

GUJARATI VACHANMALA

**SELECTION OF GUJARATI PROSE &
VERSE**

CLASS XI & XII

West Bengal Council of Higher Secondary Education

© West Bengal Council of Higher Secondary Education

No portion of this book can be reproduced/reprinted/scanned in any form/font/script/translation without prior written permission from Deputy Secretary (Academic) of West Bengal Council of Higher Secondary Education.

First Edition : June, 2013

Reprint : April, 2016

Published by : West Bengal Council of Higher Secondary Education

With Financial-Aid from the Government of West Bengal,
this book is to be distributed to students of XI
free of cost. This book is not for sale.

Printed at

West Bengal Text Book Corporation Limited

(Government of West Bengal Enterprise)

Kolkata - 700 056

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a **SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC AND TO SECURE TO ALL ITS CITIZENS :**

JUSTICE, social, economic and political;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;
EQUALITY of status and of opportunity and to promote among them all;

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.**

FOREWORD

As per recommendations of State Government Expert Committee on School Education and the Board of Studies in Gujarati of the Council and the subsequent approval of the School Education Department, the text book on Gujarati Syllabi for class XI and XII for the Session 2013-2015 is being published. The syllabi contain writings of various eminent litterateurs in order to provide our students with a variegated flavour of literature written in Gujarati. We hope the students, with the help of their teachers will have an over view of present Gujarati language and literature. In the classroom teaching -learning process, the teachers should act as facilitators; they should read the texts with the students and help them to understand, to exploit the materials so that they can have a comprehensive and in depth knowledge of the subject. The Council has enough confidence in its teachers who will translate the vision of the Council into reality.

My special thanks goes to Gujarati Secondary and Higher Secondary Education Board, Gandhinagar for granting permission to the West Bengal Council of Higher Secondary Education in publiahing text materials.

My best wishes both for the teachers and my dear learners.

April, 2016
Vidyasagar Bhayan

President, West Bengal Council
Higher Secondary School

CONTENTS

Class - XI

A. GADHYA(20marks)

1. Ishwar nu Swaroop	Anandshankar Dhruv
2. Kankudi ne Kaniyo	Ramnarayan Pathak
3. Tran Prasango	Mahadevbhai Desai
4. Aviram Yudh	Dhumketu
5. Parkhu (Play)	Jayanti Dalal
6. Mud Sotu	Naren Baren Baras

B. PADHYA(20marks)

1. Sukhdukh Manma	Narsinha Mehta
2. Srikrishna Sudama	Premanand
3. Shyam Rang	Dayaram
4. Nirdosh ne NirmadAnkh	Harish Chandra Bhatt
5. Bhomiya Vina	Umashankar Joshi
6. Mehuliyo	Rajendra Shah

C. COMPOSITION (10 marks)

1. Sankshep
2. Arthavistar
3. Varta Rachana
4. Varta Rachana

Class - XII

A. GADHYA(20marks)

1. Saraswati Chandra no grihatyaag	Govardhanram Tripathi
2. Boddhi ni Kasoti	Jyotindra Dave
3. Tungbhadra no dhani	Vijaygupta Mourya
4. Budhana Limdo	Jayant Pathak
5. Pagarkha Gothavanar	Ramanlal Shah
6. Manushya Thavu	Kundanika Kapadia

B. PADHYA(20marks)

1. Ghan re bole ne	Zaverchand Meghari
2. Sadbhavna	Patil
3. Joiye	Amrut Ghayal
4. Vadavi ba aavi	Ushanas
5. Reva	Hasti Booch
6. Ame Manvi	Chandrakant Sheth

C. NIBANDH RACHNA (15 marks)

GUJARATI CLASS - XI

નરસિંહ મહેતા

(સમય : પંદરમું શતક)

નરસિંહ મહેતાનું જન્મસ્થળ ભાવનગર જિલ્લાનું તળાજા ગામ હોવાનું મનાય છે. જૂનાગઢના નિવાસી નરસિંહ મહેતા ભક્તકવિ તરીકે જાણીતા છે. એમણે જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ભક્તિ અને કૃષ્ણલીલાનાં પદો આપ્યાં છે. તેઓ ગુજરાતના આદિકવિ તરીકે ઓળખાયા છે; પરંતુ તેમની પહેલાંયે કાવ્યો રચાયાં છે ખરાં. ઝૂલણા છંદમાં એમણે લખેલાં પદ-પ્રભાતિયાં તરીકે જાણીતાં છે. ‘હાર’, ‘હૂંડી’, ‘મામેરું’, ‘શ્રાદ્ધ’, ‘શામળશાનો વિવાહ’ જેવી રચનાઓ તેમના નામે મળે છે. લોકહૃદયના ઉદ્દગારો, વાણીનું માધુર્ય, ઊંચી કલ્પનાશક્તિ અને અસરકારક ભાષા—એમની કવિતાનાં ધ્યાનપાત્ર લક્ષણો છે. એમની જ્ઞાન-ભક્તિની કવિતાએ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

નરસિંહ મહેતાનું આ બોધપ્રધાન પદ છે. આ પદમાં કવિએ સુખ કે દુઃખને મનમાં ન લાવવાનો ઉપદેશ સરળ શબ્દોમાં આપ્યો છે. અહીં, નળ-દમયંતી, પાંડવો-દ્રૌપદી, રામ-સીતા, રાવણ, હરિશ્ચંદ્ર, શિવજી વગેરે ઉપર કોઈ ને કોઈ રીતે આવી પડેલી આપત્તિઓનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે. એ બધાં દ્વારા કવિ, સુખ અને દુઃખનો સહજ રીતે સ્વીકાર કરવાનું કહે છે અને અંતે ઈશ્વરની આરાધના કરવાથી બધાં દુઃખોનું નિવારણ થાય છે, એવી શ્રદ્ધા પણ પ્રગ્લ્ કરે છે.

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડિયાં;
 ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડિયાં. સુખ૦
 નળરાજા સરખો નર નહીં, જેની દમયંતી રાણી;
 અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. સુખ૦
 પાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેને દ્રૌપદી રાણી;
 બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ૦
 સીતા સરખી સતી નહીં, જેના રામજી સ્વામી;
 રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહાદુઃખ પામી. સુખ૦
 રાવણ સરખો રાજિયો, જેની મંદોદરી રાણી;
 દશ મસ્તક છેદાઈ ગયાં, બધી લંકા લૂંટાણી. સુખ૦
 હરિશ્ચંદ્ર રાય સતવાદિયો, તારાલોચના રાણી;
 તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નીચ ઘેર પાણી. સુખ૦
 શિવજી સરખા સાધુ નહીં, જેની પાર્વતી રાણી;
 ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમાં ખામી ગણાણી. સુખ૦
 સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્યા અંતરજામી;
 ભાવટ ભાંગી ભૂધરે, મહેતા નરસૈને સ્વામી સુખ૦

(‘નરસિંહનાં પદો’ માંથી)

ટિપ્પણ

ઘટ (પું.) શરીર (અહીં) જીવન મનમાં ન આણવું મનમાં લાવવું નહીં. ઘડિયાં ઘડેલાં જડિયાં જડેલાં ટળવું દૂર

થવું સરખું જેવું ભમવું રખડવું બંધવ (પું.) બાંધવ, ભાઈ બંધવા (બ.વ.) ભાઈઓ રાજિયો (પું.) રાજા સતવાદિયો સત્યવાદી હરી ગયો લઈ ગયો. સતી (સ્ત્રી.) પતિવ્રતા સ્ત્રી ભીડ (સ્ત્રી.) આપત્તિ સમર્યા યાદ કર્યા. અંતરજામી અંતર્યામી ઉપરથી, મનોવૃત્તિને જાણનાર-પરમાત્મા ભાવટ (સ્ત્રી.) ઉપાધિ, જંજાળ ભાવટ ભાંગવી દુઃખમાંથી છોડાવવું ભૂધર (પું.) [ભૂ(સ્ત્રી.) પૃથ્વી, ધર-ધારણ કરનાર]] શ્રીકૃષ્ણ

સ્વાધ્યાય

1. નરસિંહ સુખદુઃખ મનમાં ન લાવવા ક્યાં ક્યાં ઉદાહરણો આપે છે ?
2. ટૂંકા જવાબ આપો :
 - (1) કવિ શું મનમાં ન લાવવા કહે છે?
 - (2) નળ-દમયંતીને ક્યાં ક્યાં દુઃખો પડ્યાં ?
 - (3) પાંડવો અને દ્રૌપદીને શાં દુઃખ પડ્યાં ?
 - (4) સીતાને કયું દુઃખ પડ્યું ?
 - (5) હરિશ્ચંદ્ર-તારામતિને શી વિપત્તિ પડી ?
 - (6) શિવાજીના તપમાં શાથી ખામી ગણાઈ ?
 - (7) દેવોની ભાવટ કોણે ને ક્યારે ભાંગી ?
3. કૌંસમાંથી સાચો ઉત્તર શોધીને લખો :
 - (1) રાવણની રાણીનું નામ હતું. (દ્રૌપદી, મંદોદરી, તારામતિ)
 - (2) બધા ને જ્યારે ભીડ પડી ત્યારે તેઓએ અંતરજામીનું સ્મરણ કર્યું હતું. (માનવો, દાનવો, દેવો)
4. આટલું કરો :
નરસિંહ મહેતાનાં પદ, પ્રભાતિયાં મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

1. આ શબ્દ વાંચો : સુખદુઃખ
આ એક શબ્દમાં બે શબ્દો સમાયેલા છે : સુખ અને દુઃખ. આ શબ્દમાં પહેલા શબ્દથી તદ્દન વિરુદ્ધની સ્થિતિ બીજો શબ્દ દર્શાવે છે. આ પ્રકારના નીચેના શબ્દો ઉદાહરણ મુજબ પૂરા કરો :
ઉદા. સ્વર્ગ-નરક (ખરી જોડણી નર્ક નથી પણ નરક છે તે ધ્યાનમાં રાખો.)
(1) નફો _____ (2) આવન _____
(3) ચડતી _____ (4) સાચું _____
(5) આવક _____ (6) અગ્ર _____
2. આ શબ્દ તરફ ધ્યાન આપો : આણવું
'આણવું' ક્રિયાપદ 'લાવવું'ના અર્થમાં છે. આણવું એટલે કશુંક દૂરથી લાવવું. સુખદુઃખ મનમાં ન આણવાં એટલે સુખદુઃખ મનમાં ન લાવવાં.
બોલચાલની ભાષામાં અને કવિતામાં 'આણવું' ક્રિયાપદ વિશેષ વપરાય છે.
3. આ પંક્તિ વાંચો :
ભાવટ ભાંગી ભૂધરે...
આ પંક્તિમાં 'ભ' અક્ષર વારંવાર આવ્યો છે. આથી બોલવા-ગાવા-સાંભળવામાં આ પંક્તિ વધુ સુંદર લાગે છે. 'કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે' : આ પંક્તિની સુંદરતા અનુભવવા માટે તે બોલી જુઓ. અહીં 'ક' અક્ષર વારંવાર આવવાથી પંક્તિ સુંદર બની છે.
એકનો એક અક્ષર વારંવાર આવતો હોય તેવી આ કવિતામાંની બીજી બે પંક્તિઓની નોંધ કરો.

પ્રેમાનંદ

(સમય : સત્તરમું શતક)

પ્રેમાનંદ ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ આખ્યાનકવિ છે. તેઓ વડોદરાના વતની હતા. આખ્યાન રચવાં અને લોકસમુદાય આગળ રજૂ કરવાં એ એમનો વ્યવસાય હતો. એ માટે તેઓ કેટલોક સમય સુરત અને નંદરબાર રહ્યા હતા. પૌરાણિક પ્રસંગો પરનાં આખ્યાનો તે હાવભાવપૂર્વક, માણ વગાડતાં-વગાડતાં ગાઈને રજૂ કરતા, તેથી તેઓ ‘માણભટ્ટ’ તરીકે પણ ઓળખાયા. પ્રેમાનંદ એમનાં આખ્યાનોમાં માનવસ્વભાવનું સરસ વર્ણન કરી શક્યા છે. એમનાં આખ્યાનો કથા ઉપરાંત પાત્ર તથા રસનિરૂપણ અને વર્ણનકળાની બાબતમાં સમૃદ્ધ છે. જ્ઞાન-બોધ તેમજ મનોરંજન પૂરું પાડતાં તેમનાં આખ્યાનો ઘણાં લોકપ્રિય રહ્યાં છે.

‘સુદામાચરિત્ર’ આખ્યાનના આ પહેલા કડવામાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાની બાળપણની મિત્રતા અને એમના સહવાસનું નિરૂપણ છે. ગુરુ, ગણપતિ અને સરસ્વતીના સ્તવનથી આખ્યાનનો આરંભ થાય છે અને ત્યાર બાદ શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાની કથા આલેખાય છે. સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા એકબીજાને મળે છે અને પછીથી એમનો પરિચય ગાઢ મિત્રતામાં પરિણમે છે. અભ્યાસ પૂરો કરીને બંને જુદા પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ, મથુરા છોડીને દ્વારકાના રાજા બને છે અને સુદામા ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે છે. સંસારી બનીને પણ સુદામા સંન્યાસીની માફક જ જીવન જીવે છે અને દરિદ્રતાને કારણે દુઃખી દુઃખી થાય છે. આમ, આખ્યાનમાં નિરૂપવા ધારેલી કથા માટેની જરૂરી એવી ભૂમિકા પ્રેમાનંદ, આ કડવામાં સુંદર રીતે બાંધી આપે છે.

કડવું 1

(રાગ : સામગ્રી)

શ્રીગુરુદેવ ને ગણપતિ, સમરું અંબા ને સરસ્વતી,
પ્રબળ મતિ વિમળ વાણી પામીએ રે. 1
રમા-રમણ રુદેમાં રાખું, ભગવદ્લીલા ભાખું;
ભક્તિરસ ચાખું, જે ચાખ્યો શુકસ્વામીએ રે. 2

ઢાળ

શુકસ્વામી કહે, સાંભળ રાજા પરીક્ષિત પુણ્યપવિત્ર,
દશમસ્કંધ અધ્યાય ઐશીમો, કહું સુદામાચરિત્ર : 3
સાંદીપનિ ઋષિ સુરગુરુ સરખા, અધ્યાપક અનંત;
તેને મઠ ભણવાને આવ્યા હળધર ને ભગવંત. 4
તેની નિશાળે ઋષિ સુદામો વડો વિદ્યાર્થી કહાવે;
પાટી લખી દેખાડવા રામકૃષ્ણ સુદામા પાસે આવે. 5
સુદામો, શામળ, સંકર્ષણ અન્ન ભિક્ષા કરી લાવે;
એકઠા બેસી અશન કરે, તે ભૂધરને મન ભાવે. 6
સાથે સ્વર બાંધીને ભણાતા, થાય વેદની ધૂન્ય;
એક સાથરે શયન કરતા મોરલીધર, બળ, મુન્ય. 7

ચોસઠ દહાડે ચૌદ વિદ્યા શીખ્યા બંનો ભાઈ;
 ગુરુસુત ગુરુદખણામાં આપી વિકૃલ થયા વિદાય. 8
 કૃષ્ણસુદામો ભેટી રોયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર;
 “મા’નુભાવ ! ફરીને મળજો, માગું છું એક વાર.” 9
 ગદ્ગદ કંઠે કહે સુદામો, “માગું દેવ મુરારિ !
 સદા તમારાં ચરણ વિષે રહેજો મનસા મારી.” 10
 મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારિકા વાસી;
 સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન જેનું સંન્યાસી. 11
 પતિવ્રતા પત્ની મનપાવન, પતિને પરમેશ્વર કરી પ્રીછે;
 સ્વામીસેવાનું સુખ વાંછે, માયાસુખ નવ ઇચ્છે. 12
 દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુખદારિદ્રે ભરિયાં;
 શીતળાએ અમીછાંટો નાખ્યો, થોડે અન્ને ઊછરિયાં. 13
 અજાયકવ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓડે;
 આવી મળે તો અશન કરે, નહિ તો ભૂખ્યા પોઢે. 14

વલણ

પોઢે ઋષિ સંતોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ઘરસૂત્રનું;
 ઋષિપત્ની ભિક્ષા કરી લાવે, પૂરું પાડે પતિપુત્રનું. 15

(‘સુદામાચરિત્ર’માંથી)

ટિપ્પણ

મતિ (સ્ત્રી.) બુદ્ધિ વિમળ મળ વગરની, સ્વચ્છ રમા-રમણ રમા (લક્ષ્મી)ના રમણ (સ્વામી) - વિષ્ણુ શુકસ્વામી વ્યાસના પુત્ર, શુકદેવ, ભાગવતકથાકાર પરીક્ષિત અભિમન્યુનો પુત્ર, અર્જુનનો પૌત્ર દશમસ્કંધ (દશમ - દશમો, સ્કંધ (પું.) વિભાગ) દસમો વિભાગ અધ્યાય (પું.) પ્રકરણ સાંદીપનિ ઋષિ શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાના ગુરુ સુરગુરુ(પું.) દેવોના ગુરુ - બૃહસ્પતિ અનંત જેનો અંત નથી તેવું મઠ (પું.) આશ્રમ હળધર (પું.) હળને ધારણ કરનાર, શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ - બળરામ વડો વિદ્યાર્થી (પું.) વર્ગનો મુખ્ય વિદ્યાર્થી સંકર્ષણ (પું.) બળરામ અશન (ન.) ભોજન સાથરો (પું.) ઘાસનું બિછાનું મુરારિ (પું.) (મુર + અરિ) મુરરાક્ષસના શત્રુ - શ્રીકૃષ્ણ ગુરુસુત (પું.) ગુરુનો પુત્ર ગુરુદખણા (સ્ત્રી.) ગુરુદક્ષિણા ધાર્મિક ક્રિયાને અંતે બ્રાહ્મણને અપાતું દાન વિશ્વાધાર (વિશ્વ + આધાર) વિશ્વના આધાર - શ્રીકૃષ્ણ મા’નુભાવ મહાનુભાવ (મોટા મનના, ઉદાર) મહાશય પુરી (સ્ત્રી.) નગરી ગદ્ગદ કંઠે ગળગળા કંઠે મનસા (સ્ત્રી.) ઇચ્છા અમીછાંટો નાંખવો કૃપા કરવી અજાયકવ્રત (ન.) યાયના કે માગણી નહીં કરવાનું વ્રત ઓડવું માગવું ઘરસૂત્ર (ન.) ઘરસંસાર

સ્વાધ્યાય

1. કાવ્યમાં આવતાં દેવ-દેવીઓ અને પૌરાણિક પાત્રોની યાદી કરો.
2. શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાની આશ્રમમાંની પ્રવૃત્તિઓ કઈ કઈ હતી ?
3. શ્રીકૃષ્ણે ગુરુદક્ષિણામાં શું આપ્યું ?
4. શ્રીકૃષ્ણે વિદાયવેળાએ સુદામાને શું કહ્યું ? સુદામાએ શી ઇચ્છા પ્રગટ કરી ?
5. કાવ્યના આધારે સુદામાનો ઘરસંસાર કેવો હતો તે જણાવો.

6. શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાની આશ્રમસમયની મૈત્રીનું વર્ણન કરો.
7. ઘરસંસાર ચલાવવા માટે સુદામાની પત્ની શું કરતી હતી ?
8. આટલું કરો :
પ્રેમાનંદનું 'સુદામાચરિત્ર' આખ્યાન મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

1. આ આખ્યાનમાં કવિએ ત્રણ કિશોરપાત્રોને રજૂ કર્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ અને સુદામા. આખ્યાનમાં એમનો ઉલ્લેખ એકના એક નામથી કરવાને બદલે કવિએ તેમાં વિવિધતા દાખવી છે. બળરામને માટે હળધર, રામ, સંકર્ષણ અને બળ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. તેમાં રામ અને બળ એ 'બળરામ'નાં ટૂંકા રૂપો છે. બળરામ હળ (જમીન ખેડવા માટેનું સાધન) ધારણ કરતા હતા આથી તેઓ 'હળધર' પણ કહેવાયા. હળ વડે બળરામે યમુના નદીને ખેંચી હતી એવી પૌરાણિક કથા છે. જે ખેંચે કે બળપૂર્વક કર્ષણ કરે તે સંકર્ષક. એ રીતે બળરામ સંકર્ષણ કહેવાયા. આ આખ્યાનમાં કવિએ શ્રીકૃષ્ણ માટે પ્રયોજેલ પાંચ શબ્દો શોધીને તેના અર્થો શિક્ષક પાસેથી જાણો.
2. આ બે શબ્દો તરફ ધ્યાન આપો : હળધર અને ભૂધર
હળધર એટલે હળને ધારણ કરનાર.
ભૂધર એટલે ભૂ (પૃથ્વી)ને ધારણ કરનાર.
અહીં 'ધર' પ્રત્યય 'ધારણ કરનાર' એવો અર્થ સૂચવે છે. બંસીધર, જલધર, પિચ્છધર, મુરલીધર અને ગિરિધર પણ આ જ પ્રકારના શબ્દો છે. શિક્ષકની મદદથી તમે તેમના અર્થો જાણો.

આનંદશંકર ધ્રુવ

(જન્મ : ઈ. સ. 1869 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1942)

આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ સમર્થ સાક્ષર હતા. તેમનું વતન અમદાવાદ. તેઓ સાહિત્યમીમાંસક, તત્ત્વચિંતક અને ગદ્યકાર તરીકે જાણીતા છે. તેઓ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે હતા. ત્યાં તેમને ‘ડૉક્ટર ઓવ લિટરેચર’ની પદવી મળી હતી. તેઓ ‘સુદર્શન’ અને ‘વસંત’ના તંત્રીપદે પણ હતા. ‘સાહિત્યવિચાર’ અને ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ તેમનાં સાહિત્યમીમાંસાના ગ્રંથો છે. ‘દિગ્દર્શન’, ‘વિચારમાધુરી’ ‘આપણાં ધર્મ’ અને ‘હિન્દુ વેદધર્મ’ ગ્રંથોમાં તેમણે ધર્મ અને સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી છે. ‘ધર્મવર્ણનો’ તેમનો જગતના ધર્મો વિશેનો ગ્રંથ છે. ‘હિન્દુધર્મની બાળપાઠ્યો’ અને ‘નીતિશિક્ષણ’માં પણ તેમણે ધર્મ અંગેની ચર્ચા કરી છે. ‘શ્રીભાષ્ય’ અને ‘સુદર્શન ગ્રંથાવલિ’ તેમનાં સંપાદનો છે. ઊંડું મનન, ચિંતન અને વિષયની વિગતવાર ચર્ચા, પ્રાંઠ

છતાં પ્રસન્ન શૈલી તેમના ગદ્યનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

આનંદશંકર ધ્રુવનો આ ચિંતનાત્મક નિબંધ, ઈશ્વરના ગહન સ્વરૂપને સરળ રીતે સમજાવે છે. આ સૃષ્ટિના સર્જનહાર એવા ઈશ્વર અદૃશ્યમાન છતાં સર્વવ્યાપક અને અવિનાશી છે. એ વાત લેખકે અહીં કરી છે. લેખક અને પાંચાલિક કથાના દૃષ્ટાંત દ્વારા તથા શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓના સંવાદ રૂપે રજૂ કરે છે. પરિણામે ગંભીર વિષયને પણ સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્ત કરી શકાયો છે.

આજે એક વિશાળ વડની ઘટા નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ બેઠો છે. શિક્ષકે ગઈ કાલે પ્રશ્ન કરનાર વિદ્યાર્થીને કહ્યું : “તમારો પ્રશ્ન શો હતો ?”

વિદ્યાર્થી : “પરમેશ્વરની જ શક્તિથી આ સઘળું જગત ચાલે છે. પણ એ જગત પરમેશ્વરે શેમાંથી ઉત્પન્ન કર્યું હશે ?”

શિક્ષક : પરમેશ્વરને જગત સર્જવા માટે બહાર કંઈ પણ શોધવા જવું પડતું નથી. કડિયા-સુથારને ઘર બાંધવા માટે પથ્થર, માટી કે લાકડાં લેવા જવું પડે છે; કારણ કે એવા કામ માટે પરમેશ્વરે જે સાધનો કરી મૂક્યાં છે તેનો માત્ર ઉપયોગ એ કરી શકે છે. તેઓની શક્તિ પરમેશ્વર જેવી અનંત-અમાપ નથી કે એમને બહારનાં સાધનોની જરૂર ન પડે, પણ પરમેશ્વર તો અમાપ શક્તિવાળા હોવાથી સઘળું પાંતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ઉપર હું તમને એક પ્રાચીન પુસ્તક¹માંથી વાર્તા કહું તે સાંભળો :

1

પૂર્વે આવા જ એક વડ નીચે ઉદાલક નામે એક બ્રાહ્મણ ઝૂંપડી બાંધીને રહેતો હતો. આ બ્રાહ્મણ ખૂબ વિદ્વાન હતો, પણ તેના પુત્ર શ્વેતકેતુને ભણવું ગમતું નહિ. આઠમે વર્ષે એને યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) દીધું હતું. યજ્ઞોપવીત દીધા પછી તરત કુમારે ગુરુને ઘેર જઈ વિદ્યા ભણવી એવો અસલ આપણે ત્યાં રિવાજ હતો. પણ આ છોકરો બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર ગયો નહિ. એક દિવસ પિતાએ ખેંદ પામી શ્વેતકેતુને પાંતાની પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું : “ભાઈ, જા. હજુ આપણા કુળમાં કોઈ ભણ્યા વગરનાં રહ્યો નથી. તું ગુરુને ઘેર જઈ વિદ્યા ભણી આવે તો સારું.”

આ કોમળ પણ સચોટ ઠપકાની શ્વેતકેતુના મન ઉપર ખૂબ અસર થઈ. એ દૂર દેશ ગુરુને ઘેર વિદ્યા

* છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

ભણવા ગયાં. બાર વર્ષ સુધી એ ગુરુને ઘેર રહ્યો અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ ભણ્યો. વિદ્યા ભણીને તે ઘેર આવ્યો ત્યારે જાણે બદલાઈ જ ગયો હતો. પહેલાં એ અભણ અને તોફાની હતો પણ નિરભિમાની ને માયાળુ હતો. હવે તે વિદ્વાન અને ઠરેલ પણ અભિમાની અને અક્કડ દેખાયો. પિતાએ જોયું કે છોકરો બહુ વિદ્યા ભણ્યો છે. પણ હજુ એને ખરા ધર્મનું – પ્રભુના જ્ઞાનનું શિક્ષણ મળ્યું નથી; તેથી પિતાએ એને પાસે બેસાડી કહ્યું : “શ્વેતકેતુ, તારી બુદ્ધિ તો બહુ કેળવાઈ છે. તું વિદ્યા ભણ્યાનું અભિમાન પણ બહુ રાખે છે અને અક્કડ દેખાય છે. પણ હું તને એક પ્રશ્ન પૂછું તેનો ઉત્તર દે. તે કદી તારા ગુરુને આ પ્રશ્ન ક્યો છે કે ગુરુજી, એવો કયો પદાર્થ હશે કે જે એકને જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણવામાં આવી જાય ?”

શ્વેતકેતુએ કહ્યું : “પિતાજી, એકને જાણવાથી તે વળી બધાનું જ્ઞાન શી રીતે થઈ જાય ?”

પિતા બોલ્યા : “જો, ભાઈ, આ માટી છે. આ એક માટીને પૂરેપૂરી જાણી લઈએ તો માટીના ઘડા, કોડિયું, ઈંટ વગેરે જે-જે પદાર્થો થાય છે તે સર્વ આપણે જાણી શકીએ; કારણકે માટીના બનેલા તે સર્વ પદાર્થો જુદાં જુદાં નામ માત્ર છે. તેમાં ખરી વસ્તુ તો એક માટી જ છે. તે જ પ્રમાણે, ભાઈ, જો આપણે લોહું તે શું એ બરાબર સમજી લઈએ, તો લોહાના બનેલા સર્વ પદાર્થો આપણા સમજવામાં આવી જાય; કારણ કે લોહાના બનેલા સર્વ પદાર્થો તે નામ માત્ર છે. ખરી વસ્તુ તે લોહું જ છે.”

શ્વેતકેતુ બોલ્યો : “પિતાજી, ત્યારે મારા ગુરુઓએ તો મને એવો કોઈ જ પદાર્થ બતાવ્યો નથી કે જેને જાણવાથી સઘળાનું જ્ઞાન થઈ જાય. મને જાગે છે કે એ પદાર્થ એ ગુરુઓ પોતે જ જાણતા નહિ હોય. જાણતા હોય તો મને શા માટે ન કહે ? માટે, પિતાજી, તમે જ મને એ કહો.”

પિતાએ કહ્યું : “એ પદાર્થ તે ‘પરમેશ્વર’ છે. જેમ ઘડો વગેરે માટીનાં બનેલાં છે, ઘરેણાં વગેરે સોનાનાં બનેલાં છે, ઇરી, તલવાર વગેરે લોહાનાં બનેલાં છે તેમ આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના બનેલા છે. પરમેશ્વરને ઈચ્છા થઈ કે ‘હું એક છું તે બહુ થાઉં’ અને એમ ઈચ્છા કરીને એણે પોતે જ પૃથ્વી, પાણી, તેજ વગેરે રૂપ ધારણ કર્યાં અને આ સૃષ્ટિ થઈ.”

તે પછી પિતાએ પુત્રને પરમેશ્વર સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન આપ્યું. ખાલી વિદ્યા ભણવાથી પુત્ર અભિમાની થઈ ગયો હતો તે પરમેશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થતાં નમ્ર થયો અને એણે ખરી જાણવાની વસ્તુ જાણી.

2

બીજે દિવસે પણ એ જ ઝાડ નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ ભરાયો. સૌ વડની છાયાના એ શાંત સ્થળે બેઠા છે. જેમ પ્રભુમાંથી આ સર્વ સૃષ્ટિ ફેલાઈ છે તેમ એ વડમાંથી વડવાઈઓ ફેલાઈ હતી. વડ ઉપર લાલ લાલ પુષ્કળ ટેટાઓ બાજેલા હતા. તેમને ખાવા માટે ત્યાં કેટલાંયે પક્ષીઓ આવીને બેઠાં હતાં. વૃક્ષની નીચે પણ પવન અને પક્ષીઓએ પાડેલા પુષ્કળ ટેટા વીખરાયેલા હતા.

આ વખતે શિક્ષક બોલ્યા : “કાલની વાતમાંથી કોઈને કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો.”

એક વિદ્યાર્થીએ ઊભા થઈ કહ્યું : “ગુરુજી, શ્વેતકેતુના પિતાએ કહ્યું તેમ જો આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના જ બનેલા હોય તો એ પદાર્થો એ જ પરમેશ્વર ?”

શિક્ષકે કહ્યું : “ના, એમ નથી. એ પદાર્થો પરમેશ્વરનાં રૂપ ખરાં પણ એ પદાર્થો એ જ પરમેશ્વર નહિ. જે આ પૃથ્વીમાં રહે છે, છતાં જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીમાં રહીને તેને ચલાવે છે, એ ‘પરમેશ્વર’; જે જળમાં રહે છે, જે વાયુમાં રહે છે, જે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પશુ-પંખી, મનુષ્ય વગેરેમાં અને આ બ્રહ્માંડમાં ભરેલા અસંખ્ય પદાર્થોમાં રહે છે, છતાં એ પદાર્થો જેને જાણતા નથી, એ પદાર્થો જેનું શરીર છે, એ પદાર્થોની અંદર રહ્યો-રહ્યો જે એમને ચલાવે છે એ ‘પરમેશ્વર’.

પણ માટી અને માટીનાં વાસણોનું મેં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું તે સાંભળીને તમને આ શંકા થઈ. તે થઈ

એ યોગ્ય જ છે. શ્વેતકેતુને પણ કંદાય એ શંકા થઈ હશે. તેથી એના પિતાએ જેમ બીજું દ્રષ્ટાંત આપીને આન સમજાવ્યું હતું તેમ અહીં હું સમજાવું છું તે સાંભળો :

પેલો એક વડનો ટેટો લાવો, એને ભાંગીને જુઓ.”

ટેટો ભાંગીને બધા અંદર જોવા લાગ્યા.

વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું : “સાહેબ, આમાં તો ઝીણાઝીણા દાણા દેખાય છે.”

શિક્ષક બોલ્યા : “હવે એ ટેટામાંનો એક ઝીણો દાણો લઈને એને ભાંગો અને જુઓ એમાં શું દેખાય છે.”

છાંકરાઓએ એક દાણો લઈને ભાંગ્યો અને જોયું, પણ તે બહુ ઝીણું હોવાથી કંઈ જ દેખાયું નહિ તેથી તેઓ બોલ્યા : “સાહેબ, આ ભાંગતાં તો કંઈ જ દેખાતું નથી.”

શિક્ષકે કહ્યું : “ત્યારે સમજો કે કંઈ જ દેખાતું નથી એમ જે કહો છો એમાં જ આખું વડનું ઝાડ સમાઈ રહેલું છે. અને એ જ પ્રમાણે આ જગતની અંદર રહ્યાં છતાં જે દેખાતો નથી, તેમાં જ આ જગત સમાઈ રહેલું હતું અને તેમાંથી જ એ નીકળ્યું છે.”

એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : “શ્વેતકેતુના પિતાએ માટી અને ઘડાનું દ્રષ્ટાંત આપવાને બદલે પહેલેથી જ આ વડનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું હોત તો કેવું સારું !”

શિક્ષકે કહ્યું : “માટી અને ઘડાનું, સોનું અને સોનાનાં ઘરેણાંનું, લોહું અને લોહાનાં ઓજારો ઇત્યાદિનું દ્રષ્ટાંત આપવાની મતલબ એવી છે કે તે-તે પદાર્થની ચીજો ભાંગો, ફોડો, તોપણ જે પદાર્થની એ બનેલી છે, તે પદાર્થ તો હમેશાં કાયમ રહેવાનો જ. ઘડો ફૂટ્યો પણ માટી ફૂટશે નહિ; ઘરેણાં ભાંગશે-તૂટશે, પણ સોનું એમનું એમ રહેશે. તેવી રીતે આ જગત પરમેશ્વરનું બનેલું છે. ભાંગી જાય, ફૂટી જાય, તોપણ પરમેશ્વરનો નાશ થવાનો નથી. પણ આ વડ સુકાઈ જાય કે બળી જાય તો એમાં બીજ રહે નહિ. વળી, આ બીજ અને ઝાડને છૂટાં પાડી શકાય, પણ એ રીતે પરમેશ્વરને અને સૃષ્ટિને એકબીજાંથી છૂટાં પાડી શકાય નહિ, એટલી વડ અને બીજનાં દ્રષ્ટાંતમાં ખામી છે.”

એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : “એક દ્રષ્ટાંતમાં એક ખામી, બીજામાં બીજી ખામી !”

શિક્ષકે કહ્યું : “બરું, કોઈ પણ દ્રષ્ટાંત પરમેશ્વરને તદ્દન એકસરખું પૂરેપૂરું લાગુ પડતું નથી. એવું જો દ્રષ્ટાંત મળી આવે તો એમાં અને પરમેશ્વરમાં ફેર રહે નહિ. પણ પરમેશ્વર જેઓ કેવળ પરમેશ્વર જ છે, તેથી આપણે જે-જે દ્રષ્ટાંતો લઈએ છીએ તેનાથી આપણને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ અમુક અમુક અંશે જ સમજાય છે.”

3

બીજે દિવસે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓં એકઠા મળ્યા હતા. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓંએ પૂછ્યું : “સાહેબ, ઈશ્વર દેખાતો નથી, તો આ ક્યાં રહેલો હશે ?”

શિક્ષક બોલ્યા : “આ જગતના કણકણમાં તે ભરેલો છે. શ્વેતકેતુના પિતાએ આ વાત તેને એક સારા દ્રષ્ટાંતથી સમજાવી છે, સાંભળો :

પિતા ઉદાલકે કહ્યું : “ભાઈ, પેલા પાણીમાં એક મીઠાનો ગાંગડો નાખ અને સવારમાં એ લઈ મારી પાસે આવજે.”

શ્વેતકેતુએ એમ કર્યું. બીજે દિવસે સવારમાં તે મીઠાના પાણીનો પ્યાલો લઈ પિતા પાસે ગયો. પિતાએ કહ્યું : “શ્વેતકેતુ, પેલો મીઠાનો ગાંગડો તે પાણીમાં નાખ્યો છે તે લાવ.”

શ્વેતકેતુએ પાણીમાં હાથ ફેરવ્યો પણ એ ગાંગડો બિલકુલ જણાયો નહિ; કારણ કે તે તદ્દન ઓગળી ગયો હતો. તેણે કહ્યું : “પિતાજી, મીઠાનો ગાંગડો તો આમાં જણાતો નથી.”

પિતાએ કહ્યું : “તો હવે આ પાણીને ચાખી જો અને કહે, કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુએ ઉપરથી પાણી ચાખ્યું અને કહ્યું : “હવે આ પાણી ખારું લાગે છે.” પિતાએ કહ્યું : “પાણીને ચમચીથી વચ્ચેથી લઈ ચાખી જો કે કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુ બોલ્યો : “અહીંથી પણ ખારું લાગે છે.”

પિતાએ કહ્યું : “હવે એ પાણીને તેમાંથી મીઠું કાઢી નાખીને મારી પાસે લાવ.”

શ્વેતકેતુએ કહ્યું : “પિતાજી, એ શી રીતે નીકળે ? એ તો પાણીમાં તદ્દન ભળી ગયું છે.”

પિતા બોલ્યા : “ત્યારે એ જ પ્રમાણે સમજ કે પરમેશ્વર અહીં જ છે; છતાં તું જોઈ શકતો નથી કે એ અહીં જ છે. માત્ર એને ચાખવાથી, એનો રસ લેવાથી જ એ જણાય છે; એટલેકે પરમેશ્વર આંખે દેખાતો નથી, પણ એને અનુભવમાં લઈ શકાય છે. અને એ રીતે એ છે એમ આપણને ખાતરી થાય છે.”

ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ ઊભા થઈ કહ્યું : “સાહેબ, આ વાતમાં મીઠાને બદલે સાકર કહી હોય તો કેવું સારું ?”

શિક્ષકે કહ્યું : “ઘણું સારું; પરમેશ્વર સાકર જેવો મીઠો છે, પણ તમે જ જરા કહો ને, કે ખારા પદાર્થને તમે ‘મીઠું’ કેમ કહો છો ?”

વિદ્યાર્થી શિક્ષકનું કહેવું સમજી ગયો. તેણે જોયું તો પોતે બંધાઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું : “સાહેબ, મીઠા વગર બધી રસોઈ ફીકી લાગે છે; રસોઈમાં ગળપણ વિના ચાલે, પણ મીઠા વિના ચાલે નહિ.”

શિક્ષકે કહ્યું : “ત્યારે સમજો કે પરમેશ્વર વગર આ જગતની સઘળી રસોઈ ફીકી છે.”

(‘હિન્દુધર્મની બાળપોથી’માંથી)

ટિપ્પણ

યજ્ઞોપવીત (ન.) જનોઈ નામ માત્ર નામ પૂરતું બ્રહ્માંડ (ન.) બૃહદ વિશ્વ

સ્વાધ્યાય

1. ઉદાલકે શ્વેતકેતુને ગુરુને ત્યાં ભણવા શા માટે મોકલ્યો ?
2. ગુરુને ત્યાં ભણવાને લીધે શ્વેતકેતુમાં શા-શા ફેરફાર થયા તે જણાવો.
3. નીચેના વિચારો શિક્ષકે ક્યાં દૃષ્ટાંતોથી સમજાવ્યા છે તે જણાવો :
 - (1) ઈશ્વરને જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણવામાં આવી જાય છે.
 - (2) ઈશ્વર જગતની અંદર રહ્યો છે છતાં દેખાતો નથી.
 - (3) આ જગત પરમેશ્વરનું બનેલું છે. પણ એ જગત ભાંગી જાય તોપણ પરમેશ્વરનો નાશ થવાનો નથી.
 - (4) પરમેશ્વર આંખે દેખાતો નથી પણ એને અનુભવમાં લઈ શકાય છે.
 - (5) પરમેશ્વર જેવો કેવળ પરમેશ્વર જ છે.
4. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) ખારા પદાર્થને ‘મીઠું’ કેમ કહેવાય છે ?
 - (2) ઉદાલકે શા માટે શ્વેતકેતુને પાણીમાં મીઠાનો ગાંગડો નાખી સવારે લઈ આવવા કહ્યું ?

5. નીચે વિભાગ ક માંના પાત્રની સામે વિભાગ ખ માંથી યોગ્ય ઉક્તિ લખો :

ક	ખ
(1) ઉદાલક	(1) “હવે આ પાણી ખારું લાગે છે.”
(2) શ્વેતકેતુ	(2) “ખારા પદાર્થને તમે 'મીઠું' કેમ કહો છો ?”
	(3) “એ પદાર્થ તે ‘પરમેશ્વર’ છે.”

6. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :

નિરભિમાની, યજ્ઞોપવીત, ડોકિયું, દષ્ટાંત, ઇત્યાદિ, સૃષ્ટિ, ખાતરી

ભાષાચર્યા

આ વાક્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચો : પહેલાં એ અભણ અને તોફાની હતો પણ નિરભિમાની ને માયાળુ હતો. હવે તે વિદ્વાન અને ઠરેલ પણ અભિમાની અને અક્કડ દેખાયો.

અહીં લેખકની સચોટ રજૂઆતનું કારણ એમણે પ્રયોજેલ વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો છે. એમણે અભણ-વિદ્વાન, તોફાની-ઠરેલ, નિરભિમાની-અભિમાની અને માયાળુ-અક્કડ એમ વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોને ઉપરનાં બે વાક્યમાં કુશળતાપૂર્વક પ્રયોજેલ છે.

તમે નીચે ક વિભાગમાં આપેલ શબ્દોને ખ વિભાગમાંના તેના વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ સાથે જોડીને યોગ્ય જોડકાં રચો :

ક	ખ
(1) અઘરું	(1) બદસૂરત
(2) અગવડ	(2) સગવડ
(3) આશા	(3) દુરાચાર
(4) ખૂબસૂરત	(4) અનિચ્છા
(5) વિજય	(5) નિરાકાર
(6) સદાચાર	(6) સહેલું
(7) વિદેશી	(7) અખંડિત
(8) ઇચ્છા	(8) પરાજય
(9) સાકાર	(9) સ્વદેશી
(10) ખંડિત	(10) નિરાશા

દયારામ

(જન્મ : ઈ. સ. 1777 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1853)

દયારામ ગુજરાતી ભાષાના ઊંચી કોટિના ઊર્મિકવિ ગણાય છે. તેઓ વડોદરા પાસેના ચાણોદ ગામના વતની હતા. ડભોઈમાં પણ તેઓ રહેલા. તેઓ મુખ્યત્વે પદ-ગરબીના સર્જક છે. આજીવન અપરિણીત રહી, કૃષ્ણની સેવાભક્તિમાં જ તેમણે આખું જીવન પસાર કર્યું. કૃષ્ણભક્તિ તેમના સર્જનના કેન્દ્રમાં છે. તેમણે જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદો પણ રચ્યાં છે. તેમણે ‘રસિકવલ્લભ’ અને ‘ભક્તિપોષણ’ નામે આખ્યાનાત્મક રચનાઓ પણ કરી છે. પરંતુ તેમની ઉત્તમ સર્જકતા ગરબીમાં જોવા મળે છે. ગરબીમાં કવિ ગોપી-કૃષ્ણના હૃદયના નાજુક ભાવોને સુંદર અને આબેહૂબ રીતે વર્ણવે છે. રસિકતા, મધુરતા, ચિત્રાત્મકતા અને લયની વિવિધતા તેમનાં પદ-ગરબીનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો છે. ‘રુક્મિણીવિવાહ’, ‘અજામિલ-આખ્યાન’, ‘બાળલીલા’ અને ‘પત્રલીલા’ તેમની અન્ય

મહત્ત્વની કૃતિઓ છે.

દયારામની આ રચનામાં કૃષ્ણ અને ગોપીના પ્રેમસંબંધનું તથા ગોપીનાં રિસામણાંનું આલેખન થયું છે. શ્રીકૃષ્ણથી છેતરાયેલી ગોપી રૂસણું લે છે અને કાળા શ્રીકૃષ્ણે પોતાને છેતરી છે તેથી તમામ કાળો ચીજોનો ત્યાગ કરવાના સોગંદ ખાય છે. એ મુજબ પોતે કસ્તૂરીની બિંદી, આંખનું કાજળ, કોકિલાનો શબ્દ, કાળી કંચુકી વગેરે તમામ કાળી વસ્તુઓ દૂર રહેવાની જાહેરાત કરે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણથી દૂર રહેવાનું મનથી શક્ય બનતું નથી અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમને પરિણામે એ રૂસણું લાંબો સમય ચાલતું નથી. ગોપીભાવે પ્રભુભક્તિ-પ્રભુપ્રીતિ દાખવતી કવિની આ એક ઉત્તમ રચના છે.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું,
રે મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.
જેમાં કાળાશ તે તો સૌ એકસરખું,
સર્વમાં કપટ હશે આવું;
કસ્તૂરીની બિંદી તો કરું નહીં,
કાજળ ન આંખમાં અંજાવું. રે મારે૦
કોકિલાનો શબ્દ હું સુણું નહિ કાને,
કાગવાણી શુકનમાં ન લાવું;
નીલાંબર કાળી કંચુકી ન પહેરું,
જમનાના નીરમાં ન ન્હાવું. રે મારે૦
મરકતમણિ ને મેઘ દૃષ્ટે ન જોવા,
જાંબુવાંતાક ના ખાવું;
દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો,
પણ મન કહે જે પલક ન નિભાવું. રે મારે૦

(‘દયારામ રસસુધા’ માંથી)

ટિપ્પણ

સમીપ નજીક, નિકટ કપટ (ન.) છળ, પ્રપંચ કસ્તૂરી (સ્ત્રી.) કસ્તૂરીમૃગની ડૂંટીમાંથી નીકળતો સુગંધી પદાર્થ બિંદી (સ્ત્રી.) ટીલડી કાજળ (ન.) મેશ કોકિલા (સ્ત્રી.) કોયલ કાગ (પું.) કાગડો વાણી બોલી કાગવાણી કાગડાની બોલી શુકન (પું.) કશુંક શુભ થવાનો સંકેત નીલાંબર (ન.) (નીલ+અંબર) કાળું વસ્ત્ર કંચુકી (સ્ત્રી.) કાપડું. કમખો મરકતમણિ (પું.) નીલમ નામનું રત્ન મેઘ (પું.) વાદળ નીર (ન.) પાણી વંતાક (ન.) રીંગણું નીમ (પું.) નિયમ પલક (સ્ત્રી.) પળ, ક્ષણ

સ્વાધ્યાય

1. ગોપીએ શો નિયમ લીધો ? શા માટે ?
2. ગોપી પોતે લીધેલો નિયમ શા માટે પાળી શકતી નથી ?
3. કાવ્યમાં ઉલ્લેખ કરાયેલી કાળી ચીજવસ્તુઓની યાદી કરો.
4. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) ગોપી શા માટે કૃષ્ણાની નજીક જવા ઇચ્છતી નથી ?
 - (2) ગોપી શા માટે જમનાનાં નીરમાં નાહવા ઇચ્છતી નથી ?
 - (3) ગોપી શું શું ખાવા ઇચ્છતી નથી ?
 - (4) ગોપી કોના શુકન લેવા ઇચ્છતી નથી ?
5. આટલું કરો :

દયારામનાં નીચેનાં કાવ્યો મેળવી શાળાના ભીંતપત્ર પર મૂકો :

 - (1) હાવાં હું સખી ! (2) કિયે કામે મોહની (3) વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે ! (4) નિશ્ચેના મહેલમાં વસે મારો વ્હાલમો !

ભાષાયર્થ

1. આ કવિતાની પ્રથમ પંક્તિ છે : શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું. ‘જાવું’ અને ‘જવું’ આ બંને શબ્દો માન્ય ભાષામાં વપરાય છે તે ધ્યાનમાં રાખો.
2. ઉપરની પંક્તિમાં એક અક્ષરનો શબ્દ છે : ન. ‘ન’ એટલે ‘નહીં.’ ઉપરની પંક્તિનો ભાવ આ રીતે પણ વ્યક્ત કરી શકાય :
 1. મારે શ્યામ રંગ સમીપે નથી જાવું.
 2. હું શ્યામ રંગ સમીપે નહીં જાઉં.આ કવિતામાં નકાર સૂચવતી કોઈ પણ પાંચ પંક્તિઓ પસંદ કરીને તેને ઉપરનાં બે ઉદાહરણો મુજબ ફેરવીને લખો.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અમદાવાદ જિલ્લાના ભોળાદ ગામના વતની હતા. થોડોક સમય વકીલાતનો વ્યવસાય કર્યા પછી તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપરાંત અમદાવાદ અને મુંબઈમાં અધ્યાપક તરીકે વર્ષો ગાળેલાં. તેમણે ‘શેષ’ ઉપનામથી કાવ્ય, ‘દ્વિરેફ’ ઉપનામથી ટૂંકી વાર્તા અને ‘સ્વૈરવિહારી’ ઉપનામથી નિબંધ તેમ જ મૂળ નામથી વિવેચનો લખ્યાં છે. ‘પ્રસ્થાન’ માસિકના તેઓ તંત્રી હતા. નાટક, અનુવાદ અને સંપાદનક્ષેત્રે પણ તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ગાંધીયુગના સમર્થ કવિ રામનારાયણ પાઠકે ‘શેષનાં કાવ્યો’ અને ‘વિશેષ કાવ્યો’ નામે કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. દ્વિરેફની વાર્તા (ભાગ-1, 2, 3) નામે તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘સ્વૈરવિહાર’, ‘મનોવિહાર’, ‘નભોવિહાર’, ‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો’, ‘કાવ્યની શક્તિ’ તેમનાં જાણીતાં પુસ્તકો છે. વિવેચન, છંદ:શાસ્ત્ર અને સંશોધનક્ષેત્રે તેઓનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. તેમણે લખેલો ‘બૃહત્ પિંગળ’ ગુજરાતી ભાષામાં છંદ:શાસ્ત્રનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. વિશાળ જીવનમાંથી જડેલી વિવિધ પરિસ્થિતિઓ, જીવનમર્મ, વાસ્તવિક નિરૂપણ અને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ એમની વાર્તાના વિશેષ ગુણો છે.

આ વાર્તામાં લેખક સમાજના ગરીબ અને મજૂરી કરતા વર્ગના લોકોની ઇમાનદારી તથા પ્રામાણિકતા તેમજ તેમના પ્રેમાળ દામ્પત્યજીવનનું આલેખન કરે છે. કુંકુડી અને કાનિયો, વરસતા વરસાદે પણ નરોત્તમ શંઠને મદદ કરે છે, પોતાના સામાન સાથે ભૂલથી આવી ગયેલી કેશવલાલના સોના-મોતી અને ઝવેરાતનાં ઘરેણાંની પોટકી એમને પાછી પહોંચાડે છે અને ઇનામરૂપે મળેલા પૈસામાંથી પોતાના વતનમાં ફૂઈ ગળાવે છે. મજૂરી કરીને પણ પ્રેમથી અને સંતોષથી જીવન જીવતાં પાત્રોની આ કથા પ્રેમ, પરિશ્રમ અને પ્રામાણિકતાનો સંદેશ આપી જાય છે.

પરણ્યા પછી એ જ આંબાવાડિયામાં કુંકુડી ને કાનિયો એક જુદી ઝૂંપડી કરીને રહ્યાં. બન્નેને સુખી જોઈ કુંકુડીનાં માબાપ રાજી થતાં. કુંકુડીને પરણ્યાં ત્રણ વરસ થયાં છતાં તેને છોકરું ન થયું એટલો જ માત્ર તેમને અસંતોષ હતો.

એક વરસ આખા ગુજરાતમાં ભયંકર અતિવૃષ્ટિ થઈ. સાત દિવસ સુધી અનરાધાર મે વરસ્યાં કર્યાં. જરા વરસાદ ઓછો થયો લાગે, ત્યાં તો જાણે કંઈ રહીરહીને સાંભરી આવતું હોય, તેમ પાછાં ઊમટીઊમટીને ઝાપટાં પડવા માંડે ! પવન ને વરસાદ બન્નેનું જોર ! બધી નિશાળો બંધ, કચેરીઓ બંધ, વેપારીઓના વેપાર બંધ ! ટ્રેનો બંધ, તાર બંધ, વર્તમાનપત્રો બંધ ! કોઈને કશી ખબર પડે નહિ કે બહાર શું થાય છે ! બહાર તો નીકળાય જ નહિ, ને ઘરમાં પણ સલામતી ન લાગે. કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે નહિ. જાણે શું થઈ જશે એવી એક પ્રકારની ધાક સૌનાં મનમાં પેસી ગયેલી. કોઈનો અનુભવ, કોઈની લિકમત, કશું જ કામ આવી શકે નહિ ! કુદરત આગળ માનવજાત કેટલી લાચાર છે એ જ લાગણી સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી ! જગતનાં પ્રલય પાણીથી થાય છે, ને સર્વ દેવોમાં વાયુ સૌથી બળવાન છે એ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું હતું !

ચોથે દિવસે સવારમાં વરસાદ કાંઈક ઓછો થતો લાગ્યો. કાનિયાના ઘરમાં, કુંકુડીનાં માબાપના ઘરમાં, અંદર-અંદર આપલે કરતાં પણ કેટલીક વસ્તુઓ ખૂટી હતી, કેટલીક ખૂટવા આવી હતી. કુંકુડીને બાપ અને કાનિયો ચીજો લેવા જવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ કુંકુડીને લઈ કરી બાપને બેસાડી દીધો, ને કાનિયા સાથે રેંકડી લઈ નીકળી. બન્નેએ એકેક કોથળો ઓઢ્યો, અને બેત્રણ કોથળા સામાન ઢાંકવા રેંકડી નીચે બાંધી

રાખ્યા. દાણા સિવાયનો પરચૂરણ સામાન તેમણે પહેલો લઈ લીધાં, તેના પર કાંથળા ઢાંક્યા, અને પછી બન્ને તેમના ઘરાક દાણાવાળાને ત્યાં દાણોદૂણી લેવા ઊપડ્યાં. અંટલામાં જ પાછો ફરી ત્રમઝીક વરસાદ શરૂ થયો. દાણાવાળાને ત્યાં જઈ વરસાદ ધીમો પડે ત્યાં સુધી રહેવા વિચાર કરી બન્ને દાણાવાળાને ત્યાં ગયાં. પણ ત્યાં તો દાણાવાળાએ બન્નેને ઘડી થાંભ્યા વિના તેને તે ઘડી નરોત્તમ શેઠને ઘેર જવા કહ્યું : “ઘર પડવા થયું છે, ને બાઈને વેણ ઊપડી છે, ઝટ જાઓ !” કાનિયો દાણાની ગૂણો પહોંચાડવા ત્યાં વારંવાર જતો. બન્નેને લાગ્યું કે ગયા વિના છૂટકો નથી. વરસતે મેંએ બન્ને ગયાં, પણ ત્યાં તો કંઈ જુદો જ રંગ જામ્યો હતો.

આખી સાંકડી ગલી ગાડીઓ ને રેંકડીઓથી સલોસલ ભરાઈ ગઈ હતી. માણસો દોડાદોડ કરતા હતા. સામાન ઉતાવળા ઉતાવળા મૂકતા હતા. એકબીજાને બૂમો પાડીને સામાન મૂક્યાની ને મૂકવાની વાત કહેતા હતા. છોકરાં રોતાં હતાં, ગાડીવાળા એકબીજાને સંભાળવાની, ગાડી હાંકવાની જગા કરવાની બૂમો પાડતા હતા, પણ જાણે આ અવાજ અને ગોટાળા પૂરા ન હોય તેમ માણસો અંદર અંદર લડતાં હતાં અને ગાળો દેતાં હતાં ! કાનિયો ને કંકુ તો આમાં કશું સમજ્યાં નહિ, અને લડનારા પણ એકબીજાનું સાંભળી શકતા હશે કે કેમ તે કાંણ જાણે, પણ ગાળો અને મહેણાંનો તે વખતે પણ કોઈ કમીનો રાખતું નહોતું. મનસ્વીઓ જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષો પણ પ્રલયની મહાક્રમે લીને જીવનનું સાર્થક્ય કરી લેતા હતા !

વાત અંમ હતી, કે નરોત્તમ શેઠ ને તેના પાડોશી કેશવલાલની સાથે એક ભીંત સહિયારી હતી કેશવલાલ ભીંત સમરાવતા હતા, ત્યાં નરોત્તમે કોઈક હકને માટે, કોર્ટે ચઢી મનાઈલુકમ મેળવી ભીંત ચણાતી અધૂરી રખાવી હતી, અને તેને લીધે બન્ને વચ્ચે ભારે અંટસ પડી હતી. પણ અત્યારે એ જ અધૂરી મુકાવેલી ભીંતને લીધે ઘર પડવા જેવું થયું, ને નરોત્તમને પત્નીની નાજુક હાલતમાં ઘરવખરી ને કુટુંબ ફેરવવાનું આવ્યું તેથી કેશવલાલના ઘરનાં રાજી થઈ મહેણાં મારતાં હતાં. પણ ત્યાં તો કેશવલાલનું ઘર પણ પડવા જેવું થયાથી તેને પણ એ જ વખતે ફેરવવું પડ્યું. સામાન ફેરવતાં સહેજે પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને મળવાનો પ્રસંગ મળી ગયો, તેનો લાભ લઈ બન્ને પક્ષ જરા દાઝ કાઢી લેતા હતા.

એક માણસ કાનિયા પાસે આવ્યો ને તેને બન્ને ઘરની વચ્ચે એક જગાએ ઊભો રાખ્યો, ને તે માણસ સામાન લેવા ઘરમાં ગયો. ત્યાં બીજો માણસ હાથમાં પોટલી લઈને આવ્યો, ને જરા કાનિયા-કંકુને ધમકાવી તેણે રેંકડીના કાંથળા નીચે એક નાની પોટલી ઢાંકીને મૂકી, અને “અલ્યા સાચવજો હોં, હજી બીજો સામાન આવે છે,” એમ કહી વળી ચાલ્યો ગયો. થોડીવારમાં તો ધમાધમ રેંકડીમાં સામાન ખડકાઈ ગયો ને એક માણસ “એ...હું રેંકડી લઈ જાઉં છું” કહી રેંકડી પોતાની પાછળ ખેંચાવી ગયો. દૂર દૂર વરસતા મેમાં એક ઘેર જઈ તેણે ગણીને પોટકાં લઈ લીધાં ને કાનિયાને પૂછ્યું : “અલ્યા, આ કાંથળા કોના છે ?” કાનિયાએ કહ્યું : “એ તો અમે હટાણું કરવા ગયાં તાં, તેનો થોડો અમારો માલ છે. દાણા લેવા ગયાં, ત્યાંથી દાણાવાળાએ અધ્ધર તમારે ત્યાં ધકેલ્યાં.”

પેલો માણસ કહે : “પણ આવે વખતે તો કામ કરવું જોઈએ. શેઠ રાજી કરશે. હમણાં જાઓ.”

કાનિયો-કંકુ મજૂરી લેવાનું પણ બાકી રાખી, દાણાવાળાને ત્યાંથી દાણા લઈ ઘેર ગયાં. પોતાના દાણાના કાંથળા ઘેર ઉતારી, ઢાંકેલા કાંથળા એક કાંર કરી જુએ છે તો અંદર નવતર પોટકી દીઠી. ગાંઠ ઉઘાડી જુએ છે તો સોના-મોતી જવાહિરનાં ઘરેણાં ! દાણાનું માટલું ઉઘાડતાં અંદરથી ફૂંકાડા મારતો ફેણ ચડાવી ડોકું કાઢતો સાપ કોઈ જુએ ને હેબકાઈ જાય, તેમ કંકુ-કાનિયો હેબકાઈ ગયાં. વરસાદ રહે નરોત્તમ શેઠને પૂછવા જવું, ને દરમિયાન પોટકી ઝૂંપડીમાં જ દાટી રાખવી ને કોઈને કહેવું નહિ, એમ બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો.

આ પોટકી પડોશી કેશવલાલ શેઠની હતી. તેમણે સામાન ઉતારાવી પોટકી શોધી તો જડી નહિ !

પોટકીમાં વીસ હજારનો દાગીનો હતો. તેમણે અને તેમના ઘરનાં બધાં માણસોએ એમ જ માન્યું કે નરોત્તમ શેઠ કે એનાં માણસો પોટકી સર્જી ગયાં. કેશવલાલે તરત જ પોલીસમાં ફરિયાદ કરી જડતી લેવરાવવા વૉરન્ટ મેળવ્યું. અને આ જડતી વરસતા વરસાદમાં, જે મિત્રે નરોત્તમ શેઠનાં પત્નીની ઓપટી વેળા તેમને ઘરમાં રાખવાનું બન્ધુકૃત્ય કર્યું, તેને જ ત્યાં લેવાઈ, અને શેઠનાં બીજાં માણસો જે સામાન વહેતાં હતાં તેમને પણ તેનો લાભ મળ્યો. કેશવલાલનાં ઘરેણાં ગયાં તેનો તેમને વિચાર ન આવ્યો; પણ પરસ્પર વેર ખેલવાની બાજીમાં સામા પક્ષના પોબાર પડતા તેમને લાગ્યા. તેઓ અપમાનથી ખૂબ ધૂંધવાઈ રહ્યા !

અલબત્ત, જડતીમાં તો કશું હાથ લાગ્યું નહિ, પણ કેશવલાલનો અને પોલીસનો નરોત્તમ શેઠ ઉપરનો વહેમ ઓછો થયો નહિ. તેની હિલચાલ ઉપર પોલીસે દેખરેખ રાખી. બીજી તરફ પોલીસે કેશવલાલ પાસે દાગીના શોધી આપનારને રૂ. 701નું ઇનામ જાહેર કરાવ્યું.

વરસાદ રહ્યો તેને બીજે દિવસે કાનિયો-કંકુ બીતાં બીતાં નરોત્તમ શેઠ જેને ઘેર રહેવા ગયા હતા ત્યાં ગયાં. જઈને તેમણે ભાડું માગ્યું. શેઠનો માણસ અંદર પૂછી ભાડું આઠ આના અને બહુ કરે તો બાર આના આપવાને લઈ આવ્યો ને આઠ આના આપવા લાગ્યો. પોટકી સંબંધી કશી વાત છંડાઈ નહિ; એટલે કાનિયાને જરા હિંમત આવી ને તેણે શેઠને મળવાનું કહ્યું. માણસે બાર આના સુધી હુકમ કહી બતાવ્યો છતાં કાનિયાએ તો શેઠને મળવાની જીદ કરી. શેઠને મળ્યો. અને પૂછ્યું : “શેઠ, તમારું કાંઈ ખોવાય છે ?”

“ના.”

“તો તમારું નહિ તો તમારા પડોશીનું હશે. એ ક્યાં રહેવા ગયા ?”

નરોત્તમ શેઠને એકદમ બધું સમજાઈ ગયું. કાનિયો કેશવલાલને ત્યાં જઈ ઘરેણાં આપે તો પેલા લોકો ગુપચુપ રાખી લે. કદાચ ઇનામના સાતસોમાંથી પણ બચી જાય. તેને બદલે કાનિયાને પોલીસ આગળ લઈ જઈ ઘરેણાં સુપરત કરાવ્યાં હોય તો કેશવલાલને સાતસો તો કાઢવા પડે, તે ઉપરાંત પોટી જડતી લેવરાવી તેનો સામો કેસ કરાવી શકાય. એક અરઘી ક્ષણમાં બધા વિચારો નરોત્તમ શેઠને આવી ગયા. તેમણે બહુ જ ધીમેથી કાનિયાને સમજાવ્યો : “સારું થયું મને કહ્યું, બીજાને કહ્યું હોત તો તને કદાચ પોલીસમાં પકડાવી દેત. અથવા તારું ઇનામ લઈ જાત. એ ઘરેણાં શોધી આપનારને તો પોલીસે ઇનામ જાહેર કર્યું છે, રૂપિયા સાતસોનું ! ચાલ તને અપાવું. તે વરસતે વરસાદે મારું કામ કર્યું, તો તું જિંદગીમાં ન કમા એટલા તને અરધા કલાકમાં કમાવી આપું, ચાલ !”

એ બે શેઠની વૈરબાજી પછી કેટલીક ચાલી હશે તેની સાથે આપણે કામ નથી. એ તો સોગઠી ગાંડી કરીને રમ્યો હશે. પણ બેની લડાઈમાં કાનિયો-કંકુ એક અણધારી આફતમાંથી બચી ગયાં, અને રૂપિયા સાતસો કમાઈ ગયાં. તેમણે તરત તો રકમ દાણાવાળાને ત્યાં વ્યાજે મૂકી. આખા આંબાવાડિયામાં આ એક બહુ મોટો બનાવ બન્યો !

હવે આ રૂપિયાનું શું કરવું તેનો કાનિયો ને કંકુ વિચાર કરવા બેઠાં. કાનિયાને સૌથી પહેલા દેશમાં પાકું ઘર કરાવવાનું સૂઝ્યું. કંકુ કહે : “આપણે જનમભર રહેવું અહીં ને ઘર ત્યાં કરાવ્યે શો ફાયદો ? દેશમાં આંટો જતાં જ પચીપચા તો થઈ જાય. અને અહીં શહેરમાં તો એટલાથી ઘર શું ઝૂંપડુંય ન થાય !” એટલે ઘરની વાત પડતી મુકાઈ. કાનિયાએ ઘરેણાં કરાવવાનું પૂછ્યું. કંકુએ કહ્યું : “મારે તો એક વીંટીનું મન છે. એથી વધારે ઘરેણાં આપણને શોભે નહિ ! પણ કાનિયા, હું તને પરણી ત્યારનાં આપણે તારે ગામ કોઈ દી ગયાં નથી. તું નહોતો ગાતો ?

લેજૂડી, તારો મલક મારે જોવો છે !

તે તારો મલક દેખાડ્ય.”

આંબાવાડિયામાં રમતાં, કાનિયાએ ઘણી વાર, દેશમાં નાનપણમાં પડેલી વિટંબણાઓનું વર્ણન કરેલું,

તેનો સાક્ષીભૂત પ્રદેશ જોવાની કંકુને મુગ્ધ ઇચ્છા થઈ આવી ! કાનિયાએ કહ્યું : “ત્યાં તો પાણીયે નથી મળતું, ત્યાં શહેરના જેવું રહેવાનું નહિ, ઓઢવા-પહેરવાનું નહિ, ખાવાનું નહિ, શાક-પાંદડું નહિ.” પણ કંકુ એકની બે થઈ નહિ. છેવટે બન્ને આંબાવાડિયામાંથી સૌની રજા લઈ વાંસળીમાં થોડા રૂપિયા ભરી નીકળ્યાં.

પ્રૌઢ વયનાં દંપતીને પણ મુસાફરીનું સહજીવન અત્યંત મધુર લાગે છે તો અભિનવ પ્રેમવાળાંની તો વાત જ શી ? સંસારની ચાલુ ઘટમાળમાં જાણે થોડો વખત છુટ્ટી પડી ! કાનિયા-કંકુને મુસાફરીમાં ખૂબ મજા પડી ! તેમણે ખૂબ વાતો કરી. કાનિયાએ પોતાના વડવાની વાતો કહી. પહેલાં તેમનું ઘર સુખી હતું. તેના દાદાએ વાસમાં ફૂઈ કરાવેલી. જીવાદાદાની ફૂઈએથી વાસના માણસોએ ઘણાં વરસ પાણી ભર્યું. અત્યારે તો એ ફૂઈ પુરાઈ ગઈ છે. તેમની નાનમ પડી, ઘર-ખોરડાં-વાડા-બધું તણાઈ ગયું, વગેરે અનેક વાતો થઈ. એ વાતોમાંથી જ બન્નેને એક નવું સૂઝ્યું. દેશમાં જઈ એક ફૂઈ કરાવવી.

બન્ને એક દૂરના ઘરડા સગાને ત્યાં ઊતર્યાં. શહેરમાંથી પરણીને કમાઈને આવેલા કાનિયાને જોવા વાસનાં સૌ ભેગાં થયાં ને જ્યારે કાનિયાએ ફૂઈ કરાવવાની વાત કરી ત્યારે લોકોના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો !

કાનિયાના પૈસાથી અને વાસની મજૂરીથી થોડા દિવસોમાં ફૂઈ તૈયાર થઈ ગઈ. કાનિયાએ શાહુકારના કૂવા જેવો, ઉપર કઠેરો કરાવ્યો ને ફરતી ગરેડીઓ મુકાવી. બધું તૈયાર થયે બ્રાહ્મણને દક્ષણા આપી વાસને જમાડ્યો, ને વાસના ઘરડેરાએ કાનિયાને પાઘડી બંધાવી !

એક દિવસ બૈરાં પાણી ભરતાં હતાં ત્યાં કાનિયો જઈ ચડ્યો. બૈરાંએ મશકરીમાં કાનિયાને કહ્યું : “અલ્યા, આ ફૂઈને કાનિયાની ફૂઈ કહીએ ને !”

કાનિયાએ હસીને કહ્યું : “ના, ના કંકુડીની ફૂઈ કહેજો ને !”

‘કંકુડીની ફૂઈ’ એ શબ્દો બધાંને એટલા બધા ગોંઠી ગયા કે બધાં હસી પડ્યાં. કંકુ પણ પાણી ભરતી હતી, તેની પાડોશણે ‘લે અલી’ કહી કંકુને બરડે ધબ્બો માયો, ને ખરેખર કશા પણ નામકરણવિધિ કે લેખ વિના એ ફૂઈનું નામ ‘કંકુડીની ફૂઈ’ છપાઈ ગયું.

થોડું દેશમાં રહી, કાનિયો ને કંકુ પાછા શહેરમાં આવ્યાં. વરસેકમાં કંકુને છોકરો આવ્યો, કંકુની માએ એ ફૂઈના પુણ્યનું ફળ ગણ્યું, ને વાસના લોકોએ છોકરાનું નામ જીવલો પાડ્યું. જીવલો ફેરવવા જેવો થયો એટલે જીવલાને લઈ કંકુ કાનિયા સાથે રેંકડી ફેરવવા જવા માંડી.

એક દિવસ બપોરનો ધોમ ધખતો હતો. મજૂરીથી થાકીને સડકથી ઊતરીને એક ઝાડ હતું તેને છાંયે રેંકડી ઉપર કંકુ છોકરાને ધવરાવતી ઊંઘી ગઈ હતી. મોળિયાનું ઓશીકું કરીને જમીન ઉપર કાનિયો લાંબો થઈ પડ્યો હતો. ઊંઘમાંથી જાગીને તેણે જોયું તો તડકો ફરતો ફરતો કંકુ ઉપર આવવા થયો હતો. તેણે ધીમેથી રેંકડી ફેરવી કંકુ ઉપર છાંયો કર્યો.

અમેરિકાથી કેટલાંક મુસાફરો હિંદુસ્તાન જોવા આવેલાં તે આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં. ને તેમનામાંથી કોઈએ ડાયરીમાં કાંઈક લખી લીધું !

ટિપ્પણ

અનરાધાર ધોધમાર ઘાક (સ્ત્રી.) ડર. બોક રેંકડી (સ્ત્રી.) નાની લારી આપ-લે (સ્ત્રી.) આપવું ને લેવું, લેવડ-દેવડ દાણો-દૂણી (પું.) ખોરાકનો સામાન હિકમત (સ્ત્રી.) યુક્તિ પ્રલય (પું.) વિનાશ ત્રમત્રીક ત્રમત્રમ અવાજ થાય એવી રીતે ઝીંકાવું વેણ (સ્ત્રી.) સુવાવડની વેદના-પીડા મે (પું.) (‘મેલ’ ઉપરથી) વરસાદ રંગ જામવો મજા આવવી સલોસલ ખીચોખીચ કમીનો કમી, ઊણપ મનરવી (અહીં) દૃઢ મનોબળવાળી વ્યક્તિ સાર્થક્ય સફળ હોવું તે અંટસ (સ્ત્રી.) વેરની ગાંઠ અંટસ પડવી વેરની ગાંઠ પડવી મહેણાં મારવાં કટાક્ષનાં વા

વાક્યો કહેવાં હટાણું (ન.) ('હાટ' એટલે બજાર એ ઉપરથી) બજારમાં કરેલી ખરીદી કોર (સી.) બાજુ હેબકાઈ જવું ચોંકી ઊઠવું વોરન્ટ ધરપકડ કરવાનો કોર્ટનો મંજૂરીપત્ર ઓપટી (સી.) આપત્તિ, મુશ્કેલી બંધુકૃત્ય (ન.) ભાઈના જેવું મદદનું કાર્ય પોબાર પડવા ફતેહ થવી, ધારેલી યુક્તિમાં ફાવવું સોગઠી ગાંડી કરવી (અહીં) આડુંઅવળું કરવું, અઘટિત કરવું મલક (પું.) પ્રદેશ વિટંબણા (સી.) મુશ્કેલી સાક્ષીભૂત સાક્ષીરૂપ વાંસળી (સી.) રૂપિયા ભરવાની સાંકડી લાંબી કોથળી ફૂઈ (સી.) નાનો કૂવો કઠેડો (પું.) પડી ન જવાય તે માટે કરેલી આડ અભિનવ નવું નાનમ (સી.) ખોટ દક્ષણા (સી.) (મૂળ શબ્દ 'દક્ષિણા') ધાર્મિક ક્રિયાને અંતે અપાતું દાન ઘરડેરો વધારે વૃદ્ધ પાઘડી બંધાવવી સન્માન કરવું ગોઠી જવું ગમી જવું મોળિયું (ન.) કસબી ફેંટો

સ્વાધ્યાય

1. 'કંકુડી ને કાનિયો' વાર્તામાં આવતું અતિવૃષ્ટિનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.
2. નરોત્તમ શેઠ અને કેશવલાલ વચ્ચે કયા કારણે વેર બંધાયું ? એ વેર કેવી રીતે વધતું ગયું ?
3. કંકુડી ને કાનિયાને સાત સો રૂપિયા કયા સંજોગોમાં મળ્યા ? એમણે એ રૂપિયાનું શું કર્યું ?
4. કંકુડી ને કાનિયાના સ્વભાવ વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
5. કંકુડી ને કાનિયાના મધુર દામ્પત્યજીવન વિશે ટૂંક નોંધ લખો.
6. અમેરિકન મુસાફરો કયું દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં ? એમણે પોતાની ડાયરીમાં શું લખી લીધું હશે ?
7. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) કંકુડી ને કાનિયાએ દેશમાં જઈ કૂઈ શા માટે કરાવી ?
 - (2) નરોત્તમ શેઠે શા માટે કાનિયાને પોલીસ આગળ લઈ જઈને ઘરેણાં સુપરત કરવા વિચાર્યું ?
 - (3) કૂઈનું નામ કઈ રીતે પડ્યું ?
8. નીચેનાં વિધાન કોણ બોલે છે તે જણાવો :
 - (1) "સારું થયું મને કહ્યું..."
 - (2) "તે તારો મલક દેખાડ્ય..."
 - (3) "ના, ના, કંકુડીની કૂઈ કહેજો ને !..."
9. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
આંબાવાડિયું, પરચૂરણ, ફરિયાદ, જિંદગી, બંધુકૃત્ય, વિધિ, સાક્ષીભૂત
10. આટલું કરો :
'દિરેકની વાતો-1'માંથી લેખકની 'મુકુન્દરાય' વાર્તા મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

આં વાર્તામાં એક વાક્ય છે : 'એક વરસ આખા ગુજરાતમાં ભયંકર અતિવૃષ્ટિ' થઈ. આ વાક્યમાંનો શબ્દ 'અતિવૃષ્ટિ' સૂચવે છે કે જોઈએ તે કરતાં વધારે વરસાદ થયો. 'અતિ' શબ્દ જોઈએ તે કરતાં વધારે, ખૂબ, હદ વગરનું એવા અર્થ સૂચવે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે 'અતિ' તેની પાછળના શબ્દની સાથે જોડીને જ લખાય; એટલે કે 'અતિ વૃષ્ટિ' નહીં, 'અતિવૃષ્ટિ'.

'અતિ' શબ્દને કારણે નીચેના શબ્દોના શા અર્થ થાય છે તે જણાવો :

- (1) અતિનફો (2) અતિભાડું (3) અતિભાર (4) અતિતૃપ્ત (5) અતિઉપાય (6) અતિકામ (7) અતિજ્ઞાન

મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(જન્મ : ઈ. સ. 1892 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1942)

મહાદેવભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ સુરત જિલ્લાના સરસ ગામના વતની હતા. અમદાવાદમાં થોડો સમય વકીલાત કર્યા પછી તેઓ સરકારી ખાતામાં જોડાયા હતા. ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થઈ તેઓ તેમના અંતેવાસી થયા હતા. તેઓ ચરિત્રલેખક, ડાયરી-લેખક અને અનુવાદક છે. ‘અંત્યજ સાધુ નંદ’, ‘વીર વિહ્વલભાઈ’, ‘સંત ફ્રાંસિસ’, ‘બે ખુદાઈ ખિદમતગાર’ એમના ચરિત્રગ્રંથો છે. તેમણે ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ના 20થી વધુ ભાગમાં ગાંધીજીની દિનચર્યા અને જીવનચર્યા આલેખી છે. ‘ચિત્રાંગદા’ પ્રાચીન સાહિત્ય, ‘ત્રણ વાર્તા’, ‘વિરાજવહુ’, ઉપરાંત ‘મારી જીવનકથા’ નામે જવાહરલાલ નહેરુની આત્મકથાનો અનુવાદ આપ્યો છે. ‘ગાંધીજી ઇન ઇન્ડિયન વિલેજિઝ’, ‘વિદ્ય ગાંધીજી ઇન સિલોન’, ‘ધ સ્ટોરી ઓવ બારડોલી’, ‘અનવર્ધી ઓવ વર્ધી’ જેવા ગ્રંથોમાં અંગ્રેજી ભાષા પરના એમના પ્રભુત્વનો પરિચય મળે છે. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને ભાવવાહી રસાળ શૈલી તેમના ગદ્યનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

ગાંધીજીના જીવનના અહીં નિરૂપિત ત્રણ પ્રસંગોમાંથી ગાંધીજીને મન સાદગી, શ્રમ અને ખાદીનું જે મહત્ત્વ હતું, તેના પર પ્રકાશ પડે છે. આ ઉપરાંત ચુસ્ત રીતે સમયનું પાલન કરવાનો એમનો આગ્રહ તેમજ ખોટા વહેમો અને વ્યક્તિપૂજાને પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે એમાંથી સમાજને મુક્ત કરવાની એમની હિમાયત પણ વ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય માણસ પોતાને મળી ન શકે, એ કારણે મહારાજાના મહેલમાંના ઉતારાનો વિરોધ કરવો, તબિયત સારી ન હોવા છતાં રૈંટિયો કાંતવો, સમય ન સચવાતાં ગુરૂસે થવું અને ખોટા વહેમોથી અકળાઈ જવું – એ બધાંમાંથી ગાંધીજીના જીવનની કેટલીક પ્રેરક બાબતોનો પરિચય મળે છે.

(1)

મૈમનસિંગમાં મહારાજાના મહેલમાં ઉતારો હતો. મહેલોમાં ઊતરવાનો ગાંધીજીને ત્રાસ હોય છે. ત્રાવણકોરના રાજાના અતિથિગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં તેમનો પગ અચકેલો. ત્યાં પણ તેમણે કારણ કહેલું અને મૈમનસિંગમાં પણ કારણ કહેલું : “મને આવા મકાનમાં મૂકો તેથી મનેય મૂંઝવણ થાય અને લોકોનેય મૂંઝવણ થાય. મારી પાસે મારા જેવા રડ્યાખડ્યા રસ્તે ચાલતા સૌને આવવાનું મન થાય ને મહેલના ગાલીચા ખરાબ થાય. તેના કરતાં કોઈ સાદા ઘરમાં હું બેઠાં હોઉં તે સારું. અને બીજો ભય તો એ છે કે ગરીબ લોકો તમારા મહેલથી ડરીને કદાચ આવતાં અટકે.” મહારાજાએ કહેલું : “આ મહેલના બધા દરવાજા સાંજસવાર ખુલ્લા રહેશે, અને કોઈને રોકટોક કરવામાં નહીં આવે.” બીજે દિવસે ગાંધીજીની તબિયત સારી નહોતી, અને વરસાદની તો હેલી મચેલી હતી. જાહેરસભા શેની થાય ? એટલે ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડનું માનપત્ર તો બંગલામાં જ આપવાનું ઠર્યું. પણ લોકોને શી રીતે મળાય ? મહારાજાએ જ સૂચના કરી : “આપની તબિયત સારી નથી. આપને તકલીફ થશે. પણ એક સૂચનાનો અમલ થાય તો બધું થઈ શકે એમ છે. આપ વરંડામાં એક સોફા ઉપર પડ્યા રહો, અને લોકો એક દરવાજેથી દાખલ થઈને બીજે દરવાજેથી ચાલ્યા જાય.” ગાંધીજી કહે, “આટલા વરસાદમાં લોકો હશે તો ને ?” લોકોનું તો હજારોનું ટોળું – છત્રી સહિત અને છત્રી વિનાનું ઊભું હતું. ગાંધીજીએ સૂચના કબૂલ રાખી. સોફા વરંડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ સામે રૈંટિયો મુકાવ્યો, અને બપોરે ત્રણ વાગ્યાથી તે સાંજે છ વાગ્યા સુધી મહારાજાના બાગમાંથી હજારો માણસો

ગાંધીજીનાં દર્શન કરતા પસાર થયા. કેટલાક એટલાને પગથિયે ચઢી રૅંટિયાને સ્પર્શ કરી જતા હતા, તો કેટલાક સોફાને - કારણ સૌ જાણતા હતા કે ગાંધીજીની પ્રકૃતિ ઠીક નથી. કેટલોક સમય તો ગાંધીજીએ કાંત્યું, પણ પછી પડ્યા. હજારો લોકોની મેદનીમાં અને ધોધો વરસાદમાં એ સ્થિતિમાં આરામ તો શી રીતે મેળવાય ? પણ એ જ સ્થિતિમાં સાંજ સુધી તેઓ પડી રહ્યા. સાંજે અંગ ફાટતું હતું. મહારાજા અને બીજા મિત્રોએ કહ્યું, “આપને બહુ તકલીફ પડી.” ગાંધીજી કહે, “તકલીફ તો આજે ખરેખર હતી. પણ હું તો રૅંટિયાને કાજે જેટલા નાચ નચાવો તેટલા નાચવાને તૈયાર છું. એટલું કરવાથી પણ લોકો રૅંટિયો અને ખાદીની મારી વાત સ્વીકારતા હોય તો ભલે એ થતું.”

(2)

બીજે એક પ્રસંગે સભાનો સમય થઈ ગયો હતો. એકબે વાર સમય ન હોવાને લીધે ગાંધીજી ભોજન ચૂકેલા એટલે સતીશબાબુએ તે દિવસે સભાના વખતની ખબર ન આપી. પાંચ કે સાત મિનિટ મોડું થયું. ખાઈને તૈયાર થઈને ગાડીમાં બેઠા. ઘડિયાળમાં જોઈને પૂછ્યું : “સભા ક્યારે છે ?” સભાનો વખત થઈ ગયો હતો જાણીને નારાજ થયા. સતીશબાબુએ ખુલાસો કર્યો કે ‘એ લોકો સભાનો વખત આપના ખાવાના સમય સાથે બંધબેસતો ન રાખે તો શું થાય ?’ ગાંધીજી બોલ્યા : “મને ભૂખે મારો પણ સમયને ભૂખે ન મારો. એ બધી સભાઓ એક જ વસ્તુ પ્રીત્યર્થે છે, અને તે વસ્તુની સિદ્ધિમાં સમય પણ પૂરો સાચવવો જ જોઈએ.”

(3)

ઢાકામાં એક સાંજે એક ઘરડો પંચોતેર વરસનો ડોસો ગાંધીજી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો. ત્રીસ-ચાળીસ માઈલથી તે આવ્યો હતો, અને દર્શનને માટે રોતો હતો. ગાંધીજી આગળ લાવવામાં આવ્યો કે તુરત જ તેણે તેના માથા ઉપર હાથ મુકાવવાની માગણી કરી. તેની સાથે કશી ચર્ચા કર્યા વિના ગાંધીજીએ હાથ મૂક્યો, એ ઇચ્છાથી કે તે જલદી ચાલ્યો જાય. પણ હાથ મૂક્યો એટલે તો તે આવેશમાં ગાંધીજીના પગ આગળ ખૂબ આળોટ્યો અને રોવા લાગ્યો. કશું સમજાતું ન હતું. એના ગળામાં ગાંધીજી અને બાની એક છબી હતી. જ્યારે આવેશનો ઊભરો બેસી ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું : “હું નામશૂદ્ર (અંત્યજ) છું. મારા ઉપર આટલી બધી કૃપા. દશ વર્ષ ઉપર મારા પગ જૂઠા થઈ ગયા. અનેક દવા કરી, પથારીમાંથી ઉઠાતું નહીં, ભગવાન પાસે મરણ માગતો હતો. ત્યાં તમારું નામ લીધું અને આજે હવે ચાલતો થયો છું - કશાં દવાદારૂ વિના ચાલતો થયો છું.” એમ કહીને પાછો આળોટવા લાગ્યો. ગાંધીજીએ તેને રોક્યો, અને કહ્યું : “ભાઈ, ભગવાનનું ભજન કર. ભગવાને તને સારો કર્યો છે. ગાંધીમાં કોઈને સારો કરવાની તાકાત નથી.” પણ એ માને તેમ નહોતું, કશું સાંભળે તેમ ન હતું. આખરે ગાંધીજીએ કહ્યું : “ભાઈ, હવે જા અહીંથી. અને મારું કહેલું માન તો ગળામાંથી પેલી છબી કાઢી નાખ.” પેલાએ તુરત છબી કાઢી અને હાથમાં લઈ ચાલ્યો ગયો. જે ગાંધીમહારાજે તેનો લકવો સારો કર્યો તે જ ગાંધી આ હશે, જે છબીની ભક્તિ કરીને લકવામાંથી તે છૂટ્યો તે છબી આ ગાંધીની ન હોય એવો નિશ્ચય કરીને જ એ ગયો હશે એમ હું માનું છું. પણ જે માણસને સમજાવી ન શકાય તેના માથા ઉપર તો ગાંધીજી હાથ પણ ફેરવે, પણ સમજૂની સાથે શું કરવું ? દાર્જિલિંગ જતાં એક વકીલ અમારી સાથે હતા. રસ્તે એક સ્ટેશન ઉપર ઊતરી, પાછા ચઢવા જતા હતા ત્યાં ગાડી ચાલી, અને તે પાટિયા ઉપરથી લપસી પડ્યા. તેના દીકરાએ તેને પડતા જોયા એટલે સો-બસે વાર ઉપર ગાડી ઊભી રખાવી. તેમને ઈજા નહોતી થઈ. એટલે સ્ટેશને આવીને ગાંધીજીને ખૂબ પગે લાગવા માંડ્યા અને બોલ્યા : “આજે આપ આ ગાડીમાં હતા એટલે હું બચી ગયો, નહીં તો મરી જાત.” એમ કહીને અકસ્માતની વાત કહી સંભળાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું : “આ ગાડીમાં હું હતો તેથી જ અકસ્માત થયો એમ નહીં? હું ન હોત તો કદાચ અકસ્માત ન થાત.” આ મજાકનું રહસ્ય તેઓ સમજ્યા કે નહીં એ હું કહી શકતો

નથી. પણ ઘણા નથી સમજતા એ તો જોયું છે. દેશબંધુનું શબ ઉપાડીને ગાંધીજી ચાલતા હતા ત્યાં પણ ટોળામાં તેમનો સ્પર્શ કરવાને તલપાપડ થતા ઘેલાઓ જોયા છે. ચરણસ્પર્શ તો અશક્ય હતો, એટલે કેવળ શરીરસ્પર્શ કરીને પાવન થવા ઇચ્છતા હતા. તેમને પ્રસંગનું ભાન નહોતું, વિવેક અને વિચાર બંને છોડીને તેઓ વર્તતા હતા. “આ અંધતા જોઈને તો જાણે નાસ્તિક થઈ જવાનું મન થાય.” ગાંધીજી ત્રાસથી એક મિત્રની આગળ બોલ્યા, “ચરણસ્પર્શથી પાવન થઈ જવાય છે અને જન્મ સિદ્ધ થાય છે એ વહેમને શી રીતે દૂર કરાય ? એ વહેમને જરા પણ ટેકો ન આપીને જ સમજી માણસો દૂર કરી શકે. મારું જીવન ગમતું હોય તો મારું કાર્ય કરો અને તેમ કરીને મને માન આપો. આ તો અસહ્ય છે.”

(‘શુકતારક સમા - મહાદેવભાઈ’માંથી)

ટિપ્પણ

પ્રકૃતિ (સ્ત્રી.) તબિયત રોકટોક (સ્ત્રી.) રોકવું કે ટોકવું તે, કશો પણ વાંધો કે વિરોધ હોવો નાચ નચાવવો મરજી મુજબ સામા પાસે કરાવવું પ્રીત્યર્થે (પ્રીતિ+અર્થ) ની પ્રીતિ ખાતર તલપાપડ થવું અધીરા થવું, આતુર થવું

સ્વાધ્યાય

1. ગાંધીજીને મહેલોમાં ઊતરવામાં શા માટે ત્રાસ થતો હતો ?
2. ગાંધીજીને રૅટિયા માટે ખૂબ જ પ્રેમ હતો એમ શાથી કહી શકાય ?
3. ‘મને ભૂખે મારો પણ સમયને ભૂખે ન મારો.’ - ગાંધીજી આમ શા માટે કહે છે ?
4. ગાંધીજીએ અંધશ્રદ્ધાના કયા-કયા અનુભવો થયા ? આ અનુભવો પછી તેમણે સમજી લોકોને શો અ ઉપદેશ આપ્યો ? શા માટે ?
5. નીચેનાં માટે કારણ આપો :
 - (1) ગાંધીજી કહ્યું : “...વસ્તુની સિદ્ધિમાં સમય પણ પૂરો સચવાવો જ જોઈએ.”
 - (2) ગાંધીજીએ કહ્યું : “મારું જીવન ગમતું હોય તો મારું કાર્ય કરો.”
6. નીચેની શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
તકલીફ, પગથિયું, પ્રીતિ, દીકરા, મૂંઝવણ, અતિથિ
7. આટલું કરો :
ઉમાશંકર જોશી લિખિત ‘ગાંધીકથા’ મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થા

1. આ પાઠમાંના પહેલા પ્રસંગમાં ગાંધીજી કહે છે : ‘...હું તો રૅટિયાને કાજે જેટલા નાચ નચાવો તેટલા નાચવાને તૈયાર છું.’

આ વાક્યમાં નાચ નચાવવો એટલે ખરેખર કોઈને નાચવાની ફરજ પાડવી એમ નહીં, પરંતુ પોતાની મરજી મુજબ સામા પાસેથી કામ કરાવવું - એવો ખાસ (વિશિષ્ટ) અર્થ થાય છે.

અભિવ્યક્તિને સચોટ બનાવવા માટે અમુક શબ્દસમૂહોને ખાસ અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. આ ખાસ અર્થ રૂઢિ(રિવાજ)થી સ્થિર થયેલ છે. આમ, ખાસ અર્થ ધરાવતા શબ્દસમૂહને રૂઢિપ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

નીચે ક વિભાગમાં કેટલીક પરિસ્થિતિને સામાન્ય રીતે જણાવેલ છે. તેને ધ્યાનમાં લઈને ખ વિભાગમાંથી તેને

અનુરૂપ રૂઢિપ્રયોગ શોધીને તે રૂઢિપ્રયોગ અને તેના અર્થોનાં યોગ્ય જોડકાં રચો અને પછી વાક્યમાં પ્રયોગ કરો :
ઉદા. હાથનો મેલ (તુચ્છ વસ્તુ) ત્યાગી સંતો રૂપિયાને હાથનો મેલ માને છે.

ક

- (1) મહેનત કરવી
- (2) ફોગટ ફાફાં મારવાં
- (3) સમજમાં આવવું
- (4) શોકની વાતો કરવી
- (5) વાત વધારીને કહેવી

ખ

- (1) સસલાનું શિંગડું શોધવું
- (2) ગળે ઊતરવું
- (3) હાથપગ ચલાવવા
- (4) મીઠું-મરચું ભભરાવવું
- (5) રોદણાં રોવાં

2. બીજા પ્રસંગે ગાંધીજીએ કહ્યું : “આ બધી સભાઓ એક જ વસ્તુ પ્રીત્યર્થે છે. ‘પ્રીત્યર્થ’ શબ્દ બે શબ્દોના જોડાણથી બન્યો છે : ‘પ્રીતિ’ અને ‘અર્થ’ આ બંને શબ્દ જોડવાથી બને તે શબ્દ ‘પ્રીતિ અર્થ’ નહીં પરંતુ ‘પ્રીત્યર્થ’ થાય.

તમે નીચે આપેલ શબ્દ-જોડકાં જોડીને એક શબ્દ બનાવો :

- (1) પ્રતિ + ઉત્તર _____
- (2) પ્રતિ + એક _____
- (3) પ્રતિ + અંગ _____
- (4) ઇતિ + આદિ _____

આ પહેલાં, ‘અમે માનવી’ કવિતાની ભાષાયર્યા વખતે પણ ઉપરના જેવી ચર્યા કરી હતી તે તાજી કરો.

ધૂમકેતુ

(જન્મ : ઈ. સ. 1892 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1965)

તેઓનું મૂળ નામ ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી. 'ધૂમકેતુ' ઉપનામથી તેઓ જાણીતા છે. તેમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વીરપુરમાં થયો હતો. અમદાવાદમાં તેમણે નિવાસ કર્યો હતો. ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ, ચરિત્ર, નાટક, વિવેચન જેવાં વિવિધ ગદ્યસ્વરૂપોમાં તેમનું સર્જન છે. 'ચૌલાદેવી', 'જયસિંહ સિદ્ધરાજ', 'આત્રપાલી' તેમની નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' જીવનચરિત્ર ઉપરાંત 'જીવનપંથ' અને 'જીવનરંગ' તેમનાં આત્મકથાનાં પુસ્તકો છે. પરંતુ 'તણખા'ના ચાર ભાગમાં વાર્તાઓ આપનાર ધૂમકેતુનું ટૂંકી વાર્તામાં વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. એ ઉપરાંત પણ તેમણે અન્ય વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે. વિષયવૈવિધ્ય, સુંદર પાત્રાલેખન, તાદૃશ વર્ણનો, ભાવનામય વાતાવરણ, તીવ્ર સંવેદનની અસરકારક રજૂઆત તેમની ટૂંકી વાર્તાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

ધૂમકેતુની આ ટૂંકી વાર્તામાં, કુદરત અને માણસની વચ્ચે સાક્ષતા અવિરામ એવા યુદ્ધની કથા વર્ણવવામાં આવી છે. દરિયાકાંઠે ઊભેલાં મા-દીકરો, હોડીમાં આવતા માછીમારની રાહ-જુએ છે; પરંતુ દરિયાના તોફાનમાં હોડી ડૂબે છે ને માછીમાર મૃત્યુ પામે છે. એકાદ વર્ષ બાદ પેલો છોકરો હોડકું તૈયાર કરીને દરિયો ખેડવા ઊપડે છે. આ દરિયામાં પોતાનો બાપ અને એનો પણ બાપ મૃત્યુ પામ્યો છે એ જાણવા છતાં પોતે હિંમત હાર્યા વિના દરિયામાં ઝંપલાવે છે. દરિયાખેડુની ખુમારી દર્શાવતી આ વાર્તામાંથી માનવપુરુષાર્થનો અને નિર્ભયતાનો સંદેશ મળે છે.

દરિયો કેટલો તોફાની હતો એ બરાબર યાદ છે. મેલાં, ડહોળાં પાણીનાં ડુંગર ડુંગર જેવડાં મોજાં ઉપરાઉપરી ચાલ્યાં આવતાં હતાં અને ખડકની સાથે પછડાઈને પાણીનો પણ લોટ થઈ જતો હોય તેમ નીચે પથરાતાં હતાં. એક જગ્યાએ તો ખડકમાં ઊંડી ઊંડી ખો હતી, એમાં પાણી ધસારાબંધ ચાલ્યું જતું હતું : અરે એક ક્ષણમાં તોપ જેવો અવાજ કરીને પાછું નીકળી, સામેના ખડક સાથે પછડાઈ ઊંચે ઊડી, રજકણ જેવું બનીને બીજી ક્ષણમાં નીચે પડતું હતું. રાક્ષસની ચીસો હોય તેમ પવન સુંસવાટા બોલાવતો હતો. મોજાં ઊછળી-ઊછળીને ખડકમાં પછડાઈને મોટા 'ધબ' અવાજ સાથે ધસારાબંધ પાછાં દોડતાં હતાં. સાંજની ધૂસર જામતી આવતી હતી : અને દેવદાનવના યુદ્ધ જેવો દરિયાનાં પ્રચંડ મોજાંનો અવાજ અંધકારને લીધે વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો હતો.

એવી સાંજે દરિયાકિનારે માત્ર એક સ્ત્રી પોતાના છોકરા સાથે ઊભી હતી. હમેશાં દરિયાકિનારે જ ફરવાનો શોખ હોવાથી મને ખબર હતી કે દરિયો આટલા વામાં બહુ તોફાની ગણાય છે. માછીમારનાં કુટુંબનાં માણસો ટોળેટોળાં મળીને દરિયાપાર ગયેલા પોતાના આદમીઓની રાહ જોતાં ઊભાં રહે છે, તે સ્થળ અહીંથી ઘણું દૂર હતું.

સહજ જ મારાં પગલાં એમના તરફ વળ્યાં. મને જોતાં છતાં દેખતાં ન હોય તેમ બન્ને એક મીટ માંડીને દરિયા તરફ જ જઈ રહ્યાં હતાં. છોકરો ખુશીમાં આવીને ઊંચો ઊછળ્યો, અને 'આવી આવી' કહીને કૂદવા લાગ્યો.

મેં દરિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી તો દૂર દૂર ઝાંખા ઝાંખા અંધકારમાં એક નાનીસરખી હોડકી હિમાલય જેવડાં જેવડાં મોજાં ઉપર ચડીને નીચે પછડાતી ને પવનના ઝપાટાથી હાલકડોલક થતી નજરે ચડી. જેવો આનંદ આવ્યો તેવો જ ગયો હોય તેમ, મા-દીકરો બંને અત્યંત ચિંતાતુર ચહેરે એકીટશે માણસનું અને

કુદરતનું તુમુલ યુદ્ધ નીરખી રહ્યાં. અને બીજી ક્ષણે તો જેમ તીર જાય તેમ છોકરો બૂમાબૂમ કરતો, હંમેશા ઊતરવાના કિનારા તરફ દોડ્યો. ત્યાં માણસોની ઠઠ જામી હતી. હોડી એટલે બધે દૂર હતી, પવનનો ઝપાટો એટલાં આકરો હતો, દરિયાનો વેગ એવો ભયંકર હતો, સુસવાટા એવા ભયાનક હતા, કે ભેગા મળેલામાંથી કોઈ પણ પેલી હોડીની મદદે જવા તૈયાર નહોતું. છોકરો બૂમાબૂમ કરતો એ ટોળામાં પહોંચ્યો. પવનનો એકેએક સપાટો હોડીને ઊંધી વાળીને હિમાલયના હુંગર ઉપરથી જાણે નીચે ફેંકતો હોય તેમ હોડીને અફાળી રહ્યો હતો. માણસનું બળ થાક્યું હતું. કુદરતનું બળ વધતું હતું. આખા ટોળાને ‘આવી જાઓ’ એમ આહવાન કરતો હોય તેમ દરિયો વધારે ને વધારે પ્રચંડ બનતો હતો. આ રુદ્ર રૂપ હવે ક્યાં અટકશે, એ કળવું જ મુશ્કેલ હતું. એમ જ બને છે. શાંત જણાતું આકાશ ફૂટે છે, કે કોઈ પાન પણ ન ચાલતું હોય તેવી ગંભીરતામાંથી પવન છૂટે છે કે કોઈ અતળ હૃદયમાંથી જવાલા પ્રકટે છે, ત્યારે એ ક્યાં અટકશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક વૃદ્ધોના મતે તેનો ભોગ લેવાનો વખત થયો હતો, ને ભોગ લીધા વિના નહિ અટકે એમ લાગતું હતું. હોડી અને માણસ પરાજય ઉપર પરાજય સહી રહ્યાં હતાં. પછાટ ઉપર બીજી પછાટ ને તરત ત્રીજી એમ એક પછી એક પરંપરા ચાલી હતી. સુસવાટા કરતા, જાણે રાક્ષસ ગર્જના કરતો હોય એવા ભયંકર અવાજે, આકાશ-પાતાળ વીંધી નાખતા પવનના એક ઝપાટે હોડીને અને માણસને જુદાં કરી નાખ્યાં - અને જાણે આ કૃત્યની જ રાહ જોતા હોય તેવા એક પ્રચંડ મોંજાએ બન્નેને દૂર દૂર ફેંકી દીધાં : જીવનને અને જીવનના આધારને.

બધાં જાણે સમજી ગયાં હોય કે દરિયો ભોગ લેશે જ, તેમ તદ્દન શાંત બની ગયાં : બળતે હૃદયે, લાચાર મનોદશાએ તુમુલ યુદ્ધનું છેલ્લું પ્રકરણ જોઈ રહ્યાં. મનુષ્ય થાક્યો હતો. એનો બધો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતો હતો. હવે ડૂબવું છે, તો છેવટે કાંઠા તરફ જોઈને જ ડૂબવું એટલો જ આશાતંતુ બાકી રહ્યો.

મનુષ્ય હાર્યો. દરિયો જીત્યો. ટોળામાંથી રુદ્ધના અનેક સ્વરો છૂટ્યા. પેલાં મા-દીકરાનું હૈયું ફાટે તેવું કરુણ આકંઠ પોતાના પ્રચંડ અવાજથી દાબી દેતો દરિયો વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો ગયો. એ કરુણ ભયંકર દૃશ્ય ઘણા દિવસ સુધી કાંઠા પર ભટકતું હોય તેમ જ્યારે જ્યારે હું ફરવા નીકળું ત્યારે નજર આગળ ખડું થઈ જતું.

લગભગ એકાદ વર્ષ વહી ગયું હશે.

એક સવારે વહેલો ફરવા નીકળ્યો. દરિયાકિનારે ભીનાશ જામી હતી. બધે આછી ધૂસર જેવું લાગતું હતું. એ રસ્તા પર થઈને પસાર થતાં, અચાનક પેલા છોકરા પર દૃષ્ટિ પડી. તે દિવસ તેણે કરેલું આકંઠ, મારેલા પછાડા, ને દોડીદોડીને જાણે દરિયા વચ્ચેથી હડી કાઢીને બાપને મળવા જાઉં એવી એણે બતાવેલી ઘેલછા, બધાં દૃશ્યો નજર આગળ તરી આવ્યાં. તે દિવસે એ એવું રડ્યો હશે કે દરિયો પથરાનો હોત તોય પીગળી જાત. ‘મને હડી કાઢવા ઘો. હું દોડીને મારા બાપને બચાવી લાવું ; મને હડી કાઢવા ઘો’ - એ જ એની ધૂન હતી. ‘મારી પ્રચંડતાને પણ કુછ નહિ ગણનાર આવડો નાનો છોકરો નીકળ્યો’ એ જોઈને કદાચ દરિયાને પણ શરમ થઈ હશે.

આજે એ પોતાનું હોડકું તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની મા પણ એની પાસે ઊભી હોય એમ લાગ્યું. હું આગળ વધ્યો : “કેમ દોસ્ત ! ઓળખાણ પડે છે ?”

તેણે મારી સામે જાંચું, પણ મને ઓળખ્યો નહિ, એટલે પોતાના કામમાં મશગૂલ બની ગયો.

“આ તમે માછીમાર આવા કેવા ? હજી તારો બાપ તોફાનમાં સપડાયો હતો એ નજર સામે દેખાય છે, ત્યાં તું પાછો એનો એ ઘંધો લઈને બેઠો ?”

તે ઘડી વાર બોલ્યો નહિ. પોતાના કામમાંથી નવરો થઈને મારી સામે ઊભો રહ્યો : “સાહેબ ! ભગવાને

આ ધંધો સોંપ્યો છે, બીજો ધંધો સારો આવડતો હોય તો ભલે, નકર બીકનો માર્યો બાપદાદાનો આ ધંધો છોડું તો મારું નાક વઢાઈ જાય !”

“પણ દરિયાનું તોફાન સાંભરે છે ? - તે દિવસ -”

“અરે ! મારા સાબ ! દરિયાને તોફાન કરતાં આવડે છે ને ભગવાનને બચાવતાં નથી આવડતું ? મારો બાપ એ તોફાનમાં મર્યો : મારા બાપનો બાપ પણ દરિયામાં જ મર્યો : અને મારું થવાનું હોય ઈ થાય. પણ બીકનો માર્યો દરિયામાંથી પાછો પડું, તો તો મારી મા જોઈ ? એનું નામ જ લાજે ને તે પોતાની મા સામે જોઈને હસ્યો અને ઝપાટાબંધ ચપળતાથી હોડકામાં ચડી બેઠો : “લ્યો રામ ! રામ ! સાંજે ફરવા આવશો કે ?”

અને ગીતો ગીતો ગાતો જાણે દરિયો રમવાનું મેદાન હોય તેમ, તે આનંદભરે ચાલ્યો ગયો.

“માડી ! સાચવજે.” એટલું કહીને, એની મા ઘર તરફ પાછી ફરી : “અમારો તો સાબ ધંધો. એમ બીકું રાખવી કાંઈ પોહાય ? અમે દરિયાના દીકરા; દરિયો અમારો બાપ. વેલુંમોડું સૌને મરવું છે ને ?”

પેલો છોકરો આનંદભરે દરિયાનાં મોજાં કાપતો, મજા કરતો જતો હતો: હજી મારી સામે હાથ લાંબો કરીને રામ રામ કરી રહ્યો હતો: હું એકીટશે દરિયો, હોડી, છોકરો, ને અનેક મછવા જોઈ રહ્યો. દરિયાનાં મોજાં જેવો વિચાર પસાર થઈ ગયો. ‘શું શ્રમભરેલું જીવન અને રણમેદાન જ નિર્ભયતા આપતાં હશે ? અને નિર્ભયતામાંથી જ ચારિત્ર ઘડાતું હશે ?’

(‘તણખા : મંડળ બીજું’માંથી)

ટિપ્પણ

અવિરામ અટક્યા વગરનું ખો(સ્ત્રી.) ખાડો, બખોલ ધૂસર ધૂળિયું (અહીં વાતાવરણ) હાલક-ડોલક (હાલવું+ડોલવું) ડગમગતું એકીટશે લગાતર એક જ નજરે, ટગર ટગર તુમુલ ભયંકર ઠઠ(સ્ત્રી.) ભીડ, ગિરદી ઠઠ જામવી ગિરદી થવી આહવાન(ન.) પડકાર વામાં વિસ્તારમાં પોહાય પોસાય રુદ્ર ભયંકર નાક વઢાઈ જવું આબરૂ જવી, બદનામી થવી કુછ નહીં કશું નહીં. કામમાં મશગૂલ બની જવું કામમાં ખૂંપી જવું નકર નહીં તો હડી (સ્ત્રી.)દોટ હડી કાઢવી દોટ મૂકવી આકંદ(ન.) રુદન, વિલાપ

સ્વાધ્યાય

1. તોફાને ચઢેલા દરિયાનું વર્ણન પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં કરો.
2. દરિયાઈ તોફાનમાં સપડાયેલા માછીમારની સ્થિતિનું વર્ણન કરો.
3. બાપના મૃત્યુ પાછળ છોકરાએ કરેલું રુદન વર્ણવો.
4. બાપને નજર સામે દરિયામાં મૃત્યુ પામતો જોવા છતાં છોકરો શા માટે દરિયો ખેડવા તૈયાર થયો ?
5. “અમે દરિયાના દીકરા, દરિયો અમારો બાપ.” - આ ઉક્તિ સમજાવો.
6. નીચેનાં માટે કારણ આપો :
 - (1) મા-દીકરો અત્યંત ચિંતાતુર બની ગયાં.
 - (2) ‘મનુષ્ય હાર્યો, દરિયો જીત્યો.’
7. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
અવિરામ, તુમુલ, આહવાન, આકંદ, ધૂસર, દીકરા, દૃશ્ય, બૂમાબૂમ, મશગૂલ
8. નીચેનાં વિધાન કોણ બોલે છે તે જણાવો :
 - (1) “આ તમે માછીમાર આવા કેવા ?”
 - (2) “માડી ! સાચવજે !”

(3) “અમે દરિયાના દીકરા, દરિયા અમારો બાપ..”

9. આટલું કરો :

પુષ્કર ચંદરવાકર લિખિત ‘ભણકારા’ એકાંકી મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

1. આ વાર્તાનું શીર્ષક છે : ‘અવિરામ યુદ્ધ’. વિરામ એટલે વિસામો. વિરામ વિનાનું એટલે અવિરામ. ‘અવિરામ’ શબ્દ દ્વારા ‘વિરામ’નો ઊલટો અર્થ સૂચવાયો છે. ઊલટો અર્થ સૂચવવા માટે કેટલાક શબ્દોની આગળ ‘અ’ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, અનીતિ, અકળ, અકુશળ, અધર્મ વગેરે. તમે આ રીતે મૂળ શબ્દને નકારાત્મક ‘અ’ પ્રત્યય લગાડતાં મૂળ શબ્દના અર્થ કરતાં ઊલટો અર્થ આપતા હોય તેવા પાંચ શબ્દો આપો.

ઉદાહરણ : અવિનય – વિનય નહીં તે અને એ શબ્દોના અર્થ લખો :

2. આ વાર્તામાં તોફાની દરિયાનું વર્ણન કરતી લેખક વર્ણવે છે : ‘મેલાં, ડહોળાં, પાણીનાં ડુંગર ડુંગર જેવડાં મોજાં ઉપરાઉપરી ચાલ્યાં આવતાં હતાં.’ આ વાક્યમાં તમે જોશો કે મુખ્ય શબ્દ ‘મોજું’ છે અને તે નાન્યતર જાતિમાં છે. આથી તેનું બહુવચન ‘મોજાં’ કરતી વખતે ‘જા’ પર અનુસ્વાર મુકાઈને ‘જાં’ તો થયું જ : પરંતુ મોજાં સાથે જે જે શબ્દોને સંબંધ છે તે બધા શબ્દો પર અનુસ્વાર મુકાયેલ છે. એક વધુ ઉદાહરણ : છોકરાં ફરવા માટે બગીચામાં આવ્યાં.

તમે, ઉદાહરણ મુજબ, આપેલાં વાક્યોનું બહુવચન કરતી વખતે અનુસ્વાર અંગે કાળજી લઈને તે ફરી લખો :

ઉદા. કૂતરું ભસતું હતું.

કૂતરાં ભસતાં હતાં.

(1) રાધેડું ભૂંકતું હતું.

(2) ઝરણું વહેતું હતું.

(3) ખાધેલું ફળ મીઠું હતું.

(4) મેં બોર ખાધું હતું.

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

(જન્મ : ઈ.સ. 1906 મૃત્યુ : ઈ.સ.1950)

તેમનું આખું નામ હરિશ્ચંદ્ર ભગવતીશંકર ભટ્ટ. સુરત જિલ્લાના ઓરપાડના તેઓ વતની હતા. પોલેન્ડની રાજદૂત કચેરીમાં જોડાયા પછી 1949માં તેમણે 'યુગધર્મ'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું. 'સફરનું સખ્ય' તેમનો મુરલી ઠાકુર સાથેનો કાવ્યસંગ્રહ છે. 'કેસૂડો અને સોનેરું તથા કોજાગ્રિ' નામે તેમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. 'સ્વપ્નપ્રયાણ' તેમનાં કાવ્યોનો ઉમાશંકર જોશી સંપાદિત મરણોત્તર સંગ્રહ છે. એમનાં કાવ્યોમાં ભાવસંવેદનની સૌન્દર્યનિષ્ઠ લયબદ્ધ અંભિવ્યક્તિ આસ્વાદ્ય છે.

આ કાવ્ય ક્રવિએ પોતાની સદ્ગત બહેનને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે, તેમાં બહેનના અકાળે થયેલા અવસાનની વેદનાનું નિરૂપણ છે. હજુ હમણાં જ જેનાં લગ્ન થયાં છે અને જેણે જીવનનો રસ પણ માણ્યો નથી એ બહેનનો જીવનદીપ એકાએક જ બુઝાઈ જાય છે, એ કરુણ પ્રસંગની વેદના અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. સામાન્ય રીતે વસંતના સ્પર્શથી કળી ખીલે છે, પરંતુ એ જ વસંતની ફૂંકથી સુકોમળી દેહકળી ખરી પડી, એમ કહીને કવિ કરુણતાને વધુ ઘેરી બનાવે છે અને કલ્પનાની ચમત્કૃતિ પણ પ્રગટ કરે છે.

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી
હતી હજી યૌવનથી અજાણ,
કીધો હજી સાસરવાસ કાલે,
શૃંગાર તેં પૂર્ણ ચિતા મહીં કર્યો !

ફૂંળી હજી દેહલતા ન પાંગરી,
કૌમાર આઘું ઊઘડ્યું ન ઊઘડ્યું,
પ્હેરી રહે જીવનચૂંદડી જરી,
સરી પડી ત્યાં તુજ અંગથી એ !

સંસારના સાગરને કિનારે
ઊભાં રહી અંજલિ એક લીધી,
ખારું મીઠું એ સમજી શકે ત્યાં
સરી પડ્યો પાય સમુદ્રની મહીં !

છો કાળ આવે, શિશિરોય આવે,
ને પુષ્પ ફૂંળાં દવમાં પ્રજાળે :
સુકોમળી દેહકળી અરે અરે
વસંતની ફૂંક મહીં ખરી પડી !

('સ્વપ્નપ્રયાણ'માંથી)

ટિપ્પણ

નિર્દોષ (નિ:દોષ) દોષ વગરનું નિર્મળ(નિ:મળ) મળ વગરનું, સ્વચ્છ, પવિત્ર શૃંગાર(પું.) શણગાર (અહીં) સાસરવાસમાં સજવાના શણગાર દેહ(પું.) શરીર લતા(સ્ત્રી.) વેલ, (અહીં) દેહરૂપી વેલ

પાંગરવું અંકુર ફૂટવા ચૂંદડી(સ્ત્રી.) ભાતીગળ રેશમી વસ્ત્ર જીવન-ચૂંદડી જીવનરૂપી ચૂંદડી જીવનચૂંદડી... તુજ અંગથી એ (અહીં) અકાળ મૃત્યુ થયું. અંજલિ(સ્ત્રી.) ખોબો પાય(પું.) પગ કાળ વિનાશકાળ કૂંળું કૂણું, કુમળું દવ વનમાં સળગી ઊઠતો અગ્નિ પ્રજાળવું બાળવું

સ્વાધ્યાય

1. કવિની બહેનની આંખો કેવી હતી ?
2. કવિને બહેનનું મૃત્યુ વિશેષ દુઃખ આપનારું કેમ લાગે છે ?
3. ‘પ્હેરી રહે જીવનચૂંદડી જરી, સરી પડી ત્યાં તુજ અંગથી એ !’ – આ પંક્તિ દ્વારા કવિ શું સૂચવવા માગે છે ?
4. બહેનનું મૃત્યુ અકાળે થયું છે તે કવિ ક્યાં રૂપકો દ્વારા સમજાવે છે ?
5. એક વાક્યમાં જવાબ આપો :
 - (1) બહેને પૂર્ણ શણગાર ક્યાં કર્યો ?
 - (2) બહેને સંસાર-સાગરના કિનારેથી શું લીધું ?
 - (3) બહેનની દેહકળી ક્યારે ખરી પડી ?
6. આટલું કરો :

‘ભગિનીપ્રેમ’નાં અન્ય કવિઓનાં કાવ્યો મેળવીને ભીંતપત્ર પર મૂકો.

ભાષાયર્થ

આ કવિતાની પ્રથમ પંક્તિ વાંચો :

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી....

આ પંક્તિમાં બે શબ્દો તરફ ધ્યાન આપો : નિર્દોષ અને નિર્મળ. નિર્દોષ એટલે દોષ વગરનું. આમાં ‘નિસ્’ (નિ:) તથા ‘દોષ’ – એ બે ઘટકો છે. એ બે ભેગા મળીને એક શબ્દ બન્યો છે ‘નિર્દોષ’. એમાં સંધિ થઈ છે. એ જ રીતે નિર્મળ એટલે મળ વગરનું. મળ એટલે મેલ, કચરો, વિષ્ટા, ગંદવાડ. જોકે અહીં ‘મળ’ શબ્દ પણ દોષના અર્થમાં વપરાયો છે તે ધ્યાનમાં રાખો. ‘નિર્મળ’ શબ્દમાં પણ બે ઘટકો છે : નિ: + મળ.

તમે નીચેના શબ્દોમાંથી બે શબ્દો છૂટા પાડો અને તેના અર્થ લખો :

ઉદા. નિર્દંભ : નિસ્ (નિ:)+દંભ = દંભ વગરનું

(1) નિર્દેશ (2) નિર્દય (3) નિર્જીવ (4) નિર્જન (5) નિર્જળ

ઉમાશંકર જોશી

(જન્મ : ઈ. સ. 1911 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1988)

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી ગાંધીયુગ તેમજ અનુગાંધીયુગના મૂર્ધન્ય કવિ છે. તેઓ ઈંડર તાલુકાના બામણા ગામના વતની હતા. વર્ષો સુધી તેમણે અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. તેઓ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા હતા. 'સંસ્કૃતિ' માસિકના તંત્રીપદે તેઓ હતા. સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. એમાંયે કાવ્ય, ટૂંકી વાર્તા, એકાંકી, નિબંધ અને વિવેચનમાં સવિશેષ. 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ', 'પ્રાચીના', 'આતિથ્ય', 'વસંતવર્ષા', 'અભિજ્ઞા', 'મહાપ્રસ્થાન', 'ધારાવસ્ત્ર' અને 'સપ્તપદી' એમના કાવ્યગ્રંથો છે. તેમનાં બધાં કાવ્યો 'સમગ્ર કવિતા'માં સંકલિત રૂપે જોવા મળે છે. જેમ સર્જનમાં તેમ વિવેચન, અનુવાદ, સંપાદન તેમજ સાહિત્યિક પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે પણ તેમનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન છે. તેમણે વિવિધ સર્જનાત્મક પ્રયોગોથી ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનો એવોર્ડ

તેમજ 'નિશીથ' માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

ઉમાશંકરનું આ ખૂબ જ જાણીતું ગીત છે, જેમાં ભોમિયાની મદદ વિના કેવળ પોતાના જ બળે સફર કરવાની વાત થયેલી છે. ડુંગરા, કોતરો, કંદરા કે ઝરણાંને નિમિત્તે કવિ, સમસ્ત પ્રકૃતિ અને સૃષ્ટિ સાથે સંવાદ સાધવા ચાહે છે. આકાશ નીચે એકલાઅટૂલા ઊભા રહીને પડઘા ઝીલવાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા મળે છે તોપણ, નિરાશ થવાને બદલે કવિ જિંદગીભર એ માટે મથામણ કરે છે. આત્મબળે આગળ વધવાની હિમાયત કરતું આ એક સુંદર અને ભાવવાહી ગીત છે.

ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા,
જં ગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી;
જોવી'તી કોતરો ને જોવી'તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ લહોવી હતી.
સૂના સરવરિયાની સોનેરી પાળે
હંસોની હાર મારે ગણાવી હતી;
ડાળે જૂલંત કોક કોકિલાને માળે
અંતરની વેદના વણાવી હતી.
એકલા આકાશ તળે ઊભીને એકલો
પડઘા ઉરબોલના ઝીલવા ગયો;
વેરાયા બોલ મારા, ફેલાયા આભમાં,
એકલો અટૂલો ઝાંખો પડ્યો.
આખો અવતાર મારે ભમવા ડુંગરિયા,
જં ગલની કુંજ કુંજ જોવી ફરી;
ભોમિયા ભૂલે એવી ભમવી રે કંદરા,
અંતરની આંખડી લહોવી જરી.

(‘સમગ્ર કવિતા’માંથી)

ટિપ્પણ

ભોમિયો (પું.) માર્ગદર્શક, ‘ગાઇડ’ કુંજ (સ્ત્રી.) લતામંડપ, ઝાડ કે વેલનાં પાંદડાંની ઘટા કુંજ કુંજ પ્રત્યેક કુંજ કોતર (ન.) જમીન કે પહાડમાંની બખોલ કંદરા (સ્ત્રી.) ગુફા સરવરિયું (ન.) સરોવર જૂલંત જૂલતું ઉર-બોલ (પું.) હૈયાનો શબ્દ

સ્વાધ્યાય

1. કવિ ભોમિયા વિના શું શું જોવા માગે છે ?
2. કવિ એકલા હોવાનો ભાવ ક્યારે અનુભવે છે ? કવિ પર તેની શી અસર થાય છે ?
3. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) કવિ ડુંગરાઓમાં કઈ રીતે ભ્રમવા માગે છે ?
 - (2) કવિ જંગલમાં શું શું કરવા ચાહે છે ?
 - (3) કવિ ક્યારે ઝંખવાઈ ગયા ?
 - (4) કવિ અંતે શું ઇચ્છે છે ?
4. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
ભોમિયો, સરવરિયું, ડુંગરિયા, કુંજકુંજ
5. આટલું કરો :
શાળામાંથી થતા પ્રવાસોમાં જોડાઓ અને પ્રકૃતિનો આનંદ માણો.

ભાષાયર્થ

1. આ પંક્તિ વાંચો અને માણો. જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી... આ પંક્તિમાં જ અક્ષર વારંવાર વપરાયો છે, તેથી સુંદર લાગે છે. આ કાવ્યમાંથી એકનો એક અક્ષર (વર્ણ) વારંવાર વપરાયો હોય તેવી પંક્તિઓ શોધો.
2. આ કાવ્યમાંના આ બે શબ્દો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે : અંતરની વેદના અને અંતરની આંખડી. અંતર એટલે મન. અંતરની વેદના એટલે મનની વેદના.
આપણે જોઈએ છીએ આંખથી પણ ખરેખર તો આપણે મનથી જોતા હોઈએ છીએ. આંખ તો સાધનમાત્ર છે; પણ જુએ છે તો મન. આથી કવિએ અંતરની આંખ ઈવો શબ્દ પ્રયોજ્યો છે; એટલું જ નહીં, ‘આંખ’ પછી ‘ડી’ પ્રત્યય પણ લગાડ્યો છે : આંખ + ડ + (નારી જાતિનો પ્રત્યય) ઈ લાગીને શબ્દ બન્યો. આંખડી. ‘આંખ’ને બદલે ‘આંખડી’ શબ્દ વધુ સુંદર લાગે છે, નહીં ?
નીચે ક વિભાગમાં આપેલ શબ્દસમૂહના કમાંક ખ વિભાગમાં તેવો અર્થ આપતા શબ્દની સામે, આપેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે લખો :

ક	ખ
(1) સામાના મનને જાણનાર	☐ 6 અંતર્ગુહા
(2) અંદરની ખરી હાલત	☐ અંતર્વ્યથા
(3) અંદરની વ્યથા	☐ અંતર્યામી
(4) માંહોમાંહેનો કજિયો	☐ અંતર્કલહ
(5) અંદર સમાયેલું	☐ અંતર્દશા
(6) અંદરની ગુફા (હૃદય)	☐ અંતર્ગત

જયંતિ દલાલ

(જન્મ : ઈ. સ. 1909 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1970)

જયંતિ ઘેલાભાઈ દલાલનું વતન અમદાવાદ. તેઓ મુખ્યત્વે નાટ્યકાર અને વાર્તાકાર છે. વ્યવસાયે તેઓ મુદ્રણકાર્ય સાથે સંકળાયેલા હતા. તેઓ કેટલાંક વર્ષો સુધી રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ જોડાયા હતા. તેઓ રંગમંચમાં ઊંડી સૂઝ ધરાવતા હતા. 'જવનિકા', 'પ્રવેશ બીજો', 'પ્રવેશ ત્રીજો' અને 'ચોથો પ્રવેશ' તેમના એકાંકીસંગ્રહો છે. 'અવતરણ' ત્રિઅંકી નાટક તો 'રંગતોરણ' બાળનાટકોનો સંગ્રહ છે. 'ઉત્તરા', 'મૂકમ્ કરોતિ' તથા 'આ ઘેર, પેલે ઘેર' જેવા સત્તર વાર્તાસંગ્રહો ઉપરાંત 'ઇસત્' તેમની પસંદગીની વાર્તાઓનું સંપાદન છે. 'ધીમુ અને વિભા' તથા 'પાદરનાં તીરથ' નામે તેમણે નવલકથાઓ આપી છે. ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય અને અનુવાદક્ષેત્રે પણ તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી એકાંકીના સ્વરૂપવિકાસમાં તેમનું પ્રદાન મહત્વનું છે.

તેમને 1959ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

આ હળવા એકાંકીમાં, વ્યક્તિને ઓળખવાની ભૂલમાંથી પ્રગટ થતો હાસ્યરસ કેન્દ્રસ્થાને છે. બેકાર હાલતનો ડૉ. પીયૂષ અને એનો સસરો નરરત્નમણિરાવ એકબીજાને છેતરે છે, દંભ આદરે છે અને એનું જે પરિણામ ભોગવે છે એને નાટ્યકાર અહીં રજૂ કરે છે. હાસ્ય-કટાક્ષ સભર વસ્તુ અને નાટ્યકલાનાં તત્ત્વોને કારણે આ એકાંકી વિશેષ આકર્ષક બની રહે છે.

પાત્રો

ડૉ. પીયૂષ

મનમોહનદાસ

અનિરુદ્ધ

નરરત્નમણિરાવ

ગમન

સ્થળ : દવાખાનું

સમય : સવારના 10

ડૉક્ટર : હમણાં જ વિઝિટથી આવ્યો.

અનિરુદ્ધ : હવે રાખ ને, ભાઈ.

ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ !

અનિરુદ્ધ : શું છે ?

ડૉક્ટર : તમે આમ ને આમ...

અનિરુદ્ધ : (અધવચથી અટકાવી) પણ તમે તમે શેનો કહી મરે છે ?

ડૉક્ટર : Say.

અનિરુદ્ધ : હવે સાંભળ્યું તારું say.

ડૉક્ટર : You don't understand. તું સમજતો નથી. મારા staffના દેખતાં.

અનિરુદ્ધ : (ખડખડાટ હસતી) તારો staff ! હા... હા... હા...

ડૉક્ટર : I mean my compounder.

અનિરુદ્ધ : સાથે પેલા સફાઈકામ કરનારને પણ ગણાવ ને ! મહિને આઠ આના પરખાવે છે કે બધું પીળું પાને ?

ડૉક્ટર : I do not know to teach you to talk.

અનિરુદ્ધ : પહેલાં જાતે શીખ ને !

ડૉક્ટર : એટલે તારે કહેવું શું છે ?

અનિરુદ્ધ : હું એમ કહું છું કે આપ કશા જ કામ વિનાના અહીં બેઠા હતા એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિથી મને વાકેફ કરવાની સભ્યતા આપે શીખી લેવી.

ડૉક્ટર : વા...રુ !

(મોટા થોથામાં મોં ઘાલે છે.)

અનિરુદ્ધ : જો, ભાઈ, એમ દેખાડ્યે પંડિતાઈ મળતી હોત તો પેલો છગનો સહદેવ જોશીનો અવતાર ગણાત.

ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે ટૂંકું પતાવીશ ?

અનિરુદ્ધ : અરે, ભલા'દમી ઊલટો ઉપકાર માનને કે માખ મારવાની મહાન હિંસામાંથી હું તને ઉગારું છું.

ડૉક્ટર : એટલે તું અહીં લડવા જ આવ્યો છે ?

અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ લડ્યે ક્યાં પાલવે ? જો આંપણે બે લડીએ. ચોક્કસ જ તું મને તમાચો મારે. મારો આ હાલતો દાંત પડી જાય. મારે નવો નંખાવવો પડે. તારે મફત નાખી દેવો પડે. તું કમાતો હોય તો ઠીક, પણ...

ડૉક્ટર : Humbug !

અનિરુદ્ધ : એ હમ્બગ-તમ્બગમાં હું કાંઈ ન જાણું.

ડૉક્ટર : (કટાળી) ત્યારે આપ જાણો શું ?

અનિરુદ્ધ : અરે હા, યાર. બરાબર યાદ આવ્યું. ડૉક્ટર, દોસ્ત !

ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે તો તું નામ પાડે તો ઉપકાર...

અનિરુદ્ધ : પણ અલ્યા પીયૂષ...

ડૉક્ટર : Nonsense ! ડૉ. પીયૂષરાયજી કહો.

અનિરુદ્ધ : એ તો પાટિયા ઉપર લખવાનું - બોલવાનું નહિ. પણ ડૉક્ટર...

ડૉક્ટર : (ખિજાઈને) છે શું એ કહોને !

અનિરુદ્ધ : એ જ. ખિજાતો હોય તો રહે ને તું તારે ત્યાં, આ ચાલ્યો હું તો. પછી કાંઈ થાય તો દોગામી ના દેતો.

ડૉક્ટર : વારુ !

[રિવોલ્વિંગ ચેરમાં પડખું ફેરવે છે.]

અનિરુદ્ધ : સારું !

[ઊભો થાય છે.]

ડૉક્ટર : આવજે...

અનિરુદ્ધ : શું કામ ? અપમાન સહેવા ? ઊલટું, તમારા ભલા માટે આવીએ ત્યારે તમે...

ડૉક્ટર : જરા સભ્યતાથી બોલતા હો તો...

અનિરુદ્ધ : સભ્યતા ? પણ હું શું કહેતો'તો ? (માથું ખંજવાળતાં) હા. બરાબર યાદ આવ્યું. (ડૉક્ટરની પીઠ થાબડી) શાબાશ, દોસ્ત, Congratulations !

ડૉક્ટર : (મલકાતાં) બહુ મોડા થયા.

- અનિરુદ્ધ : ડૉક્ટર, દોસ્ત ! Better late than never ! પણ ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે એ વાત તે સાબિત કરી હો ! નીલુ જેવી છોકરી આખી નાતમાં તને ન મળત. હા... હા... હા...
- ડૉક્ટર : (સંતોષના હાસ્યથી) જોજે, કાંઈ દૃઢ્ય ઊભરાઈ ન જાય.
- અનિરુદ્ધ : પણ ડૉક્ટર, તમારી પરીક્ષા હવે છે, એ ખબર છે ?
- ડૉક્ટર : ના કેમ વારુ ?
- અનિરુદ્ધ : તમારા સસરા તમને જોવા, પરખવા આવ્યા છે.
- ડૉક્ટર : મારા સસરા ? એ જીવે છે ?
- અનિરુદ્ધ : ત્યારે ! જુવાનિયા વિરુદ્ધ ન પડે તો બીજી વાર ફેરા ફરવાની પણ ઉમેદવારી ધરાવે છે.
- ડૉક્ટર : એ અહીં આવ્યા છે ?
- અનિરુદ્ધ : હા, આજે સવારે મેલમાં જ આવ્યા અને હમણાં જ આ બાજુએ પગલાં થતાં હશે.
- ડૉક્ટર : પણ કાંઈ કહ્યા-કહેવરાવ્યા વિના ?
- અનિરુદ્ધ : ઘેલો રે ઘેલો ! એમને તો તને કશી જ તૈયારી વિના જોવો હશે.
- ડૉક્ટર : That is strange !
- અનિરુદ્ધ : તારા વિવાહ જેટલું નહિ.
- ડૉક્ટર : પણ અનિરુદ્ધ, મારે શું કરવું ? હું તો એમને ઓળખતો પણ નથી.
- અનિરુદ્ધ : Surely this is strange ! ડૉક્ટર, દીઠે પણ નહિ ?
- ડૉક્ટર : અરે ભલા 'દમી, અત્યાર લગી નામે પણ નહિ.
- અનિરુદ્ધ : તો તો તમારે સંભાળવાનું, કારણ કે માણસ જરા વહેમી છે, અને વળી પાછું જૂના જમાનાનું.
- ડૉક્ટર : ત્યારે તો કમબખ્તી.
- અનિરુદ્ધ : પૂરી. અને એ (દવાખાનું બતાવી) આ બધાંના ભપકામાં ન અંજાયને તો...
- ડૉક્ટર : તો ? તો શું ?
- અનિરુદ્ધ : (ચપટી વગાડી આંગળીથી એક વર્તુલ દોરે છે.) શી... શું... વિવાહ ફોક !
- ડૉક્ટર : પણ... પણ મારે કરવું શું ? તું ઓળખે છે ?
- અનિરુદ્ધ : હા, દીઠે અને નામે બન્ને રીતે.
- ડૉક્ટર : એ કેવા છે ?
- અનિરુદ્ધ : (ઠંડે કલેજે) મ્હણસ જેવા માણસ !
- ડૉક્ટર : અરે દોસ્ત, My dear friend, help me, help me !
- અનિરુદ્ધ : ઊંહું. મારે તો જરા સભ્યતા શીખવા જવું છે.
- ડૉક્ટર : ઓ ભાઈ અનિરુદ્ધ, આવી fatal joke ?
- અનિરુદ્ધ : શું થાય, ભાઈ ? આપણે તો હજી બોલતાં પણ ભણવાનું (ગોખતો હોય એમ) ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી, ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી.
- ડૉક્ટર : મોટા ભાઈ, હવે માફી માગું, થયું ? પત્યું ? હવે મને જરા કહે ને, એ દેખાવે કેવો છે ?
- અનિરુદ્ધ : જો, ભાઈ, વાત એમ છે કે તારા સસરાનું વ્યક્તિત્વ જ જુદું છે. ઘરમાં સાડા ત્રણ ફૂટની છૂટી પાટલીની ધોતલી, જુવાનીની પહેલવાનીનો ખ્યાલ આપે એવું ખુલ્લું બદન અને ભગવાન જેવી ફરફરતી શિખા.
- ડૉક્ટર : અને બહાર ?

અનિરુદ્ધ : બહાર ? જો, ભાઈ, બહારમાં પણ મંદ છે - જો એ શાક લેવા જતા હોય...

ડૉક્ટર : (ચિડાઈ) પણ મારું દવાખાનું ક્યાં શાકબજાર છે ?

અનિરુદ્ધ : ના રે ના, હોય કાંઈ ? અહીંના જેવી શાંતિ ત્યાં ક્યાં મળવાની છે ?

ડૉક્ટર : (ગળી જતાં) પણ જ્યારે કોઈને મળવા જતા હોય ત્યારે ?

અનિરુદ્ધ : લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી. અરે યાર, જૂનો દોસ્ત નવા લિબાસમાં.

ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ, પ્યારા દોસ્ત, મને કહે ને, એ આવે ત્યારે મારે શું કરવું ?

અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ, એ તને શિખવાડવાનું હોય ? હમણાં મારા આગળ જ નાટક ભજવતો તો ને ? (આંગળીને વેઢે ગણાવતાં) વિઝિટ, સ્ટાફ, એપોઇન્ટમેન્ટ, ઓપરેશન, આર્ટિકલ્સ, લેક્ચર, રિસર્ચ ઇન્વેન્શન, પ્રિસ્ક્રિપ્શન, પેઇસ્ટ, પાઉડર એન્ડ ટેસ્ટટ્યૂબ.

ડૉક્ટર : પણ તું હોય તો ફેર પડે !

અનિરુદ્ધ : શો ફેર પડવાનો હતો ? જમાઈ બદલાય, કાંઈ સસરો ઓછો બદલાવાનો છે ?

ડૉક્ટર : Rascal !

અનિરુદ્ધ : કેમ, પાછો સભ્ય બની ગયો ! લે, ભાઈ, મારે શું ? માથે પડી ભોગવ.

[સીટી વગાડતો વગાડતો જાય છે.]

ડૉક્ટર : (રિવોલ્વિંગ ચેરમાં ધૂમતાં) લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી, કાશ્મીરી ટોપી અને લાંબો કાળો કોટ. (ગોખે છે. ટેબલ પરનો કોલબેલ દાબે છે.) કાશ્મીરી ટોપી.

[ગમન કમ્પાઉન્ડર આવે છે.]

ડૉક્ટર : ગમનલાલ, લાંબો કાળો કોટ.

ગમન : શું, સાહેબ ?

ડૉક્ટર : ચાર પાટલીનું ધોતિયું.

ગમન : જી સાહેબ !

ડૉક્ટર : કાશ્મીરી ટોપી.

ગમન : પણ સાહેબ...

ડૉક્ટર : પગમાં શું ? ભૂલી ગયો. સાવ ભૂલી ગયો. પૂછવાનું જ ભૂલી ગયો.

ગમન : (ટેબલને અડકીને ઊભો રહે છે.) મને કેમ બોલાવ્યો, સાહેબ ?

ડૉક્ટર : ઓહો, તમે આવી ગયા ? ગમનલાલ, જુઓ, પેલા જૂનાં કેઇસીસની ફાઇલ્સ છે તે મારા ટેબલ પર મૂકો. પેલું લિટરેચર છે તેની ધૂળ ઉડાડી તૈયાર રાખો. પેલા ચાર્ટર્સ ખંખેરી નાખો. બધું એકદમ ઓર્ડરમાં - લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ધોતિયું અને ચાર પાટલીની ટોપી.

ગમન : બીજું કાંઈ, સાહેબ ?

ડૉક્ટર : લાંબુ કાળું ધોતિયું, ચાર પાટલીનો કોટ અને કાશ્મીરી ટોપી.

ગમન : સાહેબ, આ શું બોલો છો ?

ડૉક્ટર : ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, કાશ્મીરી કોટ.

ગમન : (જતાં જતાં) હાય બેકારી !

ડૉક્ટર : મારી પણ ભૂલ થઈ. છબી જ મંગાવી લીધી હોત તો કેટલું સારું થાત ! કેટલી ઉપાધિમાંથી ઊગરી જાત !

[મનમોહનદાસ દાખલ થાય છે.]

ડૉક્ટર : (એને જોતાં જ) એ જ, એ જ. લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરા ટાપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું, એ જ... એ જ... (ઊભો થઈ) પધારો... પધારો.

મનમોહન : અરે એ શું ? તસ્દી માફ કરજો, પણ મારે જરા આવવું પડ્યું.

ડૉક્ટર : અરે એમાં શું ? આપનું જ દવાખાનું માની લ્યો, ગમનલાલ, ગમનલાલ !

ગમન : (બહાર આવી) જી.

ડૉક્ટર : પેલા પેસ્તનશા શેઠને ત્યાં કહેવરાવી ઘો કે અત્યારે મારાથી નહિ જ આવી શકાય.

મનમોહન : તમે વિઝિટ ન ગુમાવતા.

ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, આપ જેવા પધારો ત્યારે એક વિઝિટમાં શું ? અને મને એટલો આરામ મળશે.

મનમોહન : ખૂબ થાક લાગતો હશે.

ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, વાત ન પૂછો, વાત ન પૂછો. ગમનલાલ !

ગમન : જી.

ડૉક્ટર : અને માણસ સાથે કંપનીમાં કહેવરાવો કે mixture તૈયાર થયું છે. માણસ મોકલી મંગાવી લે. અને સાથે પૂછજો. પેટન્ટનું શું કર્યું ! હા, ભૂલતા નહિ.

ગમન : પણ સાહેબ !

ડૉક્ટર : મેં કેટલી વાર કહ્યું કે હું બોલું ત્યારે તમારે લખી લેવું ? પછી સાહેબ સાહેબ કરી હેરાન કરો છો. Oh God, save me from these creatures !

ગમન : (ડઘાઈ) બરાબર, સાહેબ.

ડૉક્ટર : જુઓ, (ગમન જાય છે.) શું કરું, સાહેબ ? જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે માણસ સમજુ અને વિશ્વાસુ તો ન જ મળી શકે. વિશ્વાસુ હોય તો કહ્યું સમજે નહિ; સમજે તો આપણાથી વિશ્વાસ ના મુકાય.

મનમોહન : બરાબર છે. પણ ડૉક્ટર, એ શાની પેટન્ટ છે ?

ડૉક્ટર : (મલકાતી) એ તો trade secret છે, પણ તમને કહેવામાં વાંધો નહિ. એ મારી શોધ છે. વર્ષોની research પછી એ invention થઈ શકી છે અને એથી એકલી Dental Surgeryમાં જ નહિ, Allopathyમાં પણ મોટું Revolution થશે.

મનમોહન : હું, એનું નામ ?

ડૉક્ટર : (શરમાતાં) એનું નામ ? એનું નામ તો પીયૂષ-ડ્રોપ્સ છે. એ ડ્રોપ્સથી નવા Natural teeth ગમે ત્યારે ગમે તે ઉમ્મરે ઊગશે.

મનમોહન : ઓહો, ત્યારે તો fertilizer-manure જેવું.

ડૉક્ટર : હાજી, પણ આપ અંગ્રેજી ક્યાંથી જાણો ?

મનમોહન : કેમ વારુ ? હું શું, મારી છોકરી પણ અંગ્રેજી જાણે છે.

ડૉક્ટર : આપની છોકરી ?

મનમોહન : હા, આ વરસે જ કન્યા વિદ્યાલયમાંથી પાસ થઈ કોલેજમાં ગઈ.

ડૉક્ટર : Oh, I see !

મનમોહન : વારુ, પણ ડૉક્ટર !

ડૉક્ટર : જી.

મનમોહન : વકરાપાણી કેમ ચાલે છે ?

- ડૉક્ટર : Oh, I don't worry about it. મારે તો કંઈ કરી જવું છે.
- મનમોહન : બરાબર, પણ ઘરમાંય જોવાનું તો હોય ને ?
- ડૉક્ટર : એ તો, સાહેબ, ઈશ્વરની કૃપા અને આપ જેવા મુરબ્બીઓની દયા છે. હજાર-બારસોની average હશે.
- મનમોહન : That's magnificent, Doctor !
- ડૉક્ટર : Oh, thanks !
- મનમોહન : મેં સાંભળ્યું છે, ડૉક્ટર, કે તમે દાંત કાઢવાનો નવો process શોધ્યો છે.
- ડૉક્ટર : જી, મિત્રોએ તો ઘણુંય કહ્યું કે પેટન્ટ લે, પણ મેં કહ્યું કે જ્ઞાન ઉપર કોઈનો ઈજારો ન હોવો જોઈએ, એટલે મેં તો formula જાહેર કરી. પણ ફેર તો પડે જ ને ?
- મનમોહન : હાસ્તો.
- ડૉક્ટર : અને મને તો પ્રેક્ટિસને અંગે રમત થઈ ગઈ છે. નહિ નહિ તો મહિને 500, 600 દાંત પાડવાના આવતા હશે.
- મનમોહન : ઓહો !
- ડૉક્ટર : અને પચાસેક મેજર ઓપરેશન્સ. આહ; wisdom toothના તે કાંઈ Cases આવે છે Cases !
- મનમોહન : હા, ડૉક્ટર . એ તૂત નવું છે. મારી daughter પણ કહે કે tooth extract કરાવી દઈ.
- ડૉક્ટર : નહિ જી. Cases one interested in you, I wan't advise. મારાં પીયૂષ- ડ્રૉપ્સ લ્યો. ત્રણ જ મિનિટમાં દર્દ નાબૂદ. અને પછી કાંચમ માટે મારી પીયૂષ-પેસ્ટ વાપરો.
- મનમોહન : ઠીક, ડૉક્ટર, ત્યારે હું રજા લઈશ.
- ડૉક્ટર : કેમ કાંઈ ઉતાવળમાં ?
- મનમોહન : ઓફિસે જવાનું ને ?
- ડૉક્ટર : ઓફિસ ?
- મનમોહન : હાસ્તો, હું તો અહીં ઓફિસના કામે જ આવ્યો હતો. ઉપકાર થયો કે તમે બધું frankly કહી દીધું.
- ડૉક્ટર : કઈ ઓફિસ ?
- મનમોહન : ઇન્કમટેક્સ સુપરટેક્સ. હું તો અહીંનો Surcharges Collector છું.
- ડૉક્ટર : હું !
- (ખુરશીમાં ફસડાઈ પડે છે.)
- મનમોહન : જી. હવે જુઓ, ડૉક્ટર! હમણાં હું મારા માણસને મોકલું છું. એ પૂછે તે particulars બરાબર નોંધાવજો, હાં ! લ્યો, સાહેબજી !
- (જાય છે.)
- ડૉક્ટર : Oh Swindle Murder, Arson ! આ બધાં એ અનિરુદ્ધનાં જ કામ. બચ્ચો હાથ આવે તો આખીયે બત્રીસી તોડી નાખું. એક તો અહીં ભાડું-પગાર ઘરમાંથી કાઢવાં પડતાં, હોય અને ઉપરથી આવાં લપ વળગાડે. યાદ રાખ, Remember, Remember.
- (આંટા મારે છે. નરરત્નમણિરાવ દાખલ થાય છે.)
- નરરત્ન : આપ છો ? મને ખાતરી ન હતી. મને તો એમ કે ક્યાંક દવા કરવા ગયા હશો.
- ડૉક્ટર : (પીઠ ફેરવી) ક્યાં, જહનમમાં ?

- નરરત્ન : કેમ વળી, દરદીને ત્યાં !
- ડૉક્ટર : દરદી ? ક્યાં છે દરદી ? ક્યાં છે દરદી ? ઓ દરદી ! જેટલી તારા નામની માળા જપી છે તેટલી પ્રભુના નામની ફેરવી હોત તો absolutely painless processથી મુક્તિ મળી હોત.
- નરરત્ન : ડૉક્ટર, આમ કેમ બોલો છો ?
- ડૉક્ટર : બેકારી, My dear friend, બેકારી !
- નરરત્ન : આપની શોધ ?
- ડૉક્ટર : કેવી શોધ અને કેવી વાત !
- નરરત્ન : આપની દવાઓ ?
- ડૉક્ટર : ભાડૂતી... ભાડૂતી.
- નરરત્ન : પણ આપનાં પીયૂષ-ડ્રૉપ્સ ?
- ડૉક્ટર : પીગળી ગયાં. મારા બુઝુર્ગ મિત્ર, પીગળી ગયાં !
- નરરત્ન : અરે પણ તમારાં ઑપરેશન્સ ?
- ડૉક્ટર : ભાઈ, મારો લેન્સેટ પણ ભાડૂતી છે.
- નરરત્ન : અને તમારા લેખો, ભાષણો ?
- ડૉક્ટર : લખવા જેટલી આવડત નથી; બોલવા જેટલી હોશિયારી નથી.
- નરરત્ન : પેલી તમારી પીયૂષ-પેસ્ટ ?
- ડૉક્ટર : એ પીયૂષ બીજો, હું નહિ.
- નરરત્ન : આ શું કહો છો, ડૉક્ટર ?
- ડૉક્ટર : Hard facts ! માથું મારીએ તો લોહી નીકળે એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિ.
- નરરત્ન : આ દવાખાનું ?
- ડૉક્ટર : હજુ બિલ પત્યું નથી.
- નરરત્ન : ભાડું ?
- ડૉક્ટર : ચાર માસ થયા.
- નરરત્ન : તમારો staff ?
- ડૉક્ટર : કેસ પર કમિશન. જાઓ, હવે તમે સિધાવો !
- નરરત્ન : એમ સિધાવે ક્યાં ? આવી છેતરપિંડી ? હરામખોર !
- ડૉક્ટર : હવે જા, ભાઈ, જા ! તને ખબર છે મને હથિયાર વિના પણ ઢાંત પાડતાં આવડે છે ?
- નરરત્ન : એટલે ?
- ડૉક્ટર : એટલે ? (ઊભો થઈ તમાચો મારે છે.) એટલે આ, સમજ્યો ?
- નરરત્ન : આટલે સુધી ? નીલુએ બધું કહ્યું હતું, આ નહિ.
- ડૉક્ટર : કોણ ?
- નરરત્ન : મારી દીકરીએ. ભાઈ, તારો દોષ નથી. પેટનાં જ જ્યાં આડાં ફંટાય ત્યાં પછી પારકાનું શું ?
- ડૉક્ટર : ત્યારે આપ... આપ...!
- નરરત્ન : હા, ભાઈ. હું નરરત્નમણિરાવ. પારખું કરવા નીકળ્યો. પારખું થઈ ગયું, બાપ, છતી આંખે છોકરીને ફૂવામાં નાખી !

[પોક મૂકે છે.]

ડૉક્ટર : પણ આપ તો લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ટોપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું પહેરતાં હતા ને ?

નરરત્ન : (નાક ખંખેરતાં) તે મને એમ કે કમાઉ ભણેલા જમાઈ પાસે જરા વટમાં જાઉં, એટલે કોટ-પાટલૂન માગી આણ્યાં. ઓ મારી દીકરી રે...!

ડૉક્ટર : હું કોને રોઉં ?

ટિપ્પણ

પારખું (ન.) પરીક્ષા પીળે પાન મફતમાં, કશું જ આપ્યા વગર વાકેફ કરવું માહિતગાર કરવું નામ પાડવું સ્પષ્ટ કરવું ભલા'દમી (ભલા+આદમી) સારો માણસ, (અહીં) સંબોધન માખ મારવી બેકાર હોવું Humbug - હમ્બગ તદ્દન ખોટું Nonsense - નૉનસેન્સ કહેવાની વાત મૂર્ખાઈભરેલી છે એવું દર્શાવવા માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ દોગામી (દોગાની) દેવી જૂઠો આરોપ મૂકવો Congratulations - કૉન્ગ્રેચ્યુલેશન્સ અભિનંદન ધીરજનાં ફળ મીઠાં ધીરજ રાખવાનું પરિણામ સારું આવે છે. હૃદય ઊભરાઈ જવું (અહીં) ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી જવું ફેરા ફરવા પરણવું કમબખ્તી કમનસીબી ભપકો (પું.) રોક, આડંબર શિખા (સ્ત્રી.) ચોટલી લિબાસ (પું.) પોશાક Rascal - રાસ્કલ લુચ્યો, બદમાશ ઉગારવું બચાવવું mixture - મિશ્ચર (ન.) (અહીં) (જુદી જુદી દવાઓનું) મિશ્રણ trade secret - ટ્રેડ સિક્રેટ વ્યવસાયને લગતું રહસ્ય Research - રિસર્ચ સંશોધન Dental Surgery - ડેન્ટલ સર્જરી - દાંતને લગતી વાઢકાપ Allopathy - એલોપથી માંદગીની સારવારની પશ્ચિમની પદ્ધતિ Revolution - રેવૉલ્યુશન ક્રાંતિ Fertilizer-manure - ફર્ટિલાઇઝર - મન્યુઅર ખાતર વકરા-પાણી વેપાર-ધંધો Process - પ્રોસેસ પ્રક્રિયા Formula - ફૉર્મ્યુલા સૂત્ર (અહીં) દવાનો નુસખો Frankly - ફ્રૅન્કલી નિખાલસતાથી Particulars - પર્ટિક્યુલર્સ વિગત (બ.વ.) લપ (સ્ત્રી.) પીડા, ઉપાધિ જહાનમ (ન.) નરક બુઝુર્ગ (પું.) ઘરડો, વૃદ્ધ આડા ફંટાવું સામે પડવું, વિરુદ્ધ જવું કૂવામાં નાંખવું દુઃખમાં નાખવું

સ્વાધ્યાય

1. ડૉક્ટર પીયૂષ નરરત્નમણિરાવ પર પ્રભાવ પાડવા શું શું કરે છે ?
2. “પારખું કરવા નીકળ્યો, પારખું થઈ ગયું !” - નરરત્નમણિરાવના આ વિધાનને વિગતે સમજાવો.
3. અનિરુદ્ધનું પાત્રાલેખન કરો.
4. ‘હું કોને રોઉં ?’ આ શબ્દો દ્વારા ડૉક્ટર પીયૂષ શું સૂચવવા માગે છે ?
5. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) અનિરુદ્ધ શા માટે ડૉ. પીયૂષને સસરાથી સંભાળવાનું કહે છે ?
 - (2) અનિરુદ્ધ ડૉ. પીયૂષને શા માટે પોતાનો ઉપકાર માનવા કહે છે ?
 - (3) નરરત્નમણિરાવને એવું શા માટે લાગે છે કે પોતે છોકરીને જાણીજોઈને દુઃખમાં નાખી છે ?
6. નીચેની કહેવત સમજાવો :

ધીરજનાં ફળ મીઠાં.
7. નીચેનાં વિધાન કોણ બોલે છે તે જણાવો :
 - (1) “...પછી કાંઈ થાય તો દોગામી ના દેતો.”
 - (2) “જોજે, કાંઈ હૃદય ઊભરાઈ ન જાય.”
 - (3) “સાહેબ, આ શું બોલો છો ?”
 - (4) “બરાબર, પણ ઘરમાંય જોવાનું તો હોય ને ?”

(5) "ઓ મારી દીકરી રે... !"

8. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
પીયૂષ, અનિરુદ્ધ, ભાડૂતી, છેતરપિંડી, ઓફિસ, મિનિટ
9. આટલું કરો :
આ એકાંકી ભજવો.

ભાષાયર્યા

1. સામાન્ય રીતે પાત્રની ઉક્તિને અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે લખવામાં આવે છે; દા.ત., શિયાળે કાગડાને કહ્યું, "તમારો કંઠ મધુર છે."
એકાંકી કે નાટકમાં લખાયેલા સંવાદોને જે-તે પાત્રની ઉક્તિઓ હોવા છતાં તે અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે લખવામાં આવતા નથી. આ નાટક વાંચતી વખતે આ બાબતની નોંધ લો. 'પારખું' એકાંકીની પહેલી ઉક્તિ વાંચવા-સાંભળવાની સાથે આ વાત સમજાઈ જશે :

ડૉક્ટર : હમણાં જ વિઝિટેથી આવ્યો.

2. આ એકાંકીમાં ડૉક્ટરની ઘણી ઉક્તિઓને છેડે ત્રણ ટપકાં (...) છે :

- તમે આમ ને આમ...
- ભાઈ, હવે તો તું નામ પાડે તો ઉપકાર...
- આવજે...

ત્રણ ટપકાં (...) એ એક વિશિષ્ટ વિરામચિહ્ન છે. બે જણ વાત કરતા હોય ત્યારે એ કેટલીક વાર બોલનાર પોતાનું બોલવાનું અધૂરું છોડી દે છે અથવા તો સામી વ્યક્તિ બોલવાનું શરૂ કરી દે તે કારણે તેનું બોલવાનું અધૂરું રહી જાય છે. આવી અધૂરી ઉક્તિ (બોલવાનું)માં છેડે ત્રણ ટપકાં (...) મુકાય છે.

આ એકાંકી વાંચતી વખતે આ વિશિષ્ટ વિરામચિહ્ન (...) તરફ પણ ધ્યાન આપો.

3. નીચેની અને નીચેના જેવી અન્ય ઉક્તિઓ તરફ ધ્યાન આપો :

- અરે ભલા'દમી અત્યાર લગી નામે પણ નહિ.
- પણ હું શું કહેતો'તો ?
- Oh, I don't worry about it.

આ ઉક્તિઓમાંનું, ચિહ્ન તે જગાએ ન બોલાયેલ કે ન લખાયેલ વર્ણ (અક્ષર)નો સંકેત કરે છે. 'ભલા'દમી' શબ્દમાં બે શબ્દો છે. 'ભલા' અને 'આદમી'. તેમાં 'આદમી'ના પ્રથમ અક્ષર 'આ'નો લોપ થયો છે. (લોપ થવું એટલે દેખાવું બંધ થવું.) લોપ થયેલા અક્ષરની જગાએ આવું (') લોપચિહ્ન મુકાય છે. જ્યારે બે શબ્દો લખાય ત્યારે છૂટા લખાય પરંતુ લોપચિહ્ન જોડાયેલા શબ્દો સાથે લખાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ આ રીતે લોપચિહ્નનો ઉપયોગ થાય છે તે તો જાણતાં હશો.

નીચેના વાક્યમાં કયા વર્ણનો લોપ થયો છે તે દર્શાવીને લોપ થયેલ અક્ષર સહિત વાક્ય ફરીથી લખો:

ઉદાહરણ : પણ હું શું કહેતો'તો ? - પણ હું શું કહેતો હતો ?

(a) Oh, I don't worry about it.

(b) હમણાં મારા આગળ જ નાટક ભજવતો'તો ને ?

(જન્મ : 28-1-1913 મૃત્યુ : 3-1-2010)

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ અનુગાંધીયુગના પ્રમુખ કવિ છે. તેઓ ખેડા જિલ્લાના કપડવંજના વતની છે. વ્યવસાય નિમિત્તે તેઓ મુંબઈ રહ્યા. 'ધ્વનિ', 'આંદોલન', 'ઉદ્ગીર્ણ', 'શાંત કોલાહલ', 'મધ્યમા', 'ચિત્રણા', 'ઈક્ષણા', 'પત્રલેખા', 'વિષાદનો સાદ' જેવા 16 કાવ્યસંગ્રહોની રચનાઓ 'સંકલિત કવિતા'માં અપાઈ છે. એમનો 'ધ્વનિ' કાવ્યસંગ્રહ એમની ઉત્તમ કવિપ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે. ઉમાશંકર, સુન્દરમૂની જેમ તેઓ પણ પ્રથમ પંક્તિના કવિ હતા. 'મોરપીંછ', 'આંબે આવ્યા મોર' જેવા બાળકાવ્યોના સંગ્રહો ઉપરાંત એમણે કેટલાંક પદ્યરૂપકો, એકાંકીઓ, વાર્તાઓ અને અનુવાદ પણ આપ્યાં છે. તેમને 1956ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તથા 1964નો દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથનો એવોર્ડ મળ્યા છે. વળી, ભારતીય સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતો 2001ના વર્ષનો ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો એવોર્ડ પણ તેમને એનાયત થયો હતો.

રાજેન્દ્ર શાહના આ ગીતમાં મેહુલિયાના આગમન પછીની પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય નિરૂપાયું છે. આભઉપરથી મેહુલો ધરતી પર ઊતરે છે કે તરત જ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં સૌંદર્ય પ્રગટતું જણાય છે. માળામાં ભીંજાતાં પારેવડાં દ્વારા કવિ એનો સુંદર રીતે સંકેત કરે છે. પ્રકૃતિની સાથોસાથ માનવમન ઉપર પણ મેહુલિયાનો જે પ્રભાવ પડે છે એને પણ કવિ આલેખે છે.

મેહુલિયો વંનવંન વરસ્યો જાય.
 રૂંવે રૂંવે તે રંગલ્હેરું ચડે રે
 એવી શોભે વસુંધરાની કાય.
 પીળાં તે પાન કેરી ડમરી શમી ને
 ભીની ધરતીની આવતી સુગંધ,
 નીરવ એકાન્ત કેરી કુંજ મહી નાયંતો
 ટહુકી રહેલ નીલકંઠ;
 નવેલાં સરવરજલ છલકાય.
 નીડમાં ભીંજાય ભેળાં બેઠાં પારેવડાં
 તે પાંખની મધુર હૂંફ માણે,
 પાંપણ પલકે ને નર્યો નીતરંતો નેહ
 એની વાતને વણાય કેમ વાણે ?
 રે ડોલંતી ડાળીઓમાં વ્યોમ વીંટળાય
 હું રે ભીંજું છું મારા ખેતર મોઝાર,
 મારો શામળો ભીંજાય મારી સાંતી;
 ચાંચ માંહી કંજકૂલ લેઈને ઊડે તે
 મારું હેયું કે હંસની પાંતી !
 ગોવાળિયો મોરલીમાં મનડું વાય.

ટિપ્પણ

મેહુલિયો (પું.) (મેહુલો-ઉપરથી) વરસાદ રૂંવે રૂંવે (ન.) (રૂંવું-રોમ-રૂવાંટું) પ્રત્યેક રોમમાં વસુંધરા (સ્ત્રી.) (વસુ - સોનું, ધન-દોલત ધરા - ધારણ કરનાર) પૃથ્વી ડમરી (સ્ત્રી.) હવામાં ચકરાતો ધૂળનો ગોટો નીરવ શાંત નીડ (ન.) માળો કુંજ (સ્ત્રી.) પાંદડાંની ઘટા નીલકંઠ (પું.) (અહીં) મોર નવેલું નવું પારેવડું (ન.) કબૂતર નેહ (પું.) સ્નેહ-પ્રેમ વાણો કાપડ વણતી વેળાએ સાળ ઉપર ગોઠવતો આડો તાર (ઊભો તાર તે તાણો) મોઝાર માં, મધ્યે કંજ (ન.) કમળ કંજ-ફૂલ કમળનું ફૂલ સાંતી હળ, (અહીં) હળથી ખેતીનું કામ કરતો એનો પ્રિય પતિ ભીંજાઈ રહ્યો છે એવો અર્થ છે. પાંતી (સ્ત્રી.) હાર

સ્વાધ્યાય

1. વનવન વરસતા મેહુલિયાની અસર વર્ણવો.
2. માળામાં કોણ ભીંજાય છે ? તેઓ શાની હૂંફ માણે છે ?
3. ખેડૂતની પત્ની પોતાના મનના ભાવો વર્ણવવા ક્યાં ક્યાં પંખીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે ?
4. મેહુલિયાની ખેડુ-પત્ની ઉપર થયેલી અસર વર્ણવો.
5. આટલું કરો :
ત્રણ વર્ષા-કાવ્યો મેળવીને ભીંતપત્ર પર મૂકો.

ભાષાયર્થ

1. આ કવિતાનું શીર્ષક છે : 'મેહુલિયો' 'મેહ' એટલે વરસાદ. 'મેહ'ને 'લ' પ્રત્યય લાગવાથી તેમજ 'મેહ' પુંલ્લિંગ હોવાથી 'મેહુલો' શબ્દ થાય. એને વહાલમાં પાછો બીજો પ્રત્યય 'ય + ઓ' (પુંલ્લિંગ-સૂચક) લાગવાથી મેહુલિયો શબ્દ થયો.
આવા બીજા શબ્દો ધ્યાનમાં લો :
(1) ઘડુલિયો = ઘડો + લ + ય + ઓ (3) નાનડિયો = નાનું + ડ + ય + ઓ
(2) બચુડિયો = બચુ + ડ + ય + ઓ (4) ચાંદલિયો = ચાંદો + લ + ય + ઓ
2. આ કવિતાની પહેલી પંક્તિ વાંચો : 'મેહુલિયો વનવન વરસ્યો જાય...' આટલું ધ્યાનમાં રાખી શો કે ગદ્યમાં 'વન' પર અનુસ્વાર હોતો નથી. કવિઓ આ રીતે અનુસ્વાર મૂકીને શબ્દને સુંદરતા આપે છે.

નરેન બારડ

(જન્મ : ઈ. સ. 1954 મૃત્યુ : ઈ. સ. 2000)

લેખકનું મૂળ નામ નરેન્દ્રકુમાર બાબુલાલ બારડ. તેઓ ભાવનગરના વતની હતા. વ્યવસાયે તેઓ તાર અને ટપાલ ખાતા સાથે સંકળાયેલા હતા. ‘મને જ ગમશે’ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘ક્ષણાલય’ તેમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘ગંગા-સિંધુ’ તેમણે કરેલું લઘુકથાનું સંપાદન છે. ‘જૂનાગઢ સર્વસંગ્રહ’ પણ તેમનું પુસ્તક છે.

આ લઘુકથા, આરંભે મધુર જીવન જીવતા અને અંતે કરુણતાનો ભોગ બનતા અશોકરાયની કમનસીબીને આલેખે છે. પત્નીના અવસાન અને પુત્રોનાં લગ્ન પછી પુત્રવધુઓને કારણે ઘરમાં વિખવાદ જન્મે છે. વિસંવાદને કારણે ભાઈઓ જુદા પડે છે. હયાભર્યા જીવનના પ્રતીક સમો વડલો નડતરરૂપ જણાતાં કાપવામાં આવે છે અને એની સાથે જ અશોકરાય મૃત્યુ પામે છે. સ્નેહ કે સંવાદ જીવનમાં મધુરતા લાવે છે અને કેકાસનો અંજામ કરુણ આવે છે—એવો સંદેશ આ લઘુકથામાંથી મળે છે. અશોકરાયનો વૃક્ષપ્રેમ વાચકને પણ પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃત કરે છે.

“ધડ-ધડ-”

થડ ઉપર કુહાડા ઝીંકાવા લાગ્યા અને વડલો ધરાશાયી થઈ ગયો. અશોકરાયની આંખ ઊઘડી ગઈ. પથારીમાં સફાળા બેઠા થઈ ગયા. તેમની છાતી ધમણની જેમ હાંફવા લાગી. લમણે પરસેવાનું ટીપું બાઝ્યું. અકળામણ થવા માંડી. અશોકરાયે બારી ખોલી, ચૂંચી નજરે આંગણામાં જોવા માંડ્યું. આગણમાં ગુલાબ, ચંપો, ડોલર લહેરાતાં હતાં. એક ખૂણે લેલુંબ આંબો, બીજે ખૂણે લીંબુડી અને આંગણાની બરાબર વચ્ચેવચ્ચે ઘેઘૂર વડલો ઊભાં હતાં.

અશોકરાયની આંખ ઝૂકી. અશોકરાય ભૂતકાળમાં ફંગોળાઈ ગયા. વલ્લરીને પરણી ઊતર્યા બાદ થોડા દિવસોમાં અશોકરાયે મજાનું મકાન ખરીદી લીધું. સુખનો રેલો ઝડપથી વહેવા માંડ્યો.

અશોકરાયે આંગણાની વચ્ચેવચ્ચે વડલો વાવ્યાં. પછી શ્રીધર અને શ્રીકાન્ત જોડિયા જન્મ્યા એટલે અશોકરાય અને વલ્લરીએ સાથે મળીને આંબો અને લીંબુડી વાવ્યાં. પછી તો ગુલાબ-ચંપો-ડોલર લીંબુ ચમેલી વાવ્યાં.

વલ્લરીએ મકાનનું નામ પાડ્યું : ‘નંદનવન.’

અશોકરાય રોજ વહેલા જાગી જાય. આંગણામાં હરેફરે. ઝાડ-છોડને પાણી પાય. હસી-હસીને ફૂલો સાથે વાત માંડે. નીદામણ કરતા જાય અને રસોડામાંથી વલ્લરીનો ટહુકો સંભળાય : “દાતણ-પાણી કરી લો, ચાલો ચા ઠંડી થાય છે.” સાંભળીને અશોકરાયને સાતેય કોઠે દીવા થાય.

સમયનો સમથળ પ્રવાહ વહેતો રહ્યો.

વલ્લરીએ અચાનક કારમી વિદાય લીધી. શ્રીકાન્ત-શ્રીધરનાં લગ્ન થયાં. અશોકરાય ‘દાદાજી’ બની ગયા.

આવનારીઓ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ થવા માંડ્યું. ભાઈઓ વચ્ચે અંતર વધવા માંડ્યું. એક દિવસ ખૂબ ઝઘડો થયો. હાથાહાથી થઈ ગઈ અને પછીના દિવસે ચૂલા નોખા થઈ ગયા. થોડો સમય શાંતિ અને ફરી પાછો એ જ કેકાસ. અંતે આંગણામાં બરોબર વચ્ચે દીવાલ ચણી લેવાની વાત આવી, પણ સળંગ દીવાલ ચણવામાં વડલો અંતરાય બનીને ઊભો હતો.

એટલે વડલાને પાડી દેવાનું નક્કી થયું.

અશોકરાય નિઃસહાય બની સાંભળી રહ્યા. તે દિવસથી અશોકરાયે ખાવા-પીવાનું, હરવા-ફરવાનું લગભગ બંધ કરી દીધું.

અશોકરાય ડગુમગુ પગલાં પાડવા લાગ્યા. વડલા નીચે પહોંચ્યા અને વડલાના થડને ભીંસપૂર્વક બાથ ભરી ગયા. અશોકરાયની અક્કડ ભીંસ ધીમે-ધીમે અચેતન બની છૂટવા લાગી.

— ને વહેલી સવારે ‘નંદનવન’માંથી મરણપોક મુકાઈ !

ટિપ્પણ

મૂળસ્રોતું મૂળ સાથે ધરાશાયી થઈ ગયો ધરતી પર પડી ગયો. આંખ ઊઘડવી જાગી જવું ચૂંચી નજર ઝીણી નજર લેલુંબ ફળફૂલથી ખૂબ લચકેલું હોય તેવું ઘેઘૂર ઘટાદાર ભૂતકાળમાં ફંગોળાવું ભૂતકાળમાં ફેંકાઈ જવું, ઘસી જવું રેલો(પું.) નાનો પ્રવાહ નીંદામણ (ન.) (નીંદવું — રોપાની આસપાસથી નકામું ઘાસ ખોટી કાઢવું) તે સાતે કોઠે દીવા થવા ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવવી હાથાહાથી મારામારી નોખા જુદા, અલગ વાગ્યુદ્ધ(ન.) બોલાચાલી નંદનવન (ન.) ઇન્દ્રનો ઉદ્યાન(બગીચો)

સ્વાધ્યાય

1. અશોકરાયે સ્વપ્નામાંથી જાગ્યા પછી શાથી અકળામણ અનુભવી ?
2. અશોકરાય અને વલ્લરીનો વૃક્ષપ્રેમ વર્ણવો.
3. અશોકરાય શાથી નિઃસહાય બની ગયા તે જણાવો.
4. વડલો પાડી નાખવાનું શા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું ? અશોકરાય પર તેની શી અસર થઈ ?
5. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
લેલુંબ, ઘેઘૂર, ચૂંચી, નીંદામણ, ટલુકો

ભાષાયર્થા

1. આ લઘુકથામાં એક વાક્ય છે. ‘અશોકરાયની આંખ ઊઘડી ગઈ’ એટલેકે અશોકરાય સફાળા જાગી ગયા. ‘આંખ ઊઘડવી’ રૂઢિપ્રયોગ પણ છે. એનો અર્થ થાય : ભાન થવું, સાચી વાત સમજાવી, સમજમાં આવવી. ‘આંખ’ને જ વિષય બનાવીને ઘણા રૂઢિપ્રયોગો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત છે; જેમકે, આંખમાં ધૂળ નાખવી એટલે પ્રપંચ કરીને કોઈને ઠગવું.

નીચે ક વિભાગમાં આપેલ રૂઢિપ્રયોગોના બંધબેસતા અર્થો ખ વિભાગમાંથી શોધીને તેનાં જોડકાં રચો અને પછી તેમનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરો :

ક	ખ
(1) આંખ ઊંચી કરવી	— ઈર્ષ્યા થવી
(2) આંખ ઠરવી	— સામે થવું
(3) આંખ મીંચાવી	— સંતોષ થવો
(4) આંખમાં ઝેર આવવું	— એકબીજાને અણગમો થવો
(5) આંખ લડવી	— મરણ થવું

જે રીતે આંખને લગતા તેમ શરીરનાં બીજાં અંગોને લગતા રૂઢિપ્રયોગો ગુજરાતી ભાષામાં છે; જેમકે,

આંગળી ઊંચી કરવી	-	સંમત થવું
આંતરડી ઠરવી	-	સંતોષ થવો
કમર તોડવી	-	સખત મહેનત કરવી
કાનની બૂટ પકડવી	-	ભૂલ કબૂલ કરવી
પેટમાં તેલ રેડાવું	-	ફાળ પડવી

તમે આ રૂઢિપ્રયોગોનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરો.

2. આ લઘુકથામાં આવતો શબ્દ 'અકળામણ' 'અકળાવું' ક્રિયા પરથી આવ્યો છે. ક્રિયાપદમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને છંડે 'આમણ' પ્રત્યય મૂકીને 'અકળામણ' જેવા શબ્દો બનાવાય છે. તે રીતે નીચેનાં ક્રિયાપદો પરથી તેવાં રૂપ બનાવો :

(1) ગભરાવું (2) મથવું (3) ઘળાવવું (4) ચાટવું (5) નીંદવું (6) શીખવવું

GUJARATI CLASS - XII

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

(જન્મ : ઈ. સ. 1885 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1907)

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી નડિયાદના વતની હતા. તેમણે ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરી કર્યા પછી, વકીલાત માટે કેટલાંક વર્ષો મુંબઈમાં ગાળેલાં. તેમણે સાહિત્ય-સર્જન માટે વ્યવસાયમાંથી સ્વેચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી હતી. પ્રાચીન અને અર્વાચીન તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા લખી હતી. સુધદ્ધ વસ્તુગૃંથણી, વૈવિધ્યસભર જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ, વિગતથી ભરપૂર સુંદર વર્ણનો અને ચિંતનસભર ગદ્યશૈલીને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ (ભાગ - 1 થી 4) નવલકથા ચિરંજીવ સ્થાને છે. તેમનાં ‘સ્નેહમુદ્રા’, ‘સાક્ષરજીવન’, ‘લીલાવતી જીવનકલા’, ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’, ‘સ્કેપબુક’ વગેરે પુસ્તકો પણ પ્રગટ થયાં છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાના પહેલા ભાગમાંથી લેવાયેલા આ પાઠમાં, કથાના નાયક સરસ્વતીચંદ્રના ગૃહત્યાગના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈના શ્રીમંત શેઠ લક્ષ્મીનંદન, એમનાં બીજી વારનાં પત્નીની કાનભંભેરણીને કારણે પોતાના પુત્ર સરસ્વતીચંદ્રને ઠપકો આપે છે. પોતાના ઓરમાન ભાઈ ધનનંદનના માર્ગમાંથી ખસી જવા માટે અને પિતાને વહેમનું કારણ ન રહે એ માટે સમજુ સરસ્વતીચંદ્ર ગૃહત્યાગ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રની ત્યાગવૃત્તિ, ચન્દ્રકાન્તનો મિત્રપ્રેમ અને લક્ષ્મીનંદનની વ્યથાનું લેખકે અહીં અસરકારક રીતે આલેખન કર્યું છે.

ગાડીમાં બેસી પેટી લઈ ચન્દ્રકાન્ત ગયો; પેટી વિશે પ્રાતઃકાળે સૂચના થવાની છે, જાણી તે નિર્ભય બન્યો. પ્રાતઃકાળ થયો. સાત વાગ્યા, આઠ વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહીં. તેના પેટમાં ફાળ પડી. ભાડે ગાડી કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઈ મળે નહીં. માળી કહે : “ભાઈ ગાડીમાં બેસી ચોપાટી પર મળસકાના ફરવા ગયા છે.” ચન્દ્રકાન્તે ચોપાટી પર ગાડી દોડાવી. મુંબઈના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિય સ્થાન છે. અર્ધે સુધી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં રેલવેની સડકનું કોસિંગ આવે છે. તે ઓળંગતાં ચર્નીરોડ સ્ટેશન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચન્દ્રકાન્તને સમુદ્રતટ પર ઊભેલી મળી. ગાડીવાન કહે : “ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે, પણ ક્યારના પાછા ફર્યા નથી. મને આ ચિઠ્ઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે તારી પાસે રાખી મૂક, ઘેર જઈ ચન્દ્રકાન્તને આપવાની છે.”

ચન્દ્રકાન્તનો જીવ ઊડી ગયો. ચિઠ્ઠી લઈ વાંચી :

“પ્રિય ચન્દ્રકાન્ત,

તું મને શાન્ત કરીને રાત્રે ગયો હતો. હું શાન્ત થયો હતો જ. પણ આખી રાત મેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા. આખરે મારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરું છું.

તારી પાસે પેટી છે તે તારી પાસે રાખજે. તેમાંના સામાનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મારે તેનો સમ્બંધ નથી. પિતાજીને મળજે – સાથેનો પત્ર તેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે તે તેમને કહેજે – તેમને દુઃખ થવા દઈશ નહીં.

મારા વિયોગનો શોક કરીશ નહીં. મૃત્યુ પાછળનાં અન્ધકારમાં એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણીમાત્ર નિમચિલાં છે. મૃત્યુ પહેલાં જ અન્ધકારમાં ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો જૂઠો પ્રકાશ મૂકી આવા નિમિત્તે હું આ અન્ધકાર શોધું છું તે રજ પણ શોચનીય નથી.

હું તને નહીં ભૂલું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી જણાઈશ. હું તને છોડું પણ હૃદય કેમ છોડશે ?
મારી શોધ કરીશ નહીં. ગંગાભાભીને આશ્વાસન આપજે. હું તેમને ભૂલી શકનાર નથી :

રહી ઓછું વત્તું વિષય સઉ જાશે તજી મને,
તજું હું તેને તો, પ્રિય સુહૃદ, ના દોષ કંઈ એ.
જશે મેળે જ્યોત્સ્ના ઉડુગણ જશે, રાત્રિય જશે,
કલેન્દુ સાંજે એ નીરખી ઊગતાં આથમી જતો.

સ્નેહથી બંધાયેલો તું મને છૂટવા ન દેત જાણી સાહસ કરી છૂટું છું.

લિ. નામે સરસ્વતીચંદ્ર - બીજું શું કહું ?”

ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકી કપાળે હાથ દઈ, વીલો પડી જઈ, ચન્દ્રકાન્ત લક્ષ્મીનન્દન પરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો :

“પ્રિય પિતાજી,

આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું તેમાં અપરાધ તો નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં પુત્ર નિરાશ નહીં થાય.

ધૂર્તલાલને સૂત્રચન્દ્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે બતાવી, કાર્યનો સમસ્ત ભાર તેમને સોંપી, સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે.

બ્રહ્માને ઘેર કોઈની ખોટ નથી. મારી ખોટ પડવાનું આપને કારણ નથી. ધનભાઈથી આપને સર્વ સન્તોષનું કારણ મળ્યો એ ઈશ્વરપ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના કલ્યાણાર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો. આપને હું કોઈ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એ જ મારે મન દ્રવ્ય છે.

મારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ નહીં થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારું છું અને સંસારસાગરને અદૃશ્ય તળિયે જઈ બેસું છું. સંન્યસ્તારંભે કોઈને જણાવવાની જરૂર નથી લાગતી. જનાર ‘જાઉં છું’ કહેવા રહે એમ હોતું નથી. ગુમાનબાને આજ સુધીમાં હું નિર્દોષ છતાં મારો દોષ વસ્ત્યો હોય તો ક્ષમા અપાવશો.

મારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રહેશે. મારી ચિન્તા કરવાનું આપને કારણ નથી. વિઘ્નાચતુરના કુટુમ્બની પરીક્ષામાં આપ છેતરાયા એ શલ્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નીકળી જશે. આપની નિશ્ચિન્તતા હવે અમર રહો !

પિતાજી, હવે મારી ચિન્તા કરશો નહીં, મારી પાછળ ખેદ કરશો નહીં. સર્વ કોઈ મોડુંવહેલું જવાનું છે અને તે પાછું ન મળે એવું થવાનું છે. ચન્દ્રબા ગઈ તેમ હુંયે જાઉં છું. એ એક દિશામાં ગઈ, હું બીજીમાં જાઉં છું. એ સ્મરણમાંથી ખસી તેમ મને ખસેડજો. સંસારમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ એ કે ગયેલું ન સંભારવું. પિતાજી, હવે તો

સુખી હું તેથી કોને શું ? દુઃખી હું તેથી કોને શું ?
જગતમાં કંઈ પડ્યા જીવ, દુઃખી કંઈ ને સુખી કંઈક !
સઉ એવા તણે કાજે ન રોતાં પાર કંઈ આવે !
કંઈ એવા તણે કાજે, પિતાજી, રોવું તે શાને ?

હું જેવા કંઈ તણે કાજે, પિતાજી, રોવું તે શાને ?
 નહીં જોવું ! નહીં રોવું ! અફળ આંસુ ન ક્યમ લ્હોવું ?
 ભૂલી જઈને જનારાને, રહેલું ન નંદવું શાને ?
 સુખી હું તેથી કોને શું ? દુઃખી હું તેથી કોને શું ?

પિતાજી, બીજું શું લખું ? મારા ગયાથી આપના ઘરમાં હું સિવાય કંઈ ચીજ ઓછી થઈ લાગે તો ચન્દ્રકાન્ત આપશે. તેને કહેજો.

લિ. હવે તો આપના ચિત્તમાંથી પણ
 - આપને સુખી કરવા સારુ જ -
 ખસી જવા ઇચ્છનાર,
 સરસ્વતીચંદ્ર."

બે કાગળો વાંચી શોકસાગરમાં પડી, માથે હાથ દઈ ચન્દ્રકાન્ત સમુદ્રતટ પરના એક પથ્થર ઉપર બેઠો. સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે "જા અને તારા મોટા શેઠને ખબર કર કે ભાઈ તો ગયા."

ગાડીવાળો ચમક્યો : "હૈં ! ક્યાં ગયા ?"

"તે તો કોણ જાણે. જા જઈને કહે કે કંઈક પરગામ ગયા."

"કાગળમાં શું લખ્યું છે ?"

"એ જ."

ગાડીવાળાએ વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને ગાડી સાથે ચર્નીરોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડ પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ચન્દ્રકાન્ત ઊઠ્યો, ભાડાની ગાડીમાં બેસી સ્ટેશન પર જઈ પોતે તપાસ કરી પણ કોઈએ પત્તો ન આપ્યો. સ્ટેશનમાસ્તર, ટિકિટમાસ્તર, સર્વ એની આસપાસ ગૂંચળું વળી ભરાયા. મેલ અને પેસેન્જર ટ્રેનની ટિકિટોની જાવક જોઈ, પણ સમજાયું નહીં. નિરાશ બની ચન્દ્રકાન્ત ઘેર ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ) પર માથું મૂકી અશ્રુપાત ખાળી ન શકતાં તેને રોકવો છોડી દીધો, ગંગાને સમાચાર કહ્યા, એક દુઃખનાં બે ભાગિયાં થયાં અને આખરે આંસુ લોહી શું કરવું તેના વિચારમાં એ પડ્યો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું :

"શું કરું ? અં-હં-હં-હં ! ગયા જ ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું સૂઝ્યું ? શેઠના ઉપર રોષ ચડે પણ મારા ઉપર શું ? ગરીબ બિચારી કુમુદસુન્દરીની શી વલે થશે ? હું ક્યાં શોધું ? અપ્તરંગી માણસોનો ભરોસો જ નહીં-હું ?"

વાએ વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોકવિદિત થઈ ગયા. એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો ચન્દ્રકાન્તને બોલાવવા આવ્યો. ચન્દ્રકાન્તે શેઠ પરનો પત્ર ફરી વાંચી જોયો. "આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના (ધનનંદનના) કલ્યાણાર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો." એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો ન આપવો એ વિચાર કરી ઊઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઈ અને શેઠ બેબાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી : "જોજે, કાંઈ ગોટો વાળી ન ગયો હોય ! પાકો છે !" ગુમાનને જોર આવ્યું ને બોલી ઊઠી : "ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો." શેઠ બોલ્યા : "ઘરમાં શાની તપાસ કરાવે ? પરગામ જાય તેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે ?"

"જુઓ, ભાઈ કાંઈ કીકલા નથી. આ તો બધાંને ડરાવવા વેશ કાઢ્યો. કોણ જાણે ક્યાં ભરાઈ પેઠા હશે અને આપણી પાસે શોધાશોધ કરાવી મૂકશે. બે લાખ રૂપિયાનો ઘણી નાસી જાય નહીં. ભલું હશે તો સસરાને

કે વહુને મળવા ગયા હશે. પણ ઘરમાં ગોટો ન ઘાલ્યો હોય તેની તપાસ પહેલી કરો. આ તો મારા ભાઈને ઘાલ્યો તે કાઢવાની યુક્તિ. પણ આપણેયે એટલું તો સમજીએ : નાકે છી ગંધાતી નથી !”

રાતીયોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઈ રહ્યાં અને આખરે બોલ્યા : “જો, આજ હું તારો નથી, હોં ! તારા પેટમાં ન બળે, પણ મને તો બળે.”

આ નાટક ભજવાતું હતું અને કણકની પેઠે શેઠને કંઈક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી શકી એટલામાં ચન્દ્રકાન્ત આવ્યો.

શેઠ ઊઠ્યા અને એક એકાંત ખંડમાં ચન્દ્રકાન્તને લઈ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી. શેઠે તેને બારણે કાઢી, બારણે સાંકળ દઈ, પાછા આવી ચન્દ્રકાન્ત પાસે બેઠા. તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતાવળ કરી હતી તે સાંભરી આવી. પોતે તેને કઠણ વચન કહ્યાં હતાં એમ લાગવા ને સાલવા માંડ્યું.

“ચન્દ્રકાન્ત, તું બધું જાણતો હઈશ - હા - તારા મોં પરથી લાગે છે. તને ખબર હશે - મને કહે, આ એને શું સૂઝ્યું ? એના વિના હું ઝેર ખાઈશ, હોં !” શેઠે ટેબલ પર માથું કૂટ્યું. ચન્દ્રકાન્તે શેઠને ટાઢા પાડ્યા. ડોશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચન્દ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમાં તે કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠના જ વચનથી તેના મનમાં કેટલું ઓછું આવ્યું હતું, ઇત્યાદિ સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં-કરતાં સરસ્વતીચન્દ્રવાળો કાગળ હવે આપવો કે નહીં તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રામાણિક લાગ્યું. આખ્યા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને ફારગતીરૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઈ જાય - તેનું શું કરવું એ વિચાર થયો. અંતે ‘જોઈ લઈશું’ કરી કાગળ શેઠના હાથમાં મૂક્યો. ભોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવો જ વિકાર કાગળ વાંચતાં શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી, આંખમાંથી ખરખર આંસુ ચાલવા માંડ્યાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઈ, અને કાગળ એક પાસે મૂકી દીન વદનથી ચન્દ્રકાન્તને કહેવા લાગ્યા :

“ચન્દ્રકાન્ત, ભાઈને બતાવ ! તું જાણે છે. ગમે તે કર, ભાઈને આણ, નહીં ચાલે !”

ચન્દ્રકાન્તે કાગળ હાથમાં લઈ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાં જ ચીરા ઉરાડવા માંડ્યા અને લાંબા ચીરા કરી પાછા તેના કકડા કરતાં-કરતાં બોલ્યો :

“શેઠ, મેં કહ્યું કે મને ખબર નથી તે સાચી વાત છે.”

કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વવ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી થઈ જવાથી તે વિશે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ચન્દ્રકાન્ત ઊકળતા હૃદયમાંથી ઊભરા ઉપર ઊભરા કાઢી બાકી ન રહે એમ ડર વગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમ જ શબ્દેશબ્દથી શેઠના પસ્તાતા અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યો.

“શેઠ, આપ તો મોટા માણસ છો. પણ આપણાથી નાનાં માણસ હોય તેની ચિન્તા પણ કરવી જોઈએ. પુત્રને પરણાવવા ઇચ્છો તો પરણનાર જોડું એકબીજા પર પ્રીતિ વધારી સુખી થાય તે પણ આપે ઇચ્છવું જોઈએ. નિર્મળ કુમુદસુન્દરી પર આરોપ મૂકી પુત્રના હૃદયમાં કટાર ખોસ્યા જેવું કર્યું - તેની વેદના એ દંપતીને હવે કેટલી થશે તે ઈશ્વર જાણે ! વરકન્યાની પ્રીતિ વધે ને માબાપથી ન ખમાય એ તો વિપરીત જ. પણ આપ શું કરો ? ઈશ્વરનું કર્તવ્ય એવું જ. અપરમાના હાથમાં ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાંભળ્યો નથી. ખરી વાત છે કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોય જ. સરસ્વતીચન્દ્ર કેટલો નિર્દોષ છે તે આપના મનમાં શાનું વસે ? પિતાની મારા પર પ્રીતિ નથી એ વિચારે તેને ઘેલો બનાવી મૂક્યો અને ઘર છોડી તે ગયો ! બે

ઘોડાની ગાડીમાં બેસનારો, બૂટ-મોજાં વિના ન ચાલનારો, આપની શ્રીમન્તાઈના વૈભવમાં વસનારો – તે આજ સાધારણ વેશે નિરાધાર, એકલો, અપ્રસિદ્ધ કોણ જાણે ક્યાં ભટકતો હશે ! સભાઓ ગજાવનાર, વિદ્વાનોનો માનીતો, મારા જેવા કેટલાય નિરાધારનો આધાર, તું આજે ક્યાં હશે ? શેઠ, એને ધ્રુવજીના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદસુન્દરી જાણશે ત્યારે એને શું થશે ? શેઠ, આપના ઘરમાંથી દીવો હોલાઈ ગયો. પણ આપને શું ?

એક વાત આપને કહેવા જેવી છે. એક બાબુ અને તેની સ્ત્રીને ઘણી પ્રીતિ હતી. એકબીજાથી તેમનાં ચિત્ત જુદાં જ ન હતાં. તેમના ઘરમાં એક થાંભલા પર ચકલીનો માળો હતો. તેમાં ચકલો-ચકલી રહે ને આનન્દ કરે. ચકલીએ ઈંડાં મૂક્યાં અને બચ્ચાં થયાં તેની બે જણ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી મરી ગઈ. ચકલે બીજી ચકલી આણી. બે જણાંએ મળી બચ્ચાંને ધકેલી જ કાઢ્યાં અને ઊડવા સરખું ન શીખેલાં બચ્ચાં જમીન પર પડી મરી જાત, પણ પેલી સ્ત્રીએ ઝીલી લીધાં. તેમનો વિચાર કરી તે પોતે રોવા લાગી. બચ્ચાંને છાતીસરસાં ધરી રાખે ને રુએ.

એટલામાં બાબુ આવ્યો; પણ સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે ન કહ્યું. ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં, તેમનો ઇતિહાસ કહ્યો, અને બોલી : ‘આ પક્ષીઓમાં બન્યું તેવું જ માણસમાં પણ કેમ ના બને ? દેહનો ભરોસો નથી અને તમારી આજ મારા પર પ્રીતિ છે, પણ મારા પછી આ કુમળાં બાળકનું શું થશે તે વિચારથી મને રોવું આવે છે.’ ઘણીએ ઘણું આશ્વાસન કર્યું પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ ન જ આવ્યો.

પળેપળ જાય તેમ સ્ત્રી રોતી જાય અને આંસુ આંખમાં માય નહીં. ‘હાય, હાય ! આ બાળકનું શું થશે ?’ એ જ વિચાર ભરાયો.

આખરે ઘણીએ કહ્યું કે ‘ન કરે નારાયણ ને એવો સમય આવે તો છોકરાને કહેજે કે આ થાંભલા આગળ મને આણી આ વાત સંભારી આપે. શું તારી પ્રીતિ ભુલાય એવી છે ?’

દિવસ ગયા ને બાઈ ભાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી ગુજરી ગઈ. બાબુ ફરી પરણ્યો. પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને છોકરી હતાં.

નવી વહુએ હળવેહળવે કાન ભંભેરવા માંડ્યા. નવી તો ફરિયાદ કરે – છોકરાંનું ખોટું બોલે, પણ નમાયાં બાળક તેમનાથી માનું ખોટું કેમ બોલાય – ફરિયાદ કેમ થાય ? આખરે નવીએ બાપને ભેરવ્યો અને કહે કે ‘આ છોકરાં ભેગાં મારાથી નહીં રહેવાય – ગમે તો એ કે ગમે તો હું.’

ખરું ! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય ? છોકરાંનું તો ગમે તે થાઓ ! સ્ત્રી, ક્યાં જાય ? બાબુએ બાળકોને બોલાવી કહ્યું કે ‘મારે હવે તમે નહીં – બસ જાઓ.’

છોકરાંનાં મોં દયામણાં થયાં, પણ દયા કોને આવે ? ‘બાપા ક્યાં જઈએ !’ કરી વીલે મોંએ પૂછ્યું. ‘બાપા કોના ?’ રાક્ષસે કહ્યું : ‘મને શું પૂછો છો ? જાઓ ગમે ત્યાં. પડો ખાડામાં !’

રોતાં-રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણા આગળ આવ્યાં. દૈત્યને દયા ન જ આવી.

એટલામાં છોકરી જરા ડાહીલી હતી, તેને માનું કહ્યું સાંભરી આવ્યું અને ભાઈને રોતી-રોતી કહે : ‘ભાઈ, ચાલ, આટલું માનું કહ્યું કરીએ.’ બે જણ પાછાં આવ્યાં.

‘કેમ પાછાં આવ્યાં ? જાઓ !’ બાપે ઘાંટો કાઢ્યો.

બીતી-બીતી થરથરતી બાળકી બોલી : ‘બાપા, અમે જઈએ છીએ, પણ માએ કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત કહેજો. તે કહીએ તો સાંભળશો ?’

દૈત્યને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી.

છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોઈ હતી તે કહી બતાવ્યું. બાપનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ

સાંભરી આવ્યો, આપેલું વચન મન આગળ તરી આવ્યું; છોકરાંને રોતો-રોતો બાઝી પડ્યો અને ઘરમાં રાખ્યાં.

શેઠ, આપને પણ આ બાબુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને ચન્દ્રલક્ષ્મીએ કાંઈ કહી મૂક્યું નથી. તે બિચારા ગયા અને મનાવાનો અવકાશ પણ તમારે નથી.

આપના મનમાં એમ આવ્યું કે એ પૈસાને લીધે આપનો સગો છે ! હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન બાપ છો - આપને મન એ પુત્ર નથી. હોય, એમ જ હોય તો !

શેઠ, આપના ઘરમાંથી એ ગયો તેની કાંઈ ફિકર કરશો નહીં. એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ - ઘરની સંભાળજો, ઘરમાંથી કાંઈ ગયું લાગે તો મને કહેજો, હું ભરી આપીશ.

શેઠજી, જાઉં છું. આપ મોટા માણસ છો. વધારે-ઓછું બોલાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લઉં છું.” બોલતાં-બોલતાં ચન્દ્રકાન્તે પાઘડી પહેરી, ઊઠ્યો અને ચાલવા માંડ્યું.

શેઠે હાથ પકડી તેને બેસાડ્યો.

“ચન્દ્રકાન્ત ! ચન્દ્રકાન્ત ! આમ શું કરે છે ? મને એનો પત્તો આપ, તેં મારું ખસી ગયેલું કાળજું ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે પુત્રવિયોગથી ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહીં આવે હો !”

“શેઠ, ઘરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે મને ભાઈની ખબર નથી. મને ખબર હોત તો હું આમ જવા ન દેત. હું મારી મેળે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ. એના જેવો થઈને આથડીશ, મરજી પડે તે કરીશ, એમાં કોઈને શું ? આપ હવે આનન્દ કરો - ઘરમાંથી કાંટો ગયો - એની કનવા કાઢી નાખો. મારે હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે. બસ, હવે મને જવા ઘો.”

શેઠનો હાથ તરછોડી નાખી, બારણું ફડાક ઉઘાડી નાખી, ચન્દ્રકાન્ત ચાલતો થયો.

(‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ-1માંથી)

ટિપ્પણ

પેટમાં ફાળ પડવી બીકથી ચોંકી ઊઠવું મળસકું (ન.) પરોઢિયું જીવ ઊડી જવો ડરથી ચોંકી ઊઠવું માયા (સ્ત્રી.) સંસારી વસ્તુઓનો મોહ શોચનીય શોક કરવા યોગ્ય વિષય (પું.) સંસારના પદાર્થો સુહૃદ (પું.) મિત્ર ઉડુગણ ઉડુ (પું.) તારો, તારાઓનો સમૂહ કલેન્દુ (પું.) (કલા+ઇન્દુ) ચંદ્ર સૂત્રચન્દ્ર કાપડની મિલ શલ્ય (ન.) કાંટો, ડંખ અફળ ફળ વગરનું નંદવું આનંદ પામવો અખરંગી તરંગી, ચંચળ લોકવિદિત લોકોમાં જાણીતું ગોટો વાળવો ગોટાળો કરવો પેટમાં બળવું લાગણી હોવી વેશ કાઢવો ઢોંગ કરવો ફારગતી (સ્ત્રી.) છૂટાછેડા, (અહીં) છૂટકારો નાકે છી ગંધાવી અણસમજી બાળક હોવું ભોજે... થયો હતો પોતાના ભત્રીજા ભોજની હત્યા કરવા જ્યારે મુંજે હત્યારા મોકલ્યા ત્યારે ભોજે લોહીના અક્ષરે સંદેશો મોકલ્યો હતો કે ‘અનેક તેજસ્વી વ્યક્તિઓ, પૃથ્વીપતિઓ મૃત્યુ પામ્યા, છતાં પૃથ્વી એમની સાથે ગઈ નથી, તો મને મારી નાખવાનું પાપ શા માટે ?’ આ સંદેશો વાંચીને મુંજને શોક થયો હતો. વ્યાપારરોધી પ્રવૃત્તિઓને રોકી દેતું ચિત્તવિકાર (પું.) મનની લાગણી વિપરીત ઊલટું સુસ્થ સ્વસ્થ ધ્રુવજીના જેવું ધ્રુવની જેમ જ સરસ્વતીચંદ્રને પણ અપરમાને લીધે પિતાનું ઘર છોડવું પડ્યું. ભેરવવું ભંભેરણી કરવી, ઉશ્કેરણી કરવી કાંટો જવો નડતર જવું કનવા (સ્ત્રી.) ચિન્તા

સ્વાધ્યાય

1. સરસ્વતીચંદ્રે કોના કોના પર પત્રો લખ્યા ? પત્રોમાં તેણે શું શું જણાવ્યું ?
2. ચન્દ્રકાન્તે લક્ષ્મીનંદન પરનો પત્ર આપતાં પહેલાં શો વિચાર કર્યો ? અંતે એણે શું કર્યું ? શા માટે ?
3. બંગાળીબાબુની વાર્તા તમારા શબ્દોમાં લખો. આ વાર્તા સરસ્વતીચંદ્રના જીવના સાથે કઈ રીતે મળતી આવે છે ?

4. પાઠના આધારે પાત્ર-પરિચય આપો :
લક્ષ્મીનંદન, ચન્દ્રકાન્ત, ગુમાન
5. નીચેનાં વિધાન કોણ બોલે છે તે જણાવો :
(1) “સર્વ કોઈ મોડુંવહેલું જવાનું છે.”
(2) “સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું સૂઝ્યું ?”
(3) “જોજે, કાંઈ ગોટો વાળી ન ગયો હોય !.....”
(4) “આપણેયે એટલું તો સમજીએ : નાકે છી ગંધાતી નથી.”
(5) “જો, આજ હું તારો નથી, હોં !”
6. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
લોકવિદિત, સુદૃઢ, ઉડુગણ, પ્રતિકૂળ, વિપરીત
7. આટલું કરો :
'સરસ્વતીચંદ્ર'નો શાલેય સંક્ષેપ (લઘુસંક્ષેપ) મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

1. આ એક કહેવત છે : વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ. કહેવતમાં અનુભવ પર આધારિત ડહાપણભરી વાત એક જ વાક્યમાં વ્યક્ત થયેલ હોય છે. ઉપરની કહેવત જ્યારે કોઈ એકના ગુસ્સાથી બીજાને લાભ થાય એવું બને ત્યારે વપરાતી હોય છે. અહીં પાંચ કહેવતો તેના અર્થ સાથે આપી છે.
(1) પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા : જાતની તંદુરસ્તી એ સૌથી પહેલું સુખ છે.
(2) સંપ ત્યાં જંપ : હળીમળીને રહેવાથી શાંતિ મળે છે.
(3) પૂછતા નર પંડિત : જિજ્ઞાસાથી માણસ પૂછતો રહે તો જ્ઞાની થાય છે.
(4) ઝાઝી કીડીઓ સાપને તાણે : નબળા માણસો જો સંઘબળથી મથે તો બળવાનનેય હરાવી શકે છે. તેમ જ નીચેની કહેવતોના અર્થો લખો :
(1) આપ ભલા તો જગ ભલા.
(2) આપ સમાન બળ નહીં ને મેઘ (વાદળ) સમાન જળ નહીં.
(3) અક્કરમી(કમનસીબ)નો પડિયો કાણો.
(4) કજિયાનું મોં કાળું.
(5) ગાજ્યા મેહ વરસે નહીં ને ભસતાં કૂતરાં કરડે નહીં.
2. આ પણ ધ્યાનમાં રાખો : કેટલીક વખત પરસ્પરવિરોધી અર્થવાળી કહેવતો પણ મળે છે; જેમકે, બોલે તેનાં બોર વેચાય ને ન બોલ્યામાં નવ ગુણ. લોકોનો અનુભવ બહોળો હોય છે તેથી અલગ અલગ વ્યક્તિના અનુભવમાં પણ ફેર પડતો હોવાથી એકબીજાથી વિરુદ્ધ અર્થવાળી કહેવતો પણ પ્રચલિત થાય છે. આવી પરસ્પરવિરોધી અર્થવાળી કહેવતોમાં પણ સત્યનો અંશ હોય છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

(જન્મ : ઈ. સ. 1897 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1947)

ઝવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણી ગાંધીયુગના અગ્રણી સર્જક છે. તેઓ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ચોટીલાના વતની હતા. પત્રકાર તરીકે તેઓ ‘સૌરાષ્ટ્ર’, ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘ફૂલછાબ’ સાથે સંકળાયેલા હતા. કવિતા ઉપરાંત તેમણે નવલકથા, વાર્તા, વિવેચન વગેરેમાં પણ નોંધપાત્ર સર્જન કર્યું છે. લોકસાહિત્યનું ‘સંશોધન, સંપાદન અને સમાલોચન’ એ તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યને કરેલું બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે. ‘યુગવંદના’ અને ‘એકતારો’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘રવીન્દ્ર-વીણા’ તેમનું અનુસર્જન છે. ‘સિંધુડો’માં ગાંધીયુગની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરતી તેમની રચનાઓ છે. ‘વેણીનાં ફૂલ’ અને ‘કિલ્લોલ’ બાળકોને કેન્દ્રમાં રાખી, લોકગીતોના લયઢાળમાં લખેલી તેમની કાવ્ય-રચનાઓ છે. તેઓ ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ તરીકે જાણીતા છે. લોકકવિતાના ક્ષેત્રે ‘રઢિયાળી રાત’, ‘હાલરડાં’, ‘ઋતુગીતો’ ‘સોરઠી સંતવાણી’ જેવાં પુસ્તકો તેમની પાસેથી મળ્યાં છે. ‘તુંલસીક્યારો’ અને ‘વેવિશાળ’ તેમની પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ છે. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ અને ‘સોરઠી બહારવટિયાં’માં ત્યાગ, તપ, શૌર્ય, સમર્પણની લોકજીવનની કથાઓ છે. તેમનું અનુવાદ-કાર્ય પણ નોંધપાત્ર છે. 1928ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને એનાયત થયો હતો.

ભજનના ઢાળમાં રચાયેલી આ કૃતિમાં કવિએ માનવીની વેદના વર્ણવી છે. નિર્જીવ એવાં ઘણ અને એરણ વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા કવિની વાત રજૂ થઈ છે. યુદ્ધ વિનાશક છે એની જાણ હોવા છતાં પણ માણસો હથિયારો ધરે છે અને સંહાર સર્જે છે, એનો નિર્દેશ કરીને કવિ, એમાંથી ઊગરવાનું સૂચન કરે છે. સાથે સાથે તોપ અને તલવારને બદલે હળ કે દાતરડી, દરજી તથા મોચીના સંચા કે બાળકનાં ઘોડિયાં જેવાં માનવજાતને ઉપયોગી સાધનો બનાવવાની હિમાયત કરે છે. આમ, આ ગીતમાં રૂપકાત્મક રીતે કવિએ નિઃશસ્ત્રીકરણની વાત કરી છે.

ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે હો....જી !

બંધુડો બોલે ને બેનડ સાંભળે હો....જી !

એ જી સાંભળે વેદનાની વાત -

વેણે રે વેણે હો સત-ફૂલડાં ઝરે હો....જી !

બહુ દિન ઘડી રે તલવાર,

ઘડી કાંઈ તોપું ને મનવાર;

પાંચ-સાત શૂરાના જયકાર

કાજ ખૂબ ખેલાણા સંહાર :

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને

પોકારે પૃથ્વીના કણ કણ કારમા હો....જી !

પોકારે પાણીડાં પારાવારનાં હો....જી !

જળ-થળ પોકારે થરથરી :

કબરુંની જગ્યા રહી નવ જરી;

ભીંસોભીંસ ખાંભિયું ખૂબ ભરી,

હાય, તોય તોપું રહી નવ ચરી :

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને

ભક્રિયું જલે રે બળતા પો'રની હો.... જી !

ધમણ્યું ધમે રે ધખતા પો'રની હો.... જી !

ખન ખન અંગારે ઓરાણા,
કસબી ને કારીગર ભરખાણા;
કોડ નર જીવંતા બફાણા -
તોય પૂરા રોટા નવ શેકાણા:

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને૦

હથોડા પડે રે આજ જેના હાથના હો....જી !

તનડાં તૂટે રે આજ જેની કાયનાં હો.... જી !

સોઈ નર હાંફીને આજ ઊભો,
ઘટડામાં ઘડે એક મનસૂબો :
બાળ મારાં માગે અન્ન કેરી દેગ;
દેવે કોણ - દાતરડું કે તેગ?

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને૦

આજુથી નવેલાં ઘડતર માંડવાં હો.... જી !

ખડગખાંડાંને કણ કણ ખાંડવાં હો.... જી !

ખાંડી ખાંડી ઘડો હળ કેરા સાજ !
ઝીણી રૂડી દાતરડીનાં રાજ,
આજ ખંડખંડમાં મંડાય,
એણી પેરે આપણ તેડાં થાય :

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને૦

ઘડો હો બાળક કેરાં ઘોડિયાં હો.... જી !

ઘડો હો વિયાતલ નારના ઢોલિયા હો.... જી !

ભાઈ મારા ! ગાળીને તોપગોળા,
ઘડો સૂઈ-મોચીના સંચ બો'ળા;
ઘડો રાંક રેંદુડાની આરો,
ઘડો દેવ-તંબૂરાના તારો :

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને૦

ભાંગો, હો ભાંગો, હો રથ રણજોધના હો.... જી !

પાવળડાં ઘડો, હો છોરુડાંનાં દૂધનાં હો.... જી !

ભાઈ મારા લુવારી ! ભડ રે'જે,
આજ છેલ્લી વેળાના ઘાવ દેજે;
ઘાયે ઘાયે સંભાર્યે ઘટડામાં,
કોડ કોડ શોષિતો દુનિયાનાં :

હો એરણ બેની ! - ઘણ રે બોલે ને૦

(‘સોનાનાવડી’માંથી)

ટિપ્પણ

ઘણ (પું.) મોટો હથોડો એરણ (સ્ત્રી.) સોની, લુહાર વગેરે જેના પર ધાતુની ચીજ-વસ્તુ રાખીને ઘડે છે, ટીપે છે તે સાધન બંધુ (પું.) ભાઈ, બંધુ ઉપરથી બંધુડો બેનડ બહેન મનવાર (સ્ત્રી.) લશ્કરી વહાણ પારાવાર (પું.) દરિયો ખાંભી (સ્ત્રી.) પાણિયો, ખાંભીનું બ.વ. ખાંભિયું તોપું તોપનું બ.વ. ધમણ (સ્ત્રી.) ભઠ્ઠીમાં પવન ફૂંકવા માટેનું એક સાધન, ધમણનું બ. વ. ધમણ્યું ઓરાણા નંખાયા તોય પૂરા રોટા નવ શેકાણા શ્રમજીવીઓ હદ બહાર મહેનત કરતા હોવા છતાં પેટપૂરતું ખાવા પામતા નથી. (શ્રીમંતો દ્વારા તેમનું શોષણ થાય છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.) સોઈ એ જ કસબી (પું.) હુન્નર જાણનાર ઘટડામાં મનમાં દેગ (સ્ત્રી.) મોટો દેગડો તેગ (સ્ત્રી.) નાની તલવાર આજુથી આજુથી નવેલાં નવાં, નૂતન ખડગખાંડાં (ન.) અહીં ખડ્ગ અને ખાંડું બંનેનો અર્થ તલવાર થાય, પરંતુ ભારપૂર્વક વાત કહેવા સાથે વપરાયા છે. રૂડું રૂપાળું સાજ (પું.) સરસામાન એણી પેરે એ પ્રમાણે વિચાતલ નાર (સ્ત્રી.) સુવાવડી સ્ત્રી સૂઈ (પું.) દરજી બો'ળું બહોળું, ખૂબ રાંક ગરીબ રણ-જોધ (પું.) રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરી રહેલો લડવૈયો છોરુ ઉપરથી બ.વ. છોરુડાં (ન.) બાળકો, છોકરાં

સ્વાધ્યાય

1. ઘણને કઈ વેદના થાય છે ? આ વેદના તે કોને કહે છે ?
2. કવિએ હિંસક શસ્ત્રો ઘડવાની વેદના ઘણના શબ્દોમાં કઈ રીતે વ્યક્ત કરી છે ?
3. કાવ્યના આધારે શ્રમજીવીઓના થતા શોષણનું વર્ણન કરો.
4. હિંસક શસ્ત્રોને બદલે કાવ્યમાં શું શું ઘડવાનું કહેવામાં આવ્યું છે ? શા માટે ?
5. 'ફૂલ' પરથી લાડવાચક શબ્દ 'ફૂલડાં' બન્યો છે. કાવ્યમાં આવતા આવા બીજા શબ્દો શોધી યાદી કરો.
6. આટલું કરો :
 - (1) આ કાવ્યના આધારે ઘણ અને એરણ વચ્ચેનો સંવાદ તમારા શબ્દોમાં લખો.
 - (2) આ સંવાદ વર્ગખંડમાં પદ્યમાં ભજવો, લખો.

ભાષાયર્થ

1. આ કવિતાની બીજી પંક્તિ તરફ ધ્યાન આપો : બંધુડો બોલે ને બેનડ સાંભળે હો.... જી. અહીં 'ભાઈ' માટે બંધુડો અને 'બહેન' માટે 'બેનડ' શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે. બહેન સ્ત્રી છે તેથી 'બેનડી' શબ્દ પણ બોલાય છે. લોકગીત 'સાંભર્યા હરિ અમને રે'માં આપણે કરેલી શબ્દ 'મનડાં'ની ચર્ચા અહીં યાદ કરવા જેવી છે.
2. આ કવિતામાં પ્રયોજાયેલ તોપ, કબર અને ખાંભીનાં બહુવચનનાં રૂપો તોપું, કબરું અને ખાંભિયું તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. માન્ય ભાષામાં તો તે શબ્દોનાં બહુવચનનાં રૂપો તોપો, કબરો ને ખાંભીઓ થાય, પરંતુ લોકબોલીમાં ક્યારેક બહુવચન માટે 'ઉં' પ્રત્યય પ્રયોજાતો હોય છે. આથી 'તોપ'નું બહુવચન 'તોપો'ને બદલે કવિએ તોપું કરેલ છે. આવું જ અન્ય બે શબ્દો માટે છે. તમે નીચે આપેલ શબ્દોની સામે માન્ય ભાષાના શબ્દો લખો :

(1) ભાઈયું _____	(2) છોકરિયું _____
(3) ખારેકું _____	(4) પોથિયું _____
3. આ પંક્તિ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો : 'ભીંસોભીંસ ખાંભિયું ખૂબ ભરી'. પહેલો શબ્દ 'ભીંસ' અહીં બે વખત વપરાયો છે : ભીંસ-ભીંસ. આનો અર્થ થાય ભીંસ અને ભીંસ; એટલે કે ખૂબ ભીંસ; પણ ભીંસભીંસને બદલે વધુ અસર થાય તે માટે ભીંસોભીંસ શબ્દ વપરાય છે. દોડાદોડી, ફટાફટ, ગરમાગરમી પણ આ પ્રકારના શબ્દો છે. તમે તેવા નીચેના શબ્દો પૂરા કરો :

(1) હસા _____	(2) સામા _____	(3) ઉપરા _____
(4) પક્ષા _____	(5) મારા _____	(6) ઝપા _____

પતીલ

(જન્મ : ઈ. સ. 1905 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1970)

તેમનું મૂળ નામ મગનભાઈ ભૂધરભાઈ પટેલ. તેઓ અંકલેશ્વરના વતની હતા. તેઓ રેવન્યુ તથા કેળવણીખાતા સાથે સંકળાયેલા હતા. તેઓ ગઝલકાર તરીકે જાણીતા છે. ‘પ્રભાતનર્મદા’ એમનો પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમાં એમની પ્રયોગશીલતા ધ્યાનપાત્ર છે.

આ ઊર્મિકાવ્યમાં કવિ, સાચા પ્રેમની, કાચ જેવા સ્વચ્છ અને પારદર્શક હૈયાની તથા સદ્ભાવનાની માગણી કરે છે. કોઈ સ્થૂળ ભેટ-બક્ષિસ કે કૃપા-દયા નહિ, પરંતુ નિખાલસ હૃદયની ચાહના અને કેવળ સદ્ભાવના જ જોઈએ છે—તેની વાત આ કાવ્યના કેન્દ્રમાં છે. આ કાવ્ય એ રીતે, માનવજીવનને માટે મહત્વની મૂડી સમાન સદ્ભાવનાનો મહિમા પ્રગટ કરે છે.

ના મારે તુજ ભેટ, બક્ષિસ ન વા તારી કૃપા જોઈએ,
હું એવો નહિ રંક કે અવરની મારે દયા જોઈએ !

આવ્યો છું લઈ નગદ હાથ કરવા સોદો મને ભાવતો,
રાજા, ચોર લિયે હરી નહીં કદી એવી મતા જોઈએ.

આપે તો ગુજરાન આપ મુજને, મારી લઈ ખાતરી,
થોડા આપ દિનો વળી સુખ તણા ના વાસના જોઈએ.

જો તું દાન કરે મને, ભગવતી ! દે દાન હૈયા તણું,
હૈયું સાફ પરંતુ કાચ સરખું તે હોવું હા ! જોઈએ.

જેમાં જોઈ શકું મુહબ્બત તણી તસ્વીર કેં કાયલી;
યા મારી, જન આ નિખાલસ તણી જો ચાહના જોઈએ.

તે મારી નથી માગણી તુજ કને સંકોચ જેનો તને;
ઝાડું જો તુજ પાસ હોય નહિ તો-સદ્ભાવના જોઈએ !

(‘પ્રભાતનર્મદા’માંથી)

ટિપ્પણ

બક્ષિસ(સ્ત્રી.) ભેટ, ઇનામ કૃપા(સ્ત્રી.) મહેરબાની, દયા રંક ગરીબ અવર બીજાં નગદ નગદ, નક્કર, મૂલ્યવાન વસ્તુ (અહીં) કવિનું ભાવનાભર્યું હૃદય સોદો(પું.) વેચવાનો ધંધો, વેપાર ભાવતું ગમતું મતા(સ્ત્રી.) માલમિલકત, ધન-દોલત હરી લેવું(અહીં) લઈ લેવું ગુજરાન(ન.) ગુજારો, નિર્વાહ મુહબ્બત મૂળ શબ્દ ‘મહોબત’(સ્ત્રી.) દોસ્તી, પ્રેમ સદ્ભાવના સાચી ભાવના, બીજા પર સ્નેહની લાગણી

સ્વાધ્યાય

1. કવિ દેવી પાસે કઈ-કઈ વસ્તુઓની માગણી કરતા નથી ? શા માટે ?
2. કવિ દેવી પાસે શું-શું માગે છે ? શાના બદલામાં ?

૩. એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કવિ બીજાની દયા શા માટે માગતા નથી ?
- (2) કવિને કેવી મિલકત જોઈએ છે ?
- (3) કવિ કેવું હૈયું દાનમાં માગે છે ?
- (4) કવિ આવું હૈયું શા માટે માગે છે ?

ભાષાયર્થ

આ કવિતાના શીર્ષકમાંનો શબ્દ સદ્ભાવના ધ્યાનપાત્ર છે. 'ભાવના' શબ્દની આગળ 'સદ્' પદ મૂકીને આ શબ્દ બનાવાયો છે. 'સદ્'નો અર્થ સારું કે યોગ્ય એવો થાય છે. તમે નીચેના શબ્દોની આગળ 'સદ્' પદ મૂકીને બનતા શબ્દોના અર્થ તેની સામે લખો.

ઉદા. સદ્ ગુણ: સારો ગુણ

(1)	ગુરુ	:	_____	(2)	ગ્રંથ	:	_____
(3)	બુદ્ધિ	:	_____	(4)	વર્તન	:	_____
(5)	વૃત્તિ	:	_____				

નીચેની બે પંક્તિઓ ધ્યાનથી વાંચો :

- ના મારે તુજ ભેટ, બક્ષિસ ન વા તારી કૃપા જોઈએ.
- યા મારી, જન આ નિખાલસ તણી જો ચાહના જોઈએ.

ઉપરની પંક્તિઓમાંના એક અક્ષરના શબ્દો વા અને યા છે. એ બંને શબ્દોનો એક જ અર્થ થાય છે : અથવા. યા હિંદી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલો શબ્દ છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે.

જ્યોતીન્દ્ર દવે

(જન્મ : ઈ. સ. 1901 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1980)

જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે સુરતના વતની હતા. તેઓ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ હાસ્યનિબંધકાર છે. શિક્ષક અને પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યા પછી મુંબઈમાં સરકારી ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર તરીકે સેવાઓ આપી નિવૃત્ત થયા. નિવૃત્તિ પછી થોડો સમય માંડવી (કચ્છ)ની કોલેજમાં આચાર્ય તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. ‘રંગતરંગ’(ભાગ-1થી 6) ઉપરાંત તેમના હાસ્યલેખોનું સંપાદન પણ થયેલ છે. ધનસુખલાલ મહેતા સાથે તેમણે ‘અમે બધાં’ નામની હાસ્યરસિક નવલકથા પણ લખી છે. તેમના નિબંધોમાં સહજ રીતે હાસ્ય પ્રગટ થાય છે. તેમને 1941ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

આ હાસ્યનિબંધમાં જ્યોતીન્દ્ર દવે, એક સામાન્ય પ્રશ્નનો પણ માણસના મન ઉપર કેવો પ્રભાવ પડે છે એનું હાસ્યરસિક નિરૂપણ કરે છે. ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિકમાંનું ઉખાણું પત્ની, પોતાના પતિને પૂછે, પતિને એનો ઉત્તર ન આવડે એટલે દંભ આચરે; એ ઘણાંબધાં લોકોને પૂછી જુએ પરંતુ કોઈ પાસેથી ઉત્તર ન મળે, અંતે પત્ની જ એનો ઉત્તર આપે અને ઉખાણું પણ પોતે જ મોકલ્યું હોવાનું જણાવે. એક નાનકડી વાત કેટલાં બધાં લોકોને ચકડોળે ચડાવે છે ને પતિ-પત્ની વચ્ચેનો સ્વાભાવિક વ્યવહાર કેવો હળવાશભર્યો હોય છે એનું હળવી શૈલીમાં અહીં સુંદર આલેખન થયું છે.

ઘણા સમર્થ વિચારકો કહી ગયા છે કે મનુષ્યનું મન એવું ચંચળ છે, કે તે એક વસ્તુ તરફ લાંબો વખત અભિમુખ થઈ શકતું નથી. એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર કૂદતા શાખામૃગની પેઠે મન પણ એક વિષય પરથી બીજા વિષય પર હંમેશ કૂદાં કરે છે. સ્થિરતાથી એક વિષયના વિચાર એ કરી શકતું નથી. સમર્થ વિચારકોએ, એકાગ્ર મનથી વિચાર કરીને કહ્યું છે એટલે આ વાત છેક ખોટી છે એમ તો ન કહેવાય. પણ એક વખત મેં એક વાંદરું જોયું હતું. તે એક ઝાડની શાખાએ પૂંછડી ભેરવી રહ્યું હતું અને ગમે એટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં તેનાથી બીજા ઝાડ પર જવાતું નહોતું. એ વાંદરાની પેઠે મન ક્વચિત્ એક વિષય પર એવું ચોંટી જાય છે, કે ત્યાંથી એ ખસી શકતું જ નથી. આવો અનુભવ મને થોડા જ વખત પર થયો હતો.

હું આરામખુરસી પર પડ્યો પડ્યો અપચા પર ભીંડાનું શાક નડે કે નહિ, તેના વિષયમાં મશગૂલ થઈ ગયો હતો, એટલામાં મારાં સહધર્મચારિણી હાથમાં એક ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિક લઈ આવ્યાં ને મને કહ્યું : “આનો જરા જવાબ કહોની.”

“ના, નહિ નડે.” મેં જવાબ દીધો.

“શું નહિ નડે ?” એણે પૂછ્યું.

“કેમ ? ભીંડા.” મેં કહ્યું.

“ભીંડા ? ભીંડા ક્યાંથી આવ્યા ?”

“કેમ ? અપચા પર ભીંડા નડે નહિ, એમ તે મને પૂછ્યું ને ?”

“મેં વળી એમ ક્યારે પૂછ્યું ?”

“બરાબર, બરાબર. એ તો હું વિચાર કરતો હતો કે અપચા પર ભીંડા નડે કે નહિ, એટલામાં આવીને તે જવાબ માંગ્યો એટલે હું એમ બોલ્યો. બોલ, હવે તારો શો પ્રશ્ન છે ?”

એણે ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિકમાં જોઈને પૂછ્યું : “બોલો, હું કોણ છું ?”

“તું ? તું કોણ છે ? તું મારી પત્ની, ભાર્યા, દારા, સહધર્મચારિણી, જીવનસંગિની, ઘણિયાણી, ગૃહિણી, ઘરવાળી, પરણેતર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ છે.”

“મજાક શું કરો છો ?”

“મજાક નહિ, ખરું જ કહું છું કે તું મારી ગૃહિણી, પત્ની વગેરે વગેરે છે. છતાં તને આવો સાપેક્ષ સંબંધ ન રુચતો હોય, ને ઉચ્ચ. આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ જવું હોય તો તત્ત્વમસિ(‘તું તે છે’) તે તે કોણ એમ પૂછતી નહિ. તે તે કોઈ નહિ, નેતિ નેતિ, આ નહિ, પેલું નહિ, પેલો નહિ. સંતોષ થયો, હવે ?”

“અરે સાંભળો તો ખરા, બરાબર ! હું કોણ એટલે હું નહિ.”

“વાહ ! હું કોણ એટલે હું નહિ, એ જ્ઞાન બહુ દુર્લભ છે, અને તને એવા દુર્લભ જ્ઞાનની અધિકારિણી થયેલી જોઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે.”

“બળ્યું ! જેમાં-તેમાં તમને તો મજાક જ સૂઝે છે. સીધો જવાબ ન દેવો હોય તો હું ચાલી !”

ઉર્વશીના વિયોગે ઘેલા થઈ ગયેલા પુરુરવાની સ્થિતિ મને સાંભરી આવી ને બોલી ઊઠ્યો : “ના, ના ! જતી ના રહે. બિલકુલ મજાક નહિ. બોલ, તારે શું પૂછવું છે ?”

“જુઓ, આમાં ‘બુદ્ધિની કસોટી’ એ નામે એક સવાલ આપ્યો છે.”

“બુદ્ધિની કસોટી? - હા, એ કામ મારું. શરીરની કસોટી કરવી હોય, મહેનતનું કામ હોય, ગદ્યાવૈતરું કરવું હોય તો મારું કામ નહિ. નીતિની કસોટી કરવી હોય, લાલચથી દૂર રહેવાની વાત હોય તો એ મારું કામ નહિ. પણ બુદ્ધિની કસોટી કરવી હોય, કૂટપ્રશ્નોને ઉકેલવા હોય, મગજમારીનું કામ હોય, તો સેવક તૈયાર છે.”

“આ માસિકમાં ‘બુદ્ધિની કસોટી’એ નામે આ ચોથો પ્રશ્ન છે તેનો જવાબ દો, જોઈ !”

“તું જ વાંચી બતાવની.”

“બોલો, હું કોણ છું ? - હું પાંચ અક્ષરનો બનેલો છું ને એક જાણીતા શહેરનું નામ છું. મારા પહેલા બે મળીને મૂળ થાય છે; મારો ત્રીજો ને પહેલો મળીને દવામાં વપરાતી ને જંતુ દ્વારા તૈયાર થતી એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ થાય છે. ચોથો ને બીજો મળીને શહેર થાય છે.”

“ફરીથી બોલ, જોઈ.”

“લો, વાંચી જુઓની.” કહીને એણે માસિક મને આપ્યું.

મેં વાંચી જોયું. ‘પહેલો ને બીજો મળીને મૂળ થાય છે, ત્રીજો ને પહેલો સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ, ચોથો ને બીજો શહેર. આખું એક જાણીતું શહેર.’ હું મનમાં પાંચછ વાર ગણગણ્યો. ફરીથી વાંચી જોયું. આ કૂટપ્રશ્ન તંત્રી પર પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલનાર ‘એક બહેન’ કોણ હશે તેનો વિચાર મને આવ્યો. શું એને ઘરમાં કંઈ કામ નહિ હોય ? આવા આવા મૂર્ખાઈભરેલા પ્રશ્નો બનાવવાનો એને વખત ક્યાંથી મળતો હશે ?

“કેમ, જડ્યું ?” મારી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“છે તો બહુ સહેલું, પણ આપણે આ માથાકૂટ કરવાની શી જરૂર ?”

“એમ કહો ને કે નથી જડતું !”

“ના, ના એવું તો નહિ. પણ તું જાણે છે કે પ્રેમાનંદ ને કાલિદાસ શામળ કરતાં મોટા કવિ ગણાય છે ?”

“હા, પણ એનું અહીં શું કામ છે ?”

“તેનું કારણ ખબર છે ?”

“શું ?”

“શામળની નાયિકા નાયકને આવા ક્રૂટપ્રશ્નો પૂછે છે. એની પ્રેમકથાઓમાં નાયક ને નાયિકા પ્રેમાલાપ કરવાને બદલે એકમેકને ઉખાણાં પૂછે છે. ને પ્રેમાનંદ ને કાલિદાસનાં નાયક-નાયિકા સાચા પ્રેમીઓને છાજે એમ પ્રેમસંવાદ કરે છે. આથી જ કાલિદાસ ને પ્રેમાનંદ જેટલી મહત્તા ને લોકપ્રિયતા શામળ સંપાદન કરી શક્યો નથી.”

“પણ એ બધા પીંજણની અહીં શી જરૂર ?”

“આ લાંબી ભૂમિકા વડે હું એમ દર્શાવવા માંગું છું કે આપણે પતિપત્ની છીએ-”

“એ તો તમારી ભૂમિકા વિનાયે હું ક્યાં નહોતી જાણતી ?”

“સાંભળ તો ખરી. આપણે પતિપત્ની છીએ, માટે આપણી વચ્ચે વિદ્યાર્થી ને શિક્ષકની માફક આવા ક્રૂટપ્રશ્નોની આપલે ના હોય. આપણા વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પ્રેમાનંદ ને કાલિદાસનાં નાયક-નાયિકાના પ્રેમસંવાદ જેવો જ હોવો જોઈએ – શામળનાં નાયક-નાયિકા જેવો નહિ. ટૂંકામાં કહું, તો વરવહુ વચ્ચે વાત કરવાનો વિષય તેં શોધ્યો છે તે નથી.”

“હા-હા-હા ! આટલું બધું લાંબું લાંબું બોલ્યા વગર જ કહી દેવું હતું ને કે નથી સૂઝતું ?”

“શું નથી સૂઝતું ?”

“આનો જવાબ.”

“ઓહો ! હજી એ વાત તારા મગજમાંથી નથી જતી ? એમાં શું ? નાનું છોકરું પણ એનો જવાબ દઈ શકે.”

“ત્યારે તો તમને શો વાંધો છે ?”

“વાંધો બીજો કાંઈ નહિ. પણ આ માસિકનો અધિપતિ મારી બુદ્ધિની કસોટી કરનાર કોણ ?”

“એ માસિકના અધિપતિએ આ સવાલ નથી શોધી કાઢ્યો.”

“હં., અધિપતિ નહિ તો એ ‘એક બહેન’ તે એવાં મોટાં કોણ છે કે તેની આગળ હું મારી બુદ્ધિની કસોટી થવા દઉં ?”

“જુઓની, આ થાય જ છે ને ?”

“કેમ ?”

“તમારાથી જવાબ નથી દેવાતો એટલે તમારી કસોટી એની મેળે જ થાય છે ને ?”

“મારાથી જવાબ નથી દેવાતો એમ નથી. હું ધારું તો દઈ શકું. પણ હમણાં મને વખત નથી.”

“એમ કે ? ત્યારે પછી, વખત મળે ત્યારે દેજો.”

“પણ આ વસ્તુ એવા તે શા મહત્ત્વની છે કે એનો જવાબ દીધે જ છૂટકો ?”

“વારુ, ત્યારે ન દેશો. એ તો તમારા ‘બુદ્ધિની કસોટી’ થઈ !”

“એમ ? જા ત્યારે, આજે કયો વાર ?”

“રવિવાર.”

“રવિવાર માતાનો વાર છે. એટલે તે દિવસે વિચાર કરવો એ નિષિદ્ધ છે.”

“અને સોમવાર મહાદેવનો વાર છે !”

“બરાબર એટલે તે દિવસેય વિચાર ન કરાય. મંગળવાર મને નડે છે. અવિદ્યા બુધસોમયોઃ અર્થાત્ સોમ ને બુધવાર અવિદ્યાના વાર છે, એવું શાસ્ત્રનું કે જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું વચન છે. એટલે હું ગુરુવારે તને આનો જવાબ દઈ શકીશ.”

“વારુ, જોજો હોં. ગુરુવારે જવાબ આપવો પડશે.” કહી એ ફૂટપ્રશ્ન સમી મારી સ્ત્રી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એના ગયા પછી ફરી પાછું મેં એ ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિક ઉઘાડ્યું. મોઢે થઈ જાય એટલી વાર એ પ્રશ્ન ફરી ફરી વાંચ્યો. કંટાળી જાય એટલી મગજને તસ્દી આપી, પણ એનો ઉકેલ મને ન સૂઝ્યો. ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિકના અધિપતિને આ પ્રશ્નમાં એવું શું ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ તત્ત્વ જણાયું હશે કે એને પોતાના પત્રમાં પ્રસિદ્ધિ આપી? માસિક, અઠવાડિક ને દૈનિકના અધિપતિઓ આવા ફૂટપ્રશ્નો પોતાના પત્રમાં દાખલ શા માટે કરતા હશે? વાચકની ‘બુદ્ધિની કસોટી’ કરવા એ લોકો આવા આતુર કેમ રહેતા હશે? અને આવા ક્યારા જેવા પત્રો વાંચી પોતાની બુદ્ધિના અભાવનું દર્શન કરાવનારાઓની ‘બુદ્ધિની કસોટી’ કરવાની જરૂર પણ શી છે ?

આવા આવા અનેક વિચારો, પ્રશ્નના ઉકેલને સહેલો કરવાને બદલે અઘરો બનાવે એવા, મારા મનમાં આવ્યા. આખરે થાકીને, કંટાળીને, હવે એનો વિચાર જ ન કરવો એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પણ રોગને આપણે છોડવા માગીએ તોય રોગ આપણને છોડતો નથી, તેમ મેં આ પ્રશ્નને પડતો મૂકવા નિશ્ચય કર્યો, પણ એ પ્રશ્ને તો મારા મનનો કબજો લઈ લીધો.

“મારા પહેલા બે મળીને મૂળ થાય છે. મારો ત્રીજો ને પહેલો દવામાં વપરાતી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ, મારો ચોથો ને બીજો મળીને શહેર : હું આખું એક શહેરનું નામ છું - પાંચ અક્ષરનું. હું કોણ છું ?” આ પ્રશ્ન સનાતન યૌવન પામીને હસતો, નાચતો, ફૂદતો, મારી ઠેકડી કરતો આખા ઓરડામાં ધૂમવા લાગ્યો. “હું કોણ છું? હું કોણ છું ?” એમ ચીસ પાડીપાડીને એણે મારા કાન બહેરા બનાવી મૂક્યા.

મેં કંઈ વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મારે માટે આ દુનિયામાં એ પ્રશ્ન સિવાય બીજું કંઈ પણ રહ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. ‘હું કોણ ? હું કોણ ?’ કરતો એ પ્રશ્ન મારા મનોનયન સમક્ષ આખો વખત ખડો જ રહેતો. ખાવાપીવાનું મારું ઝેર થઈ ગયું. ભાતમાંથી ભભક ગઈ ને દાળમાંથી સ્વાદ ગયો, ઘીમાંથી ચીકાશ ગઈ ને પાણીમાંથી ઠંડક ગઈ ! રહ્યો માત્ર એ પ્રશ્ન - કારમો ને કંપાવતો !

રવિવારનો દિવસ તો મેં જેમતેમ પસાર કર્યો. બીજે દિવસે ઓફિસમાં ચા પીવા ભેગા થયેલા મારા મિત્રોએ મારું મુખ જોઈ પૂછ્યું : “કેમ ? ભાભી કંઈ માંદાંબાંદાં છે કે શું ?”

“ના રે ! મેં કહ્યું.”

“ત્યારે આમ ઘુવડ જેવા કેમ થઈ ગયા છો ?”

“વિચારમાં છું”

“બહુ દિવસે કંઈ ?”

“શું બહુ દિવસે ?”

“બહુ દિવસે વિચાર કરવા માંડ્યો ?”

“જુઓ, તમારી મજાકમશકરી સાંભળવાના Mood(વૃત્તિ)માં હું આજે નથી.”

“પણ છે શું ?”

“કંઈ નહિ.” મેં કહ્યું. મારા મિત્રોને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તો કેમ, એમ મને થયું. પણ એ જવાબ શોધી કાઢે, તે જવાબ મારી સ્ત્રી આગળ હું આપું તે મારા જેવા પ્રામાણિક માણસને ન છાજે, એમ વિચાર આવ્યો. પણ પછી એમને ઠહામશકરી કરતાં ખૂબ મજા મારતાં જોઈ મને અદેખાઈ આવી. આ બધા આનંદ કરે ને મારે એકલાએ જ શા માટે દુઃખ ભોગવવું ?

“જુઓ,” મેં કહ્યું : “હું એક સવાલનો જવાબ શોધું છું.”

“શા સવાલનો ?”

“હું કોણ છું ?” વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં ચારપાંચ મિત્રા નીચ મુજબ બાલી ઊઠ્યા :

“બબૂચક !”

“ધુવડ !”

“બોચિયું!”

“ગર્દભાધિરાજ!”

“અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન!”

“તમે જરા મૂગા રહેશો ? આ તો એક ઉખાણું છે, કોયડો છે. એક ‘સ્ત્રી-ઉપયોગી’ માસિકમાં એ મેં વાંચ્યો હતો.”

“સ્ત્રી-ઉપયોગી માસિક વાંચવાની તમને શી જરૂર પડી ?”

“તમારે સાંભળવું ન હોય તો હું ન કહું.”

“ના, ના, બોલો જોઈએ.”

“જુઓ, એ ઉખાણું આમ છે : હું પાંચ અક્ષરનો બનેલો છું, ને એક જાણીતા શહેરનું નામ છું. મારા પહેલા બે મળીને મૂળ થાય છે; મારો ત્રીજો ને પહેલો મળીને દવામાં વપરાતી એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ બને છે, મારો ચોથો ને બીજો મળીને શહેર થાય છે. હું કોણ છું ?”

મારા મિત્રોએ બેચાર વાર ફરીફરીને એ પ્રશ્ન મારી કને બોલાવ્યો ને પછી દરેકે એનો જવાબ શોધવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. નિરભ્ર આકાશમાં એકાએક વાદળાં ચઢી આવે એમ શાંત સ્મિત કરતાં એમનાં મુખ પર કાલિમા વ્યાપી ગઈ. ચા પીને વિખેરાયા પછી પણ મારા મિત્રો એક પછી એક મારી પાસે આવીને એ ઉખાણું લખાવી ગયા. તે દિવસે ઑફિસના બધા જ માણસોનું એકાએક માથું દુખવા આવવાથી અમારે ઑફિસ વહેલી બંધ કરવી પડી. જતાં જતાં મારા મિત્રો ‘જવાબ જડશે કે નહિ ?’ એમ એકબીજાને પૂછવા ગયા. એક મિત્રે મને સૂચના કરી : “એ કોઈ જાણીતાં શહેરનું નામ છે કેની ? તો તમે સ્ટેશન પર જઈ ટિકિટકલેક્ટર કે બીજા કોઈને પૂછી જુઓની ! એ લોકો અનેક શહેરનાં નામ જાણતા હોય છે.”

એ સૂચના મને ગમી. હું સ્ટેશને ગયો. પણ આ પ્રશ્ન પૂછવો કોને અને શી રીતે ? આખરે હું થર્ડક્લાસની ટિકિટઑફિસ આગળ ગયો ને મેં ટિકિટ માગી. ટિકિટ આપનાર પારસી હતો. એણે પૂછ્યું : “કાંની ટિકિટ જોઈયેય, બાવા ?”

“એક શહેરની.”

“ટે શું અહીં મહોલ્લાની બી ટિકિટ મલેય કે ?”

“નહિ. એ શહેર પાંચ અક્ષરનું બનેલું છે. એના પહેલા બે મળીને મૂળ થાય છે : એનો ત્રીજો ને પહેલો અક્ષર મળીને દવામાં વપરાતી એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ —”

“આય ચેરાં સું કારોય ?” થોડી વાર મારી સામું તાકી રહીને એ પારસી બોલી ઊઠ્યો.

“નહી બાવાજી, એ તો એક ઉખાણું છે.”

“અરે ! કંઈ કાતરિયું ગેંપબેંપ થઈ ગિયુંય કે શું ?” જાયય કે પોલીસને બોલાવું ?”

ત્યાંથી હું સેકન્ડક્લાસની ટિકિટઑફિસ આગળ ગયો. ત્યાં ટિકિટ આપનાર કોઈ ગુજરાતી હિંદુ જેવો હતો. તેને મેં કહ્યું : “મારે એક શહેરની ટિકિટ જોઈએ છે.”

“કયા શહેરની ?”

“હું શહેરનું નામ ભૂલી ગયો છું. પણ એ નામ પાંચ અક્ષરનું છે. તેના પહેલા બે મળીને—”

“ઊભા રહો.” એણે કહ્યું : “તમે કંઈ ઉખાણું પૂછતા હો એમ લાગે છે.”

“હા, ઉખાણું છે.” મેં કહ્યું.

“ઊભો રહો ત્યારે. મને લખી દેવા દો.”

મેં એને ઉખાણું ઉતરાવ્યું. એ વિચારમાં પડી ગયો. ધીરે ધીરે ટિકિટ માગનારાઓ આવવા માંડ્યા. પણ કોઈને પણ ટિકિટ આપવાને બદલે એ તો વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠો રહ્યો. લોકોએ સમજાવીને-ધમકાવીને એને કહ્યું ત્યારે જાગ્રત થઈને તેમને ટિકિટ આપીને એણે પતાવ્યા ને પાછો વિચારમાં ડૂબ્યો. બીજા ટિકિટ માગનારા આવ્યા. ફરી એને બૂમ પાડી જાગ્રત કીધો. તેમને પતાવ્યા ને પાછો પડ્યો વિચારમાં. આમ કલાકેક વીત્યા પછી એણે મને કહ્યું : “તમે કાલે સવારે આવજો.”

બીજે દિવસે સવારે હું ગયો, ત્યારે માથે હાથ દઈને એ બેઠો હતો. મને જોઈને એણે કહ્યું : “આજે અહીં ટિકિટ નહિ મળે. જાઓ, પેલી બાજુથી લો.”

મેં કહ્યું : “હું ટિકિટ લેવા નથી આવ્યો. હું તો પેલા ઉખાણાનો જવાબ મળ્યો કે નહિ તે પૂછવા આવ્યો છું.”

“ઓહો ! તમે છો, કેમ ? આવોની અંદર.”

હું અંદર ગયો. એણે ટિકિટ આપવાની બંધ કરીને પછી એની સાથેના બેત્રણ મિત્રોને લઈ મારી પાસે આવી બેઠો.

“ગઈ કાલના અમે બધા એનો જ વિચાર કરીએ છીએ. પણ હજી જડતું નથી. આમાં કઈ ભૂલ તો નથી ને ?”

“ના.” મેં કહ્યું.

“ત્યારે એનો શો જવાબ છે ?”

“તે હું જાણતો નથી : માટે જ તમને પૂછ્યું.”

“આમ જુઓ, કોઈ પણ ઠેકાણેથી જવાબ મેળવી આવો, નહિ, તો તમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે !”

“એટલે ?”

“હું બ્રાહ્મણ છું. આ જવાબ નહિ જડે ત્યાં સુધી મારાથી કંઈ ખવાશે, પિવાશે કે ઊંઘાશે પણ નહિ, ને ઝૂરી ઝૂરી હું મરી જઈશ. તેની હત્યા તમારે માથે.”

“ઠીક, હું ગુરુવારે ગમે ત્યાંથી પણ લાવીને તમને કહી જઈશ.”

“જરૂર, જીવતો હોઈશ, તો હું અહીં જ હોઈશ.”

“આજે ગુરુવાર થયો. જવાબ જડ્યો ?” મારી સ્ત્રીએ ગુરુવારે મને પૂછ્યું.

“ના, કંઈ ભૂલ હોય એમ લાગે છે.”

“શેમાં ?”

“ઉખાણામાં.”

“શા ઉપરથી એમ કહો છો ?”

“એનો કંઈ જવાબ આવતો જ નથી ને ! મારા મિત્રોને પૂછ્યું, તેમને પણ કંઈ સમજાતું નથી.”

“તમારા મિત્રો પણ તમારા જેવા જ —”

“એટલે ?”

“કોઈને જવાબ ન જડ્યો ?”

“ના.” “એવું અઘરું તો કંઈ નથી.”

“તું શું જાણે એમાં ?”

“કેમ ?”

“દેની ત્યારે તું જ જવાબ, જોઈ ?”

“દઈ ?”

“પ્રયત્ન કરી જો.”

“ધરમપુર.”

“શું ?”

“ધ-ર-મ-પુ-ર.”

“કેવી રીતે ?” “જુઓ, ‘ધરમપુર’ એ જાણીતું શહેર છે. અક્ષર કેટલા, પાંચ જ છે ને ?”

“હા, પણ તેથી શું ? એ તો ‘અમદાવાદ’ પણ પાંચ અક્ષરનું શહેર છે !”

“સાંભળો તો ખરા. એનો પહેલો ને બીજો અક્ષર મળીને ‘ધર’ એટલે મૂળ થાય છે. ત્રીજો ને પહેલો મળીને દવામાં વપરાતી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ ‘મધ’, ચોથો ને બીજો મળીને ‘પુર’ એટલે શહેર થાય છે. છે બરાબર ?”

હું ચકિત થઈ ગયો. અમારાથી કોઈથી ન થયું તે આમણે આટલી વારમાં શી રીતે શીઘી કાઢ્યું ? એની બુદ્ધિ માટે મને માન ઉત્પન્ન થયું.

“પણ તે શોધી શી રીતે કાઢ્યું ?”

“હું જાણતી જ હતી !”

“કેવી રીતે ?”

“મેં જ એ બનાવીને ‘માસિક’માં છાપવા માટે મોકલેલું !”

“એટલે ?”

“એ માસિકમાં અવારનવાર આવા બુદ્ધિની કસોટી કરનારા સવાલો આવે છે. ને તંત્રી હંમેશાં લખે છે કે : ‘કોઈ બહેન આવાં ઉખાણાં રચીને અમને મોકલશે તો અમે ખુશીથી છાપીશું. મને પણ એક દિવસ એવું ઉખાણું બનાવીને મોકલવાનું મન થયું ને મોકલ્યું.’”

“મને પહેલેથી જ કહ્યું કેમ નહિ ?”

“મારે જોવું હતું કે તમારાથી થઈ શકે છે કે નહિ.”

“વારુ. હશે. પણ હવેથી એવું કંઈ મોકલીશ નહિ. પણ ચાલ, પેલા ‘ટિકિટ-માસ્ટર’ને જવાબ કહી આવું. નહિ તો બ્રહ્મહત્યા લાગશે !”

“ટિકિટ-માસ્ટર, કયો ?” મારી સ્ત્રી પૂછતી રહી ને વિશ્વની વિચિત્રતા વિષે વિચાર કરતો હું ‘ટિકિટ-માસ્ટર’નો જીવ બચાવવા ચાલ્યો.

(‘રંગતરંગ-2’માંથી)

ટિપ્પણ

અભિમુખ - ની તરફ શાખામૃગ(પું.) ડાળી પર ફૂદતું પ્રાણી, વાંદરો ક્વચિત્ કોક વખત સહ-ધર્મ-ચારિણી (સ્ત્રી.) સાથે ધર્મનું આચરણ કરનારી, પત્ની ‘હું કોણ એટલે હું નહિ’ પત્નીએ સાદા અર્થમાં કહેલું વાક્ય લેખક તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થમાં ઘટાવે છે; તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણું સ્થૂળ સંકુચિત વ્યક્તિત્વ તે ખરેખર આપણું સાચું સ્વરૂપ નથી. તત્ત્વમસિ - (તત્+ત્વમ્+અસિ) ‘તું તે છે’, ‘તું’ એટલે જીવ, ‘તે’ એટલે પરમેશ્વર. જીવ પરમેશ્વર છે. નેતિ નેતિ - (ન+ઈતિ) - પરમેશ્વર આ નથી, પેલો નથી, એમ કહેવું પડે છે તે, તેવા ઉપનિષદના ગંભીર વાક્યનો અહીં હળવી રીતે ઉપયોગ થયો છે. ગધ્યાવૈતરું કરવું નજીવા લાભ માટે ખૂબ મજૂરી કરવી કૂટપ્રશ્ન(પું.) કઠિન પ્રશ્ન, કોયડો અધિપતિ(પું.) તંત્રી નિષિદ્ધ મનાઈ કરેલું અવિદ્યા(સ્ત્રી.) અજ્ઞાન, માયા બોધિયું (ન.) ઢીલો માણસ ગર્ધવ(પું.) ગર્દભ - ગધેડો, ચેરાં શું કરોય ? (ચેડાં

શું કરો છો ?) ગાંડાં શું કાઢો છો ? કાતરિયું કે શું ? ‘ભેજું ચસકી ગયું છે કે શું ?...’ કાતરિયું ગંપ થવું ગાંડા થઈ જવું દુર્લભ મુશ્કેલીથી મળે તેવું

સ્વાધ્યાય

1. પાઠમાં કયા-કયા પ્રસંગોમાં લેખકે અતિશયોક્તિ દ્વારા હાસ્ય જન્માવ્યું છે તે જણાવો.
2. મનની ચંચળતા અંગેના લેખકના વિચારો જણાવો.
3. પત્નીએ પૂછેલા ઉખાણાનો જવાબ ટાળવા લેખકે કઈ-કઈ યુક્તિઓ વાપરી ?
4. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) પત્નીએ લેખકને કયું ઉખાણું પૂછ્યું ?
 - (2) લેખકે ઓફિસમાં ઉખાણું પૂછ્યું ત્યારે ઓફિસના કામકાજ પર તેની શી અસર થઈ ?
 - (3) ઉખાણું સાંભળ્યા પછી ત્રીજા વર્ગની ટિકિટબારી પર પારસીએ લેખકને શું કહ્યું ?
 - (4) ઉખાણું સાંભળ્યા પછી બીજા વર્ગની ટિકિટબારીના અધિકારી પર શી અસર થઈ ?
 - (5) ઉખાણાનો સાચો જવાબ શો છે ? તે કઈ રીતે સાચો છે ?
5. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ : ટિકિટ, નિષિદ્ધ, અધિપતિ, બુદ્ધિ, મહત્તા, શાખામૃગ, આધ્યાત્મિક, પતિ-પત્ની
6. આટલું કરો :
દશ ઉખાણાં મેળવીને તમારી શાળાના ભીંતપત્ર પર લખો.

ભાષાયર્થ

1. ‘આનો જરા જવાબ કહોની’ : આ વાક્યમાંનો શબ્દ ‘કહોની’ માન્ય ભાષામાં પ્રયોજાતો નથી. બોલચાલની ભાષામાં ક્યારેક ‘ને’ ને બદલે ‘ની’ શબ્દ પ્રયોજાતો હોય છે. માન્ય ભાષામાં તો ઉપરના વાક્ય ને આ રીતે કહેવાય કે લખાય :
‘આનો જરા જવાબ કહો ને !’
તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે ‘ની’ ક્રિયાપદની સાથે જોડાય છે જ્યારે ‘ને’ શબ્દને છૂટો લખાય છે. તમે આ નિબંધોમાંના નીચેનાં વાક્યોને માન્ય ભાષામાં ફેરવો :
 - (1) ‘તું જ વાંચી બતાવની.’
 - (2) ‘લો, વાંચી જુઓની.’
 - (3) ‘જુઓની, આ થાય જ છે ને ?’
 - (4) ‘આ કોઈ જાણીતા શહેરનું નામ છે કેની ?’
 - (5) ‘તમે બીજા કોઈને પૂછી જુઓની !’
2. ‘આગ્રહ’ ને ‘ખરેખરપણું’ એવો ભાવ વાક્યમાં ‘ને’ શબ્દથી ઉમેરાય છે.
ઉદા., ‘તમે આવશો ને ?’
આ ઉપરાંત, પ્રશ્ન-વાક્યમાં હકારવાળો જવાબ એમાં જ સમાયો છે એવું પણ ‘ને’થી સૂચવાય છે. એટલે કે પ્રશ્ન-વાક્યમાં છોડે ‘ને’ આવે છે ત્યારે પ્રશ્નમાં જ તેનો હકારવાળો જવાબ સૂચવાય છે.
ઉદા., મેં તમને કહ્યું હતું ને ? ગાંધીજીને સૌ મહાત્મા કહેતા હતા ને ?
‘ને’ નો પ્રયોગ કરીને તમે આવાં બે વાક્યો બનાવશો ને ?

વિજયગુપ્ત મૌર્ય

(જન્મ : ઈ. સ. 1909 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1992)

તેમનું મૂળ નામ વિજયશંકર મુરારજી વાસુ. તેઓ પોરબંદરના વતની હતા. પોરબંદરમાં ઘણાં વર્ષો સુધી વકીલાત કર્યા પછી 1942ની 'હિન્દ છોડો'ની ચળવળ સમયે ન્યાયાધીશપદેથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું. તેઓ 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીપદે પણ હતા. તેઓ બાલ-કિશોરસાહિત્ય અને ચરિત્રાત્મક સાહિત્યના સર્જક છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનક્ષેત્રે પણ તેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. પશુ, પંખી અને પ્રકૃતિ તેમના રસના વિષયો હતા. 'પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં' તેમનું પક્ષીઓ વિશેનું પુસ્તક છે. 'જંગલની કેડી', 'મોતનો સામનો', 'શિકારી અને શિકાર', 'શિકારીની તરાપ', 'કપિનાં પરાક્રમો' અને 'હાથીના ટોળામાં' તેમનાં પ્રાણીઓની કથાઓનાં પુસ્તકો છે. 'પ્રિન્સ બિસ્માર્ક' તેમનું ચરિત્રાત્મક પુસ્તક છે.

તુંગભદ્રા વિસ્તારમાં તોફાને ચડેલા એક હાથીના શિકારની આ રોમાંચક કથા છે. જાનહાનિ કરનાર અને માલમિલકતને નુકસાન પહોંચાડનાર ગાંડા હાથીનો શિકાર કરનારને ઇનામ જાહેર થાય છે. એક શિકારી બીડું ઝડપે છે. હાથીનો મુકાબલો કરે છે ને એને એમાં સફળતા પણ મળે છે. આ શિકારકથા રોમાંચક વાતાવરણ ખડું કરે છે તથા જંગલની સૃષ્ટિનાં ચિત્રાત્મક વર્ણનો લેખકની નિરૂપણશક્તિનો પરિચય પણ કરાવે છે.

સવારે નિત્યક્રમથી પરવારી નાસ્તા માટે ટેબલ પાસે આવીને બેઠો અને હાથમાં 'માયસોર ટાઇમ્સ' નામનું અખબાર લીધું. પહેલી જ નજરે જે સમાચાર પર મારી નજર પડી ત્યાં જ નજર ચોંટી રહી. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું :

તુંગભદ્રાની ખીણમાં ગાંડા હાથીનો ત્રાસ : સરકારે જાહેર કરેલું ઇનામ

બૅંગલોર, તા. 9

તુંગ અને ભદ્રા નદીના મૂળના દોઆબના પહાડી વિસ્તારમાં એક ગાંડા હાથીએ કેર વર્તાવ્યો છે. પડછંદ કાયા અને લાંબા તોતિંગ દંતૂશળવાળો આ તસ્કર હાથી જાનમાલની ગંભીર ખુવારી માટે જવાબદાર છે. અત્યાર સુધી તેણે નવ માણસોને મારી નાખ્યા છે અને માલ-મિલકતને ખૂબ જ નુકસાન કર્યું છે. તેને મારવાના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. મ્હેસૂર સરકારે જાહેર કર્યું છે કે જે કોઈ શિકારી તેનો શિકાર કરશે તેને રૂપિયા 500નું ઇનામ આપવામાં આવશે અને દંતૂશળનો અધિકારી પણ તે શિકારી બનશે.

યાનો પ્યાલો મારા હાથમાં જ રહી ગયો. પાંચસો રૂપિયા ઇનામ, હજાર રૂપિયા કરતાં વધુ કિંમતના દંતૂશળ, તુંગભદ્રાના દોઆબમાં સહેલગાહ અને શિકારનો રોમાંચક આનન્દ ! મેં અજાયબીમાં આંખો ચોળી અને ઉમંગમાં આવી ઝટપટ નાસ્તો અધકચરો ચાવીને પેટમાં ઉતારી ગયો. મેં તરત ટેલિફોન પર સમ્બન્ધ ધરાવતા સરકારી અધિકારીનો સંપર્ક સાધ્યો અને બીડું ઝડપી લીધું.

તમારા નકશામાં મ્હેસૂર રાજ્યના પશ્ચિમ છેડે જુઓ. મલયાચલમાંથી એક બાજુ પશ્ચિમમાં શૃંગેરી પાસેથી તુંગ નદી વહે છે અને બીજી બાજુ તેની પૂર્વમાં ભદ્રા નદી વહે છે. બન્નેની વચમાં પહાડી જંગલો છે અને બન્ને નદીઓ શિમોગા જિલ્લામાં ભેગી મળી તુંગભદ્રાના નામથી આગળ વધે છે. તુંગ અને ભદ્રા વચ્ચેના દોઆબનો પ્રદેશ મનોહર છે. એનાં પહાડો અને જંગલો પ્રાણી-સંપત્તિથી સમૃદ્ધ છે અને તેમાં જંગલી

હાથીઓ પણ વસે છે.

શિકાર માટે સજ્જ થઈને હું શુંગરી આવ્યો. મને આ પ્રદેશથી અને હાથીની પ્રકૃતિથી પરિચિત હોય તેવા પગીની જરૂર હતી. તપાસ કરતાં રામાપ્પા નામનો એક જુવાનિયો ભેટી ગયો. મેં તેને પૂછ્યું : “કેમ રે, તું હાથીનું પગેરું કાઢી શકશે કે ?”

“હા જી, સરકાર !” રામાપ્પાએ ઉત્સાહમાં આવી જવાબ આપ્યો : “અમારું કુટુંબ પેઢી-દર-પેઢીથી જંગલી હાથીઓ પકડવામાં નિપુણતા ધરાવે છે. પેલો પ્રખ્યાત સાબુ મારો પિત્રાઈ ભાઈ થાય. મેં કેટલાય પ્રખ્યાત ગોરાઓ સાથે અને લાટસાહેબો સાથે કામ કરેલ છે.”

હવે મારે વધુ પૂછવાની જરૂર જ ન હતી. જો કિલ્મી દુનિયામાં ભારતને પ્રખ્યાત બનાવનાર હિંદી મહાવત-છોકરાનો ભાઈ મારો પગી બનતો હોય તો મારા માટે ગૌરવની વાત કહેવાય. તેણે જે રોજી માગી તે મેં આનાકાની વિના કબૂલ રાખી.

વસન્તઋતુની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી; તાપ બહુ પડતો હતો; પરન્તુ નવપલ્લવિત વનશ્રીની શોભા નયનમનોહર હતી. પહાડો મુખ્યત્વે સાગ અને વાંસથી છવાયેલા હતા. ગયા ચોમાસામાં વરસાદ કંઈક ઓછો પડ્યો હતો, એટલે આ ઋતુમાં અત્યારથી જ પાણીની તંગી હતી. દોઆબમાં નાનાં-નાનાં તળાવો સુકાઈ જવા આવ્યાં હતાં. હાથીની પ્રકૃતિ ગરમી સહન નથી કરી શકતી. તેને લીલો ચારો જોઈએ, શીતળ છાંયડો જોઈએ. તેને પાણીમાં નાહવું અને જલવિહાર કરવો બહુ પ્રિય છે. એટલે મેં દોઆબમાં સૌથી મોટા તળાવની સમીપના ગામમાં પડાવ નાખ્યો. ગાંડા હાથીના ત્રાસથી ભયભીત બનેલા ગામલોકોએ રાહતની લાગણી અનુભવી. આ ગામમાંથી ગાંડા હાથીએ બે માણસો મારી નાખ્યા હતા અને તેમનાં ખેતરો ઉજ્જડ બનાવી દીધાં હતાં. જંગલની કોર પરની ઝૂંપડીઓ તોડી નાખી હતી અને કોઈ પણ માણસ જંગલમાં પ્રવેશ કરવાની હિમ્મત નહોતો કરતો.

મારી યોજના એવી હતી કે હાથી બપોરે તળાવમાં પડી જલવિહાર કરતો હોય અથવા કોઈ શીતળ ઘટામાં બપોરની તન્દ્રા લેતો હોય ત્યારે તેને ઝડપી લેવો. આમ તો જંગલી હાથીઓ વીસપચીસ કે તેથી પણ વધુ સંખ્યાના ટોળામાં રહે છે. ગાંડો હાથી ટોળામાં નથી રહેતો. વિકૃત માનસના અને ફાટેલા મગજના એવા હાથીને બીજા હાથીઓ ટોળામાંથી કાઢી મૂકે છે અથવા તે પોતે ટોળાનો ત્યાગ કરી જાય છે; અને જ્યારે હાથી ટોળાનો ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે તરુકર અથવા ગાંડા હાથી તરીકે ઓળખાય છે. હાથી મદ ઝરવાથી ગાંડો થાય છે, ઘવાયો હોય તો તેની વેદનાથી ગાંડો થાય છે અને વૃદ્ધ થતાં ટોળામાંથી બીજા જુવાનોએ તેને પદભ્રષ્ટ કરી હાંકી કાઢ્યો હોય ત્યારે અનેક હાથણીઓના સ્વામિત્વમાંથી ભ્રષ્ટ થવાથી ક્રોધ અને નિરાશાના કારણે પણ તે ગાંડો બને છે.

સવારે નાસ્તો કરીને હું રામાપ્પાને લઈને નીકળી પડ્યો. મેં પૂછ્યું : “રામાપ્પા, કયો રસ્તો લેશું ?”

“સરકાર !” રામાપ્પાએ લુચ્ચાઈથી મરકતા મુખે જવાબ આપ્યો : “આપણે હવે રણમેદાનમાં આવ્યા છીએ. આપ સરકાર છો, હું સૈનિક છું. મારું કામ આપની આજ્ઞા ઉઠાવવાનું છે. આપ ફરમાવો ત્યાં સેવક આપની પાછળ આવવા તૈયાર છે.”

સાબુનો ભાઈ મારો પગી છે એવા ખ્યાલથી હું જે ગૌરવના નશામાં હતો તે નશો આ શબ્દો સાંભળીને ઊતરી ગયો. આ શબ્દોનો અર્થ એ થતો હતો કે ‘સાબુનો ભાઈ’ આ પ્રદેશમાં જરાય જાણીતો નથી ! પણ હવે તો પડ્યું પાનું સુધારી લેવા સિવાય બીજો શો ઉપાય હતો ?

અમારી સામે ટેકરીઓની હારમાળા ઊભી હતી. સીધા સોટા જેવા સાગનાં ઊંચાં ઝાડ અને વાંસના ઝુંડમાં નવો ફાલ આવ્યો હતો. જંગલ વિવિધ પ્રકારની કોયલો, મેનાઓ, બુલબુલો અને પીળકના મધુર

ટલુકાથી ગાજતું હતું. તેમના સૂરની મીઠાશ દિલનાં તારને ઝણઝણાવી દેતી હતી. આ ટેકરીઓની પાછળ બીજી ટેકરીઓ વડે વીંટાયેલું અને જંગલથી ઢંકાયેલું સરોવર હતું. ગાંડો હાથી આ જંગલમાં અથવા સરોવર-કાંઠે મળી આવવાની વકી હતી. આ ટેકરીઓ વટાવીને અમે જ્યારે છેલ્લી હારમાળાની ટોચ પર આવ્યા ત્યારે નીચે ગીચ હરિયાળા જંગલથી ઢંકાયેલી ખીણ નજરે પડી. આ ખીણમાં સરોવર હતું. પણ જંગલથી ઢંકાયેલું હોવાથી દેખાતું ન હતું. અમે ખીણમાં ઊતરવા લાગ્યા. અમારી ઉપર હરિયાળી ઘટાનો ચંદરવો ઝૂલતો હતો. તેજ અને છાયાની એવી અજબ મિલાવટ હતી કે હાથી તેમાં ઊભો હોય, તો તેની આકૃતિ તેમાં ખંડિત થઈ જાય અને પરિણામે તે અમારી નજર સામે હોય તોપણ અદૃશ્ય રહી શકે ! જંગલની એ તો ખૂબી છે, એટલે અમે ખૂબ જ તકેદારી સાથે ચાલતા હતા.

“સરકાર !” રામાપ્પાએ દબાયેલા અવાજે કહ્યું : “આ કપાયેલા અને દબાયેલા વાંસ અને તેમનાં વેરાયેલાં પાન શું સૂચવે છે તે જાણો છો ?”

“હા,” મેં જવાબ આપ્યો : “એ બતાવે છે કે હાથી અહીંથી કૂણાં પાન ખાતો પસાર થયો છે. તેણે પગ વડે વાંસને વાળીને ટોચમાંથી કૂણાં પાન ખાધાં; અને જે પાન જમીન પર વેરાયાં છે તે હજી કરમાયાં નથી, એ એમ બતાવે છે કે હાથીને પસાર થયે બહુ વખત નીકળી ગયો નથી.”

રામાપ્પાએ મારી પરીક્ષા લીધી હતી અને હવે તેને ખાતરી થઈ કે શિકારી કોઈ નવો નિશાળિયો નથી.

જમીન કઠણ હતી એટલે હાથીનાં પગલાં ઊઠી આવ્યાં ન હતાં, પરંતુ અમે બન્ને એકમત હતા કે અમે હાથીનું પગેરું પકડ્યું છે અને અમે સાચે રસ્તે જ જઈ રહ્યા છીએ.

એક ઠેકાણે વધુ પ્રમાણમાં વાંસ ભંગાયેલા પડ્યા હતા અને જમીન પર લાદ પણ પડી હતી. અહીં હાથી ઠીક વાર રોકાયેલો હોવો જોઈએ. રામાપ્પાએ લાદમાં આંગળી ખોંસી જોઈ અને ઉત્સાહમાં આવીને બોલી ઊઠ્યો : “હવે હાથી દૂર નથી; લાદ ગરમ છે.”

ઘરતીનો ભેજ અને લીલું ઘાસ એમ બતાવતાં હતાં કે સરોવર હવે દૂર નથી. પાણી ઊડતું હોય તેવો અવાજ અચાનક કાને પડ્યો. અમે દબાતે પગલે એ દિશામાં આગળ વધ્યા. સામે કંઈ હિલચાલ અસ્પષ્ટ રીતે નજરે પડી. અમે સામેના તોતિંગ ઝાડ પાછળ છુપાઈ ગયા. થોડીવારમાં વાંસનાં બે ઝુંડ વચ્ચેથી એક વિશાળ કાળી આકૃતિ બહાર આવી. તેના કાન ઝૂલતા હતા; એની સૂંઢ વીંઝાતી હતી અને બે તોતિંગ પીળચટ્ટા સફેદ દંતુશળ શોભતા હતા. તેનું શરીર પાણીથી નીતરતું હતું અને તરતનું નાહેલું એ શરીર વધુ કાળું લાગતું હતું અને તેમાં દંતુશળ ભાત પાડતા હતા.

આ દેખાવ જોઈને હું તેના પ્રભાવથી સજ્જડ થઈ ગયો. પાળેલા હાથીને જોવો એ એક વાત છે, જંગલના રાજાને જંગલમાં મુક્ત વિહાર કરતો જોવો એ જુદી વાત છે. તેમાં પણ આ તો તુંગભદ્રાનો ઘણી, વિરાટકાય માતેલો હાથી, જેના નામમાત્રથી ગામડાંના લોકો કંપતા હતા.

હાથી અમારી જમણી તરફ વળ્યો. ત્યાં ઘેરી ઘટા હતી ! હું સમજી ગયો કે તે ત્યાં બપોરની વિશ્રાન્તિ લેશે. આ તક સારી હતી. હવે તેની પૂંઠ અમારી તરફ હતી. એકેક થડની ઓથ લેતાં જઈ, તેની બાજુના થડની ઓથે પહોંચીને તેના મગજનું નિશાન લઈ, એક જ બારમાં તેને પાડી લેવાની મારી ઉમેદ હતી. જો પહેલા બારમાં તે તુટી ન પડે અને ઘવાઈને હુમલો કરે, તો એક વધારાની રાઈફલ ભરીને મેં રામાપ્પાને ઉપાડવા આપી હતી.

બિલ્લી-પગલે એક પછી એક ઝાડની ઓથ લેતાં-લેતાં અમે હાથીની નજીક ને વધુ નજીક પહોંચતા ગયા. જમીન પર સૂકાં પાંદડાં વેરાયેલાં હતાં અને જો તેમના પર પગ પડીને ખડખડાટ થઈ જાય, તો હાથી ચેતી જવાની બીક હતી. ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક અમે ધારેલા થડની લગોલગ પહોંચી ગયા. વાહ ! કેવું ભવ્ય દૃશ્ય ! અમારાથી માત્ર ત્રીસ જ ફૂટ છેટે આ જંગલનો રાજા જીવતા પહાડની જેમ ડોલતો હતો. મેં

રામાપ્પાને મારી પાછળ જ ઊભા રહેવા ઇશારત કરીને રાઇફલ ઉપાડી.

“એ નાગ !” ભયની એક ચીસ પાડીને રામાપ્પાએ અચાનક ફૂદકો માર્યો. બીજી જ ક્ષણે વિશાળ રાજનાગ ફેણ ચડાવીને ફૂંકાડો મારી નાસી જતો દેખાયો. એ જ ક્ષણે હાથીએ ભયનો ચિત્કાર કર્યો અને શું બન્યું તેનો ખ્યાલ કરું તે પહેલાં તો તુંગભદ્રાનો સ્વામી સૂંઢ ઊંચી કરી, કાન સરવા કરી, ચિચિયારી કરતો એટલી ઝડપથી નાસી ગયો કે ગોળી છોડવાની તક જ ન મળી !

શું બની ગયું એનો હવે મને વિચાર આવ્યો. સૂકાં પાંદડાં એકઠાં કરી, તેનો માળો બનાવી, માદા રાજનાગ તેમાં ઈંડાં સેવતી હતી. અમારું ધ્યાન હાથી ઉપર ચોંટેલું હતું અને રામાપ્પાનો પગ માળાને અડી ગયો. સદ્ભાગ્ય એટલું કે નાગણ તેને કરડી નહીં; નહીંતર થોડી જ મિનિટોમાં ત્યાં જ રામાપ્પાનું મૃત્યુ થાત. રાજનાગ મહાઝેરી અને બળવાન સાપ હોવા છતાં સદ્ભાગ્યે મોટા ભાગે ડરપોક હોય છે. તે ફેણ ચડાવીને ઊભો થાય તો ગળા કે છાતી પર ફટકાવી શકે, પણ એ ડરપોકની પહેલી વૃત્તિ ભાગવાની હોય છે. અમે બધી રીતે નસીબદાર હતા. હાથીએ પણ અમને જોવા છતાં હુમલો કરવાને બદલે નાસવાનું પસંદ કર્યું, એ કંઈ અમારું ઓછું સદ્ભાગ્ય ? હા, મેં એક સોનેરી તક ગુમાવી; પરંતુ બે જિન્દગી બચી ગઈ.

કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. આ સમય દરમિયાન હાથીએ વધુ રંજાડ કરી હતી; સેંકડો ચોરસ માઈલના પહાડી પ્રદેશમાં ગાંડા હાથીએ પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તુંગ અને ભદ્રા વચ્ચેના દોઆબના જંગલમાં કોઈ ફરકી શકતું ન હતું. તુંગભદ્રાનો એ ઘણી હતો. હાથી ઝડપથી ચાલનારું પ્રાણી છે. તેનું શરીર ભારે હોવા છતાં જંગલથી ઢંકાયેલી ટેકરીઓ ચડવા-ઊતરવામાં તેને થાક લાગતો નથી. આ દોઆબમાં આવેલાં છૂટાંછવાયાં ગામડાંના લોકોને હાથીની હિલચાલ પર નજર રાખવાની અને મને માહિતી આપવાની સૂચના આપી રાખી હતી. હું પણ રામાપ્પાને લઈને ગામડાંઓમાં ફરતો રહ્યો કે જેથી લોકોને હિમ્મત રહે. એક દિવસ મને ખબર મળી કે હાથી ભદ્રા નદીના કાંઠાના જંગલમાં છે. એ જંગલ અમારા મુકામથી પંદરેક માઈલ દૂર હતું. રાત અજવાળી હતી, એટલે અમે પાછલી રાત્રે ચાલી નીકળ્યા.

ચન્દ્રના તેજ આગળ ઝાંખા પડેલા સપ્તર્ષિ પરાજય પામી પીછેહઠ કરી રહ્યા હતા. રૂપેરી ચાંદનીમાં વિશ્વ નાહતું હતું. વૃક્ષોની ઘટામાંથી ક્યાંક પપીહા પોકારતા હતા અને કોયલના ટહુકા બીજી કોયલો ઝીલી લેતી હતી. કેવી શાન્ત રાત્રિ ! કેવી પ્રકૃતિ ! જાણે જાદુઈ સૃષ્ટિ ખડી થઈ હતી. તેનાં રૂપ અને રંગ પણ બદલાતાં જતાં હતાં. અમે જ્યારે જંગલમાં પહોંચ્યા ત્યારે ઉષારાણીની પધરામણી થઈ ચૂકી હતી. તે સૂર્યદેવની સવારી માટે આકાશ શણગારવા આવી હતી અને તેના આગમનને પોતાના રાજ્યની પૂર્ણાહુતિ માની ચન્દ્ર ઝંખવાણો પડી પશ્ચિમમાં ઊતરી ગયો. જંગલમાં રૂપાળા ખેરખટ્ટા અને શ્યામ ભૂંગરાજ પોતાની અસાધારણ લાંબી પૂંછડી હવામાં ફેલાવી કર્ણપ્રિય લહેકા કરતા ઊડાઊડ કરતા હતા. આ સમયે અમે નિત્યકર્મ પતાવી થોડી વિશ્રાન્તિ લીધી અને નાસ્તો કરી લીધો.

હવે અમારે હાથીનું પગરું કાઢવું હતું. ટેકરિયાળ પ્રદેશ હતો. પણ જ્યાં જમીન પર ધૂળ હતી, ત્યાં કોઈ ને કોઈ જંગલી પ્રાણીઓનાં પગલાં મળી આવતાં હતાં. અમે ગૌર (એક જાતના જંગલી પાડા) થી માંડીને નાનકડા ચોશિંગા (એક જાતનાં હરણ) અને દીપડા સુધીનાં પ્રાણીઓનાં પગલાં જોયાં, પણ ક્યાંયે હાથીનાં પગલાં ન હતાં.

સૂર્ય સારી રીતે ઊંચે ચડ્યો હતો. અમે એક ટેકરીનો ઢોળાવ ઊતરતા હતા. અમારી કેડી પાસે એક ગાય એક ઝાડી વચ્ચેથી પસાર થતી હતી. રામાપ્પા મારી આગળ હતો. અચાનક તે ચમક્યો અને “ગૌર !” એવી બૂમ પાડતો પાસેના ઝાડ ઉપર ચડી ગયો !

મેં આસપાસ જોયું. મને ક્યાંય ગૌર ન દેખાયો. રામાપ્પાએ ઝાડ પરથી રાડ નાખી : “સરકાર,

ભાગો ! ગૌર છે !”

મેં મૂંઝાઈને પૂછ્યું : “ક્યાં છે ?”

“તમારે ડાબે પડખે ઝાડીમાં !”

મેં ઝાડીમાં જોયું. તમે પ્રકાશમાં રહીને અન્ધકારમાં જોતા હો ત્યારે તમારી આંખો કેવી નકામી બની જાય છે ! જંગલમાં આમ વધારે બને છે. તમે પ્રકાશમાં હો અને તમારી સામે જ ઝાડીમાં કોઈ ઊભું હોય તો ત્યાં ઓછા પ્રકાશને કારણે અથવા પણાના ઝુંડમાંથી ચળાઈને આવતા તેજ અને છાયાની મિલાવટના કારણે તેની આકૃતિને તમારી આંખો પકડી શકતી નથી. મારે પણ તેમ જ બન્યું. હું ગૌરને શોધતો હતો અને ગૌરની બે લાલ આંખો ચમકીને મને જોયા કરતી હતી.

નર ગૌર બહુ ભયંકર પ્રાણી છે. તે હુમલો કરતાં અચકાતો જ નથી અને તેનો ભોગ બનનાર ભયંકર મોતે મરે છે. છેવટે ઝાડીમાંથી મારી આંખોએ એક તોતિંગ આકૃતિ પકડી પાડી. જાણે મારી સામે એક વિશાળ ખડક ઊભો છે. તેની આંખો મારી સામે મંડાયેલી છે. જ્યાં સુધી અમારી ચાર આંખો ભેગી નહોતી થઈ ત્યાં સુધી તે મને કુતૂહલથી જોતાં સ્થિર ઊભો હતો. જેવી અમારી ચાર આંખો ભેગી થઈ તેવો જ તે ચમક્યો, પરન્તુ તેના કરતાં હું વધારે ચમક્યો. એ મારાથી દસ જ ફૂટ છેટે હતો. મને ન ભાગવાનો માર્ગ હતો, ન ઝાડ પર ચડી જવાની તક હતી કે ન રાઇફલ વાપરવાનો સમય હતો. હું પ્રારબ્ધની અને આ પાડાની દયા ઉપર હતો !

ખડકની જેમ સ્થિર ઊભેલા ગૌરના શરીરમાં મેં ચેતન જોયું. તેણે ફૂંફાડો માર્યો; મને થયું કે એ પાડા પર સાક્ષાત્ જમરાજા બેસીને મને લઈ જવા આવ્યા છે. મને થયું કે મારું આવી બન્યું. મેં મરણિયા બની રાઇફલ ઊંચી કરી, પણ ત્યાં તો ગૌર મારી ઉપર ધસી આવવાને બદલે એવી ઝડપથી પાછળ ફરી નીચે ઊતરી ગયો કે હું છુટકારો પામ્યો છતાં ખસિયાણો પડી ગયો. સબ સલામત જોયા પછી ‘સાબુનો ભાઈ’ ઝાડ પરથી નીચે ઊતર્યો અને મને શિખામણ આપવા લાગ્યો !

એક કલાક વધુ નીકળી ગયો, પણ હજી હાથી મળવાનાં કોઈ ચિહ્ન ન દેખાયાં. આજે પણ નિષ્ફળતા મળશે કે શું ? મારી પાસે પૂરતો ખોરાક હતો અને મેં નિશ્ચય કર્યો કે આજે ખાલી હાથે પાછા નથી ફરવું. ભલે જંગલમાં જ રાત ગાળવી પડે !

જેમ સૂરજ તપવા લાગ્યો તેમ જંગલમાં નિઃસ્તબ્ધ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. તાપમાં પક્ષીઓ ચૂપ થઈ ગયાં. જો આવા વાતાવરણમાં કોઈ બોલે તો કંઈ નહીં તોપણ એકાદ માઈલ અવાજ જાય.

અચાનક રામાપ્પા ઊભો રહી ગયો. અમારી ડાબી બાજુથી વાંસ ભાંગવાનો અવાજ અસ્પષ્ટ સંભળાયો. મેં ઉમંગમાં આવીને રામાપ્પાને ઇશારત કરી કે એ હાથી જ હોવો જોઈએ. અમે ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક અવાજની દિશામાં આગળ વધ્યા. મેં જોઈ લીધું હતું કે જ્યારે પ્રત્યક્ષ ભયનો સામનો કરવાનો હોય છે ત્યારે ‘સાબુનો ભાઈ’ પોતાની સલામતીનો વિચાર પહેલો કરે છે !

હવે જમીન પર હાથીનાં વિશાળ પગલાં તેની દિશામાં જતાં હતાં, એટલે હાથી મધ્યાહ્નના તાપમાં જલવિહાર કરવા જઈ રહ્યો હતો. મારે માટે આ સુન્દર તક હતી.

અરધો કલાક ચાલ્યા પછી પાણીનો છબછબાટ સંભળાયો. એ જ ! ગાંડો હાથી પાણીમાં પહોંચી ગયો છે અને સૂંઢમાં પાણી ભરીને શરીર પર અને આસપાસ વીંઝી રહ્યો છે ! ભદ્રાનો કાંઠો અહીં ઊંચો અને ભેખડવાળો હતો; પરન્તુ હાથી જે માર્ગે ગયો હતો તે બે ભેખડોની હારમાળા વચ્ચેથી પસાર થઈ નદીના પટ પર જતો હતો. નદી તો સાવ પાસે હતી; પણ માર્ગે વાંકોચૂંકો હતો અને ભેખડ ઊંચી હતી એટલે પટ દેખાતો ન હતો. પાણીનો અવાજ હવે બંધ થઈ ગયો. મેં પગથોભ કર્યો. શું હાથી ચાલી ગયો ? સામે કાંઠે ચડી

ગયો ? એમ જ લાગ છે ! કેટલાક મિનિટો પસાર થઈ ગઈ. મને એ કેટલાક કલાક જેવી લાગી. પણ હાથીનો અવાજ સંભળાયો નહીં. શું એ ચેતી ગયો ? નાસી ગયો ? શું એને મારી ગંધ પહોંચી ગઈ ? જો અનુકૂળ પવન હોય તો જંગલી હાથી એક માઈલ છેટેથી પણ માણસની ગંધ પારખી લે છે. પવન તો હતો નહીં, એટલે હવા કઈ દિશામાં વહે છે એ કળવું મુશ્કેલ હતું. મેં ઘૂળની મૂઠી ભરીને પડતી મૂકી. તેના પરથી ખબર પડી કે બહુ અસ્પષ્ટ ગતિથી હવા નદીની તરફ વહે છે.

મેં નિરાશાથી માથું ઘુણાવ્યું. ચોક્કસ તરફર હાથી મારી હાજરી પામી ગયો છે અને સામે કાંઠે ચડીને નાસી ગયો છે. હાથી આવું કદાવર પ્રાણી હોવા છતાં જંગલમાં તે જે ઝડપથી અને ચુપકીટીથી પસાર થઈ જાય છે તે તમે જુઓ તો હેરત પામો. મેં બધી આશા છોડી દીધી અને સાવચેતી પણ છોડી. અમે ઝડપ વધારી. હજી નદીનો પટ દેખાતો ન હતો, કારણ કે માર્ગ વાંકોચૂંકો હતો અને બન્ને બાજુ ભેખડ ઊંચી હતી. અમે છેલ્લો વળાંક વળ્યા અને અચાનક નદીને કાંઠે આવી ચડ્યા. અમે શું જોયું ? અમારાથી માત્ર પચીસ ફૂટ છેટે પાણીમાં પડેલો એક વિરાટકાય હાથી શંકાથી આ માર્ગના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અમને જોતાં જ તે સફાળો ઊભો થઈ ગયો. જાણે ભારોટ જેવા આવા મોટા દંતૂશળનો ભાર લાગતો હોય તેમ તેનું માથું ઝૂલી ઊઠ્યું. તેના વિશાળ કાન સરવા થયા. સૂંઢ ઊંચી કરીને તેણે કાળજું થરથરાવી દે તેવી ચિચિયારી પાડી.

આ ઢંગ ભાગવાના નહીં પણ હુમલો કરવાના હતા. તેની આંખોમાંથી આગ ઝરતી હતી. તુંગભદ્રાનો ઘણી પીછેહઠ કરવા નહોતાં માગતો. આ વખતે તે ચમકી નહોતો ગયો. તેને અમારી હાજરીની ગંધ પહોંચી ગઈ હતી અને તેથી તેનો કોષ ઊકળી ઊઠ્યો હતો. તેના સામ્રાજ્યમાં પેશકદમી કરનાર અમે મગતરાં કોણ ? તેના કપાળમાંથી મદ ઝરતો હતો અને પાણીમાંથી ઊભું થયેલું તેનું કાળું પણ રૂપાળું અને ઘાટીકું શરીર પાણીથી નીતરતું હતું. જાણે પાણીમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વી બહાર નીકળતી હોય, જાણે જલમાંથી ખડક ઊંચકાતો હોય તેવો તોતિંગ હાથી વિકરાળ રૂપે ઊભો થયો. તેનામાં અસાધારણ સ્ફૂર્તિ હતી અને અસાધારણ ઝડપથી તેણે હુમલો કર્યો. એક પળ પણ ગુમાવવા જેવી ન હતી. એની ચિચિયારીથી કંપી ઊઠેલા કાળજા પર કાબૂ મેળવીને મેં તેના ઊંચા થયેલા મોંમાં ગોળી હુલાવી દીધી અને પાછળ મારી બીજી રાઇફલ માટે હાથ લાંબો કર્યો. પણ ત્યાં કોઈ ન હતું ! મને રામાપ્પાનાં દર્શન ન થયાં, ત્યાં રાઇફલ તો ક્યાંથી મળે ? મેં ઝડપથી બીજી કારતૂસ ચડાવીને પાછળ હઠતાં-હઠતાં બીજો બાર કર્યો; પરન્તુ ત્યાં તો જેમ ઇન્દ્રનું વજ્ર લાગતાં હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તેમ આ ધસી આવતો વિશાળકાય હાથી મોટા કડાકા સાથે તૂટી પડ્યો. તે પણ કેટલો પાસે ! પડતાં-પડતાં તેણે જો સૂંઢનો સપાટો માર્યો હોત તો મને ઝડપી લેત. પહેલી જ ગોળી તેના મગજમાંથી આરપાર નીકળી ગઈ હતી; એટલે જ તે આટલી ઝડપથી તૂટી પડ્યો. બીજે ક્યાંય ગોળી લાગી હોત તો પહેલાં મને માર્યા પછી જ તે મરત !

તૂટી પડેલા પહાડની જેમ મારી સામે પડેલી તેની વિશાળ કાયા જોઈને અને તેના તોતિંગ દંતૂશળ જોઈને હું વિસ્મય પામી રહ્યો. એક મિનિટ પહેલાં જે આ પ્રદેશનો સ્વામી હતો, તુંગભદ્રાનો રાજા હતો, જંગલનો રાજા હતો, જેના નામમાત્રથી હજારો લોકો કંપતા હતા, જે અહીં યથેચ્છ વિહાર કરતો, એ ઐરાવત જેવો હાથી નિર્જીવ બનીને મારા પગ પાસે પડ્યો હતો ! અહા ! સર્જનહારે પણ કેવી સૃષ્ટિ રચી છે !

પણ ‘સાબુનો ભાઈ’ ક્યાં ? એક ઊંચા વૃક્ષ પરથી હર્ષનો પોકાર સંભળાયો ! ‘‘શાબાશ, સરકારે શાબાશ ! મેં મોટા-મોટા શિકારી લાટસાહેબો અને રાજામહારાજાઓના શિકારી કાફલાના પગી તરીકે જિન્દગી કાઢી છે, પણ કોઈ ગોરાએ કે કોઈ મહારાજાએ આવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું નથી !’’

હું આફતમાંથી ઊગરી ગયો હતો અને ગાંડા હાથીનો શિકાર કરવાની મારી ઝંખના સુખદ રીતે સફળ થઈ હતી; એટલે આ શેખીખોર ઉપર ગુસ્સો ન આવ્યો, પણ હસવું આવ્યું. એ ગપ્પીદાસનો એક પણ શબ્દ

માનવા હું તૈયાર ન હતો. જ્યારે એણીને ટાંકણે એણે રાઈફલ આપવાની હતી ત્યારે તેણે ઝાંડ પર ચડી જઈને સલામતી શોધી લીધી હતી ! પણ હાથીના શિકાર પછી મને જે કીમતી દંતૂશળ મળ્યા તેના આનંદમાં ગુસ્સો ઊતરી ગયો.

ટિપ્પણ

દો-આબ (પું.) બે નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ તોતિંગ બહુ મોટા કદનું દંતૂશળ (પું.) હાથીનો દાંત તસ્કર (પું.) ચોર (અહીં) ગાંડો સહેલગાહ (સ્ત્રી.) હરવુંફરવું કે મોજમજા માણવી તે બીડું ઝડપવું ભારે કામ કરવાનું માથે લેવું મલયાચલ (મલય+અચલ) મલયગિરિ (દક્ષિણમાં આવેલો ચંદનના જંગલવાળો પર્વત) શુંગેરી સ્થળનું નામ પગેડું કાઢવું પગલાંની નિશાની ઉપરથી ભાળ કાઢવી લાટ-સાહેબ (પું.) મોટા સાહેબ, નવ-પલ્લવિત નવાં પાંદડાંવાળી વન-શ્રી (સ્ત્રી.) વનની શોભા તંદ્રા (સ્ત્રી.) ઊંઘ અને જાગૃતિ વચ્ચેની સ્થિતિ, ઘેનભરી અવસ્થા પગી (પું.) ('પગ' ઉપરથી) પગલું પારખી વટેમાર્ગની ભાળ કાઢનાર (અહીં) ચોકિયાત પડચું પાન સુધારી લેવું જે કોઈ વિપરીત પરિસ્થિતિ આવે તેને સ્વીકારીને શક્ય તેટલી સુધારવા પ્રયત્ન કરવો નવો નિશાળિયો (પું.) શિખાઉ, બિનવાકેફ માતેલો દ્રષ્ટપુષ્ટ મદ (પું.) હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતો રસ ખેરખટ્ટા, ભુંગરાજ, પીળંક પક્ષીઓનાં નામ ભારોટ (પું.) (અહીં) મોભ, પાટડો વકી (સ્ત્રી.) શક્યતા ખસિયાણા પડી જવું ઝંખવાણા પડી જવું પેશકદમી (સ્ત્રી.) પગપેસારો

સ્વાધ્યાય

1. હાથી ક્યાં ક્યાં કારણોથી ગાંડો થાય છે તે પાઠના આધારે જણાવો.
2. હવે હાથી દૂર નથી તેની લેખકને કઈ રીતે ખબર પડી ?
3. આ શિકારકથામાંનાં પ્રકૃતિ વર્ણનો તમારા શબ્દોમાં લખો.
4. લેખકે વર્ણવેલું હાથીનું શબ્દચિત્ર આલેખો.
5. રામાપ્પાનો પાત્રપરિચય આપો.
6. લેખકને થયેલા ગૌરના ભેટાના પ્રસંગનું વર્ણન કરો.
7. રાજનાગવાળો પ્રસંગ તમારા શબ્દોમાં નિરૂપો.
8. હાથીના શિકારપ્રસંગનું તેમજ મૃત હાથીનું વર્ણન કરો.
9. ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) લેખકે રામાપ્પાને શા માટે પોતાના પગી તરીકે પસંદ કર્યો ?
 - (2) લેખકે હાથીનો શિકાર કરવાનું શાથી સ્વીકાર્યું ?
 - (3) લેખકે દોઆબમાં સૌથી મોટા તળાવની નજીકના ગામમાં શા માટે પડાવ નાખ્યો ?
 - (4) લેખકના આવવાથી ગામલોકોએ શાથી રાહતની લાગણી અનુભવી ?
 - (5) ગાંડો હાથી ટોળામાં શા માટે રહેતો નથી ?
 - (6) લેખકને પડચું પાનું સુધારી લેવા સિવાય કોઈ બીજો ઉપાય નથી એવું શા માટે લાગે છે ?
 - (7) લેખકનો રામાપ્પા ઉપરનો ગુસ્સો શાથી ઊતરી ગયો ?
10. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :

મિલકત, તોતિંગ, નુકસાન, કીમતી, પરિચિત, ઝૂંપડી, ખાતરી, નિઃસ્તબ્ધ, ચિચિયારી, દંતૂશળ, ચુપકીદી
11. ઓટલું કરો :

પ્રાણીઓ માટે દયાભાવ કેળવો.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ લિખિત 'કાશીમાની ફૂતરી' અને શ્રી પીતાંબર પટેલ લિખિત 'અંજળપાણી' વાર્તાઓ મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્યા

1. લેખકો પોતાની વાત અસરકારક રીતે કહેવા માટે કશાકની કશાક સાથે સરખામણી કરતા હોય છે. આવાં વાક્યો આ મુજબ છે :
- ઐરાવત જેવો હાથી નિર્જીવ બનીને મારા પગ પાસે પડ્યો હતો !
 - જેમ ઇન્દ્રનું વજ્ર લાગતાં હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તેમ આ ધસી આવતો વિશાળકાય હાથી મોટા કડાકા સાથે તૂટી પડ્યો.
 - જાણે ભારોટ જેવા આવા મોટા દંતૂશળનો ભાર લાગતો હોય તેમ તેનું માથું ઝૂલી ઊઠ્યું. સરખામણી કરવા માટે જેવો, જેમ, જાણે જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે.
2. તમે ક વિભાગમાં આપેલા વાક્ય-અંશના કમને ખ વિભાગમાંના તેને અનુરૂપ વાક્ય-અંશની આગળના કોંસમાં લખો :

ક	ખ
(1) સીધા સોટા જેવા	☐ જાદુઈ સૃષ્ટિ ખડી થઈ હતી !
(2) જીવતા પહાડની જેમ	☐ મારી સામે ઊભેલો એક વિશાળ ખડક !
(3) કેવી પ્રકૃતિ જાણે !	☐ સાગનાં ઊંચા ઝાડમાં નવો ફાલ આવ્યો હતો.
(4) નર ગૌર : જાણે !	☐ તેવો તોતિંગ હાથી વિકરાળ રૂપે ઊભો થયો.
(5) જાણે જળમાંથી ખડક ઊંચકાતો હોય !	☐ આ જંગલનો રાજા સ્થિર થઈને ઊભો હતો.

જયંત પાઠક

(જન્મ : ઈ. સ. 1920 મૃત્યુ : ઈ. સ. 2003)

જયંત હિંમતલાલ પાઠક પંચમહાલ જિલ્લાના ગોઠ-ઘોઘંબા (રાજગઢ)ના વતની હતા. સુરતની એમ.ટી.બી. કૉલેજમાં વર્ષો સુધી તેઓ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક હતા. તેઓ સુરતમાં જ સ્થાયી થયા હતા, કવિતા, વિવેચન, નિબંધના ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. ‘મર્મર’, ‘સંકેત’, ‘વિસ્મય’, ‘સર્ગ’, ‘અંતરીક્ષ’, ‘અનુનય’, ‘મૃગયા’, ‘શૂળી ઉપર સેજ’, ‘દ્રુતવિલંબત’ વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે.

એમની 1975થી 1996 સુધીની કાવ્ય-રચનાઓ ‘ક્ષણોમાં જીવું છું’માં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. ‘વનાંચલ’ તેમની સ્મરણકથા છે. ‘તરુરાગ’ વૃક્ષપ્રીતિને વ્યક્ત કરતા નિબંધોનો સંગ્રહ છે. ‘આલોક’, ‘ભાવચિત્ર’, ‘કિમપિદ્રવ્યમ્’ ‘આધુનિક કવિતાપ્રવાહ’ તેમના વિવેચન-સંગ્રહો છે. અનુવાદ અને સંપાદનક્ષેત્રે પણ તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. તેમને 1976ના વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો. તેમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ પણ એનાયત થયો હતો.

આ લલિત નિબંધમાં લેખકે, વતનના લીમડાના સંદર્ભમાં પોતાની બાલ્યાવસ્થાનાં સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. જેઠાકાકાના ઘર સામે ઊભેલો એ લીમડો પાનખરમાં કે વરસાદમાં કેવો લાગતો હતો તથા એની સાથેનો પોતાનો મૈત્રીસંબંધ કેવો અને કયા કારણે હતો એનું અસરકારક આલેખન લેખકે કર્યું છે. લેખકની અલંકારયુક્ત શૈલીને કારણે એ વિશેષ આકર્ષક પણ બન્યું છે.

બુધાનો લીમડો તે ગોઠ ગામમાં જેઠાકાકાના ઘર સામે ઊભેલો લીમડો. જેઠાકાકાના એક દીકરાનું નામ બુધો (બુધવારે જન્મ્યો હશે તેથી કદાચ) એટલે અમે આ જાડને ‘બુધાનો લીમડો’ કહીએ. નાનપણમાં અમે આ લીમડાના ભેરુ, પણ બુધાભાઈ ઉર્ફે નંદકુમાર પાઠકે (હાલ અમદાવાદમાં વસે છે) તો તેને જોયેલો જ નહીં; તેઓ તો મુંબઈમાં એમના મોટા ભાઈને ઘેર રહે. અંગ્રેજી ભણે. પાંચ ઘરના આ ફળિયામાં ચારપાંચ આંબલીઓ ને એક શીમળા વચ્ચે આ લીમડો એની ગોળાકાર ઘટાળી કાયાથી નોખો તરી આવે. અમારે ઓટલેથી પશ્ચિમ દિશામાં જોઈએ તો પહેલો એ દેખાય; કાળી કાળી ડાળડાળીઓથી બાંધેલો, પવનથી પૃથ્વીને નંખાતો મોટોમસ વીંજણો જ જોઈ લો ! કોઈ વાર જેઠાકાકાને મળવા કે થાણાના કામે આવેલા પરોળીના ઠાકોરનો કે પછી એરાલના કોઈ વાણિયાનો ઘોડો એના જાડા થડે બાંધેલો જોવા મળે.

રમતાં રમતાં ઘણીવાર એ લીમડા હેઠળ જઈએ ને એને બાઝીએ. ક્યારેક કીડીમંકોડાની ચઢઊતર કરતી હારનો ચટકો હાથને લાલચોળ કરી મૂકે, ખંજવાળ ઊપડે; ક્યારેક થડને વળગીને ગોળાકારમાં ઉપર ચઢતાં કાચંડાને છાનામાના પથરો મારી લઈએ. પણ અમારું ખાસ આકર્ષણકેન્દ્ર તો બેત્રણ ટચકા મારીને ઝમતું કરેલું એનું થડ. એમાંથી દ્રવતો રસ, ગુંદર. બાવળના ગુંદર જેવો મીઠો તો ન લાગે, પણ લાલ પીળા સફેદ રંગની ઝાંચવાળો એ અમારી આંખને મોહ પમાડે. અમને એ અમારા પગે વારંવાર થતાં ગુમડાં જેવો લાગે—ફૂટેલા ગુમડા જેવો. જેઠાકાકા તો ગામડામાં યજમાનવૃત્તિમાં ફરે ને એમનાં વૃદ્ધ, સદીએ પહોંચવા આવેલાં આ લક્ષ્મીડોશી બારણાં વાસી ઘરમાં પડી રહે, એટલે અમને કોઈની બીક નહીં. ગુંદર ઉખાડી ખાઈએ ને પતંગના દિવસોમાં એક કોડિયામાં ભેગો કરી ઓગાળી પતંગ બનાવવા-સાંધવામાં વાપરીએ. ઓટલેથી આ જાડનાં પીળાં પાન ખરખર ખરતાં જોવાની મજા આવે. એકસામટું જાણે કોઈ પીળી પાંખોવાળું

પંખીટોળું હેઠે ઊતરી આવતું ન હોય ! પીળાં પાન ખરવાથી લીમડો ઉઘાડો થાય ન થાય કે એનાં હાડ કુમળીકુમળી ફૂંપળોથી ઢંકાઈ જાય ને વળી એક દિવસ લીલી પાંખોવાળા પંખીટોળાથી આખું જાડ ખીચોખીચ ભરાઈ જાય. પછી તો મંજરીઓની મહેક છેક ઓટલે આવીને અમારા ખાટલાને ઘેરી લે ને મળસકે જાગીએ ત્યારે ઉન્મત્ત શરીરમન સુગંધપાથર્યા પલંગમાં ક્યાંય સુધી આળોટ્યા વગર ઊભાં ન થાય. પછી વળી કાગડા આંગણામાં પીળીપીળી લીંબોળીઓ લાવે. એમના કડવા મીઠા ચીકણા ગરને ચાખવાની મજા આવે; રાયણ ગણીને એને ખાઈએ.

અમારા ઘરથી પશ્ચિમ દિશામાં ઊભેલો આ લીમડો વરસાદના દિવસોમાં મારું પરમ ધ્યાનકેન્દ્ર બની રહે. પવનના સુસવાટમાં એની ડાળીઓ વીંજાય, આડીઅવળી, ઉપરતળે થઈ જાય; જાણે આખું જાડ ભોંય સુધી ઝૂકીને અમળાઈને પાછું ઊભું થઈ જાય ! ગામનાં કોઈ કોઈ બૈરાંને ભોંય ઉપર બેઠાં બેઠાં કાળો સાડલો ઓઢીને ધૂણતાં જોયેલાં, ભય અને કૌતુકના મિશ્ર ભાવથી. આ લીમડો પણ જાણે એવી કોઈ જીવંત વ્યક્તિ શરીરને અવનવા વળાંક આપી ધૂણતો હોય એવું લાગે. ને વરસાદ પણ પહેલો આ લીમડાને માથે પડે ને લીમડાનો આકાર ધારણ કરે. ક્યારેક ઝીણું ઝાપટું તો ક્યારેક વળી જાડી ધારાઓ. કોઈકોઈ વાર તો ધારાઓ પાછળ લીમડાનાં અંગોપાંગ અદૃશ્ય થઈ જાય ને કેવળ એક ગોળાકાર શ્વેત ઘટા જ જણાય. તડકો હોય અને વરસાદ પડે ત્યારે જાણે આખો લીમડો પ્રવાહી સોનું થઈને દદડતો જણાય ! મારે માટે તો આ જાડ તે વર્ષામાપક યંત્ર પણ બટું. ગામબહાર પાણી જાય એટલો વરસાદ થયો કે ક્યારડાં ભરાય એટલો; નેળમાં પાણી આવે એટલો થયો કે નદીએ પૂર આવે એટલો— આ બધું વરસાદની આરપાર લીમડો કેવો ને કેટલોક દેખાયો તે ઉપરથી મને કળાય. પછી દાદાને પૂછીને મારા અનુમાનનું સમર્થન મેળવવાનું. હજી આજે પણ વરસાદને કોઈ ને કોઈ વૃક્ષના આકારમાં જ જોવાનું ને માપવાનું મને ફાવે છે. જાડ નીચે પડેલાં પીળાં પાન જરા આમતેમ કરીએ એટલે ભીની માટીની ને પાનની મિશ્ર મહેક આવે.

મુંબઈથી નંદકુમાર વેકેશનમાં આવે ત્યારે આ લીમડા નીચે ભમરડાની રંગત જામે. પેલો ગુલાબી, છેલ્લી આંગળી જેવડી લાંબી આરવાળો ભમરડો આજેય દેખાય છે. એને માથે એક રંગીન કાગળની ફૂદડી ચોંટાડી છે. ભમરડો ફરે, ઊંધ લે, ત્યારે એ ફૂદડી ફરતા ભમરડા ઉપર સ્થિર દેખાય તેનો ભારે અચંબો ! અમે નાના, આવડી લાંબી આરવાળો ભમરડો અમને ફેરવતાં ન ફાવે. નંદકુમાર એ ફેરવીને હથેળીમાં લઈ અમારી હથેળીમાં મૂકે ત્યારે અમારે એને જમીન ઉપર નાખી દેવો પડે; તીણી આર જાણે હથેળીની આરપાર ઊતરી-નીકળી જશે એવું લાગે. આ લીમડા હેઠળ ઉનાળામાં વળી ખાટલો પાથરીને મોડી રાત સુધી જેઠાકાકાના કુટુંબના બે-ત્રણ યુવાનો બેસે ને ગામગપાટા મારે; ચાંદનીરાત હોય તો પાનાં રમે. ઘણે વર્ષે, મોટા થયા પછી એક કાવ્યમાં લખ્યું : ‘ચાંદની ફળિયામાં લીમડો ચીતરે.’ આ પંક્તિ જ્યારે જ્યારે વાંચું છું ત્યારે ત્યારે મારી આંખો સામે ચાંદનીરાતમાં ડોલતો ને એમ પોતાની છાયાને ડોલાવતો આ લીમડો જ ઊભો હોય છે.

હા, ઊભો હોય છે. જાડને સ્થિતિ હોય છે, ગતિ નથી હોતી. એટલે તો જેઠાકાકા ગયા. નંદકુમાર અમદાવાદમાં વસ્યા ને હું સુરતમાં છું પણ એ લીમડો તો ત્યાંનો ત્યાં જ છે. અમને જેમ એની માયા તેમ એને અમારીય હશેસ્તો: પણ શું થાય ? મૂળિયાં જ્યાં નાખ્યાં ત્યાં નાખ્યાં. ધારો કે મૂળ લઈને એ લીમડો નીકળી પડ્યો તોય તે ફરી એમ ક્યાં ઊભો થઈ કે રહી શકે ખરો કે ? છતાંય ધારો કે એમ એ એના ને મારા વતનમાંથી હિજરત કરે તો મને ખાતરી છે કે એ અમદાવાદ ભણી નહીં, સુરત ભણી જ ચાલી નીકળે ને અહીં મારા વાડામાં જ આવીને ઊભો રહે — એવી સઘન, ઘટાદાર અમારી ભાઈબંધી !

['તરુરાગ'માંથી]

ટિપ્પણ

નંદકુમાર પાઠક (1915-1993) કવિ-નાટ્યકાર, વિવિધ સ્થળોએ આકાશવાણીમાં એમણે કામ કર્યું હતું. ભેરુ(પું.) મિત્ર આકાશવાણી (સ્ત્રી.) ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો મોટુંમસ (અહીં) ખૂબ મોટું વીજણો (પું.) પવન ખાવા માંટેનો હાથપંખો ટચકો હળવો પ્રહાર, જેનો ટચ એવો અવાજ આવે. ઝાંચ તેજની ઝલક મળસકું (ન.) પરોઢિયું, વહેલી સવાર ઉન્મત્ત (અહીં) મસ્ત ગર (પું.) (અહીં) લીંબોળીમાંથી નીકળતો ગર્ભ અમળાઈને વળ ખાઈને કૌતુક કુતૂહલ, અંગોપાંગ (અંગ+ઉપ+અંગ) એકેએક અંગ કળાવું સમજાવું રંગત જામવી મજા આવવી અચંબો (પું.) આશ્ચર્ય, નવાઈ હાડ (ન.) (અહીં) થડ, ડાળખાંનું માળખું ગામગપાટા મારવા ગપસપ કરવી, ટોળટપ્પા કરવા હિજરત કરવી વતનથી અનિચ્છાએ છૂટા પડવું

સ્વાધ્યાય

1. લેખક ગોઠમાંના લીમડાને બુધાનો લીમડો શા માટે કહેતા ?
2. કાળી ડાળીઓથી બાંધેલો લીમડો લેખકને કેવો લાગતો ?
3. લીમડો ક્યાં ક્યાં કામમાં આવતો હતો ?
4. લીમડાનાં પીળાં-લીલાં પાન લેખકને કેવાં લાગતાં હતાં ?
5. લેખક લીમડાના ગુંદરનો શો ઉપયોગ કરતા હતા ?
6. લીમડો વરસાદના દિવસોમાં શા માટે લેખકનું પરમ ધ્યાનકેન્દ્ર બનતો હતો તે જણાવો.
7. વેકેશનમાં લીમડા નીચે જામતી ભમરડાની રંગતનું લેખકે કરેલું ચિત્ર આલેખો.
8. લીમડા સાથેની ભાઈબંધી દ્વારા વ્યક્ત થતો લેખકનો વૃક્ષપ્રેમ વર્ણવો.
9. કારણ આપો :
 - (1) લેખકને મન લીમડાનું ઝાડ વર્ષામાપક યંત્ર હતું.
 - (2) લેખક જણાવે છે કે 'અમને જેમ લીમડાની માયા તેમ એને અમારીય હશેસ્તો !'
10. નીચેના શબ્દોની જોડણી યાદ રાખો :

ફૂંપળ, વીંજણો, લીંબોળી, મૂળિયાં, સુસવાટો
11. આટલું કરો :

'વૃક્ષના ઉપકારો' આ વિષય પર નિબંધ લખો.

ભાષાયર્થ

1. ક્યારેક ઝીણું ઝાપટું તો ક્યારેક વળી જાડી ધારાઓ.
આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ નથી. સામાન્ય રીતે વાક્યમાં ક્રિયાપદ અનિવાર્ય ગણાય છે; પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદ વગરનાં વાક્યો પણ હોય છે. તેવાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ અધ્યાહાર (એટલે જે પદ ન કહેવાયું હોય તે) રહે છે. નીચેનાં વાક્યોમાં કયું ક્રિયાપદ અધ્યાહાર રહે છે તે શોધો :

(1) તમારાં કાકી ક્યાં ?

(2) એમને તો કામ સાથે કામ.

બીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. કેટલીક વાર કહેવતરૂપ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ હોતું નથી જેમકે, અક્કરમીનો પરિયો કાણો (હોય છે). ગુજરાતી ભાષાની આ નોંધપાત્ર વિશેષતા છે.

2. 'અમને જેમ એની માયા તેમ એને અમારીય હશેસ્તો; પણ શું થાય ?

આ વાક્યમાં 'હશેસ્તો' શબ્દને ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. એ એક શબ્દમાં ત્રણ શબ્દ સમાયેલા છે. હશે જ તો. બોલવાની લઢણને કારણે એ ત્રણ શબ્દ ભેગા થઈને એક શબ્દ બને છે. આવો એક શબ્દ ખૂબ પ્રચલિત છે, તે છે : હાસ્તો. એમાં પણ 'હા જ તો' એમ ત્રણ શબ્દો સમાયેલા છે.

અમૃત 'ઘાયલ'

(જન્મ : ઈ. સ. 1915 મૃત્યુ : ઈ. સ. 2002)

'ઘાયલ'નું મૂળ નામ અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભટ્ટ. 'ઘાયલ' ઉપનામથી તેઓ જાણીતા છે. રાજકોટ જિલ્લાનું સરધાર તેમનું વતન. 1949થી 1973 સુધી જાહેર બાંધકામ ખાતામાં હિસાબનીશ તરીકે રહ્યા. તેમણે શેષજીવન રાજકોટમાં ગાળ્યું. 'શૂળ અને શમણાં', 'રંગ', 'રૂપ', 'ઝાંય', 'અગ્નિ' તેમજ 'ગઝલ નામે સુખ' વગેરે એમના ગઝલસંગ્રહો છે. 'આઠો જામ ખુમારી'માં તેમની સમગ્ર કવિતા પ્રકાશિત થઈ છે. તેમણે પોતાની આગવી રીતે ગઝલને નવી તાજગી આપી. નાજુક, મુલાયમ ભાવોનું સરળ શૈલીમાં નિરૂપણ એ તેમની ગઝલોની વિશેષતા છે. તેમને 1993નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો.

'ઘાયલ'ની આ ગઝલ સરળ શબ્દોમાં કેટલીક ચિંતનાત્મક વાત કરે છે. ગઝલના પ્રત્યેક શેરમાં સ્વતંત્ર રીતે કોઈ ને કોઈ વિચારનું નિરૂપણ થયું હોય છે. જીવનમાં નિરાશ કે નાસીપાસ ન થવું કે કોઈને અકારણ દોષ ન દેવો; કોઈની ખાતર આપણું થોડું સુખ ત્યજવું કે કોઈનું અનુકરણ કરવાને બદલે આપણું પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ જાળવી રાખવું – એવા વિભિન્ન વિચારો આ ગઝલમાંથી પ્રગટ થાય છે.

સહુ પ્રથમ શું થાય છે એ જોઈએ,
રોદણાં આગોતરાં ના રોઈએ.

અન્યની પણ પ્રાપ્તસ્થિતિ જોઈએ,
કોઈ માથે માછલાં ના ધોઈએ.

સામી વ્યક્તિ કોણ છે એ જોઈએ,
આંખમાં આંખો તુરત ના પ્રોઈએ.

છીનવી લે નીંદ કોઈ રંકની,
એમ કાજળ આંખનું ના લોઈએ.

કોઈનું દુઃખ હળવું થાતું હોય તો,
આપણે થોડુંધણું સુખ ખોઈએ.

હોઈએ તેવા રહીએ સર્વથા,
કોઈ જેવા ભૂલથી ના હોઈએ.

આંગળીથી હોય છે નખ વેગળા,
કેટલું સાચું કહ્યું છે કોઈએ.

આશરો છે પુસ્તકો છે ખાટ છે,
આપણે બોલો : બીજું શું જોઈએ!

કોણ નવરું છે કે છાનાં રાખશે,
આમ 'ઘાયલ' દર-બ-દર ના રોઈએ.

['આઠો જામ ખુમારી'માંથી]

ટિપ્પણ

આગોતરાં અગાઉથી રોદણાં રોવાં વીતકની કથની કહેવી, દુઃખની વાત કરવી માથે માછલાં ધોવાં ખૂબ વઢવું કે ફિટકારવું આંખમાં આંખ પ્રોવી (અહીં) સંબંધ બાંધવો કાજળ (નં.) મેશ આંગળીથી નખ વેગળા હોવા નખ આંગળી જોડે હોવા છતાં તે અલગ છે, તેવો ભેદભાવનો સંબંધ ખાટ (સ્ત્રી.) હીડોળાખાટ દર-બ-દર ઠેર ઠેર, જ્યાં-ત્યાં

સ્વાધ્યાય

1. કવિ અગાઉથી રોદણાં ન રોવા શા માટે કહે છે ?
2. કોઈને માથે માછલાં ધોતાં પહેલાં શો વિચાર કરવો જોઈએ ?
3. સંબંધ બાંધતાં પહેલાં શાનો વિચાર કરવો જોઈએ ? શા માટે ?
4. કોઈનું દુઃખ હળવું કરવા શું કરવું જોઈએ ?
5. કવિ કઈ ભૂલ ન કરવા વિશે કહે છે ? શા માટે ?
6. જગતના સંબંધો સ્વાર્થ પર આધારિત હોય છે તે કાવ્યમાં કઈ રીતે સૂચવાયું છે ?
7. કવિને માટે કયો વૈભવ પૂરતો છે ? શા માટે ?
8. કવિ શા માટે ઠેરઠેર રોદણાં ન રોવાની સલાહ આપે છે ?
9. સમજાવો :
છીનવી લે નીંદ કોઈ રંકની
એમ કાજળ આંખનું ના લોઈએ.
10. આટલું કરો :
ગઝલમાં આવતા રૂઢિપ્રયોગોની યાદી કરો.

ભાષાયર્થ

1. આંગળીથી નખ વેગળા હોવા : આ એક રૂઢિપ્રયોગ છે. સામાન્ય રીતે કવિતામાં રૂઢિપ્રયોગ ભાગ્યે જ પ્રયોજાતા હોય છે. આ કવિતામાં એકથી વધુ રૂઢિપ્રયોગો છે. રૂઢિપ્રયોગોના ઉપયોગથી ભાષાકીય રજૂઆત સરસ અને સચોટ થવા પામે છે.
અહીં નીચે આંગળીને લગતા કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો ક વિભાગમાં આપેલ છે અને ખ વિભાગમાં તેના અર્થો આપેલ છે. તમે રૂઢિપ્રયોગોના ક્રમને તેના અર્થ આગળના ચોરસમાં લખો :

ક. રૂઢિપ્રયોગ	ખ. અર્થ
1. આંગળી ખૂંપવી	☐ સહાય કરવી
2. આંગળી ઊંચી કરવી	☐ વશ રાખવું
3. આંગળી આપવી	☐ થોડી મદદ કરનારનું બધું લઈ લેવા પ્રયત્ન કરવો
4. આંગળીને ટેરવે નચાવવું	☐ સંમત થવું
5. આંગળી આપતાં પહોંચો પકડવો	☐ ફાવવું કે સમજી શકાવું

2. આ ગઝલની પંક્તિઓને છોડે આપેલા શબ્દો ઉચ્ચારમાં મળતા આવે છે. જોઈએ-રોઈએ-ધોઈએ-પ્રોઈએ. ઉચ્ચારની બાબતે આવા મળતા આવતા શબ્દોને 'પ્રાસવાળા શબ્દો' કહે છે. પ્રાસને લીધે કવિતા વધુ કર્ણમધુર (કાનને મધુર લાગે તેવી) બને છે.

ડાબી બાજુએ આપેલા દરેક શબ્દની સાથે આવતા ઉચ્ચારોવાળા એકએક શબ્દ જમણી બાજુએ આપેલા શબ્દોમાંથી પસંદ કરીને લખો :

- (1) રાખશે : ચાખશે, માગશે, તાગશે
- (2) રાણી : બેગમ, પાણી, દાસી
- (3) દેગ : એરણ, તેગ, દાતરડું
- (4) આંખડી : પાંખડી, લાકડી, નયન

રમણલાલ ચી. શાહ

(જન્મ : ઈ.સ. 1926)

રમણલાલ ચીમનલાલ શાહ વડોદરા જિલ્લાના પાદરાના વતની છે. તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક અને પછી અધ્યક્ષપદે હતા. તેઓ નાટ્યકાર, ચરિત્રલેખક અને પ્રવાસલેખક છે. ‘શ્યામ રંગ સમીપે’ તેમનો એકાંકીસંગ્રહ છે. ‘ગુલામોના મુક્તિદાતા’, ‘હેમચંદ્રાચાર્ય’ તેમણે લખેલાં ચરિત્રનાં પુસ્તકો છે. તેમણે ‘એવરેસ્ટનું આરોહણ’, ‘ઉત્તરધ્રુવની શોધસફર’, ‘પાસપોર્ટની પાંખે’ અને ‘પ્રદેશે જયવિજયના’ નામે પ્રવાસવર્ણનો પણ આપ્યાં છે. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય – ના અને તેમાંય ખાસ કરીને જૈન સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

આ પ્રવાસનિબંધમાં લેખકે જાપાનના પ્રવાસ દરમિયાન પોતાને થયેલા કેટલાક પ્રેરક અનુભવોનું વર્ણન કર્યું છે. જાપાનના લોકોની મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાની પ્રણાલિકા તથા ત્યાંની શિસ્ત કેવી હોય છે એનો અહીં પરિચય મળે છે. આ ઉપરાંત જાપાનના એક અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ અને કારખાનાના માલિકનો એન્જિનિયર પુત્ર, કશા જ સંકોચ વિના પગરખાં ઉપાડવા કે વ્યવસ્થિત મૂકવા જેવું કામ કરે છે એ ઘટના ઉપર અહીં વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. જાપાની પ્રજાની સરળતા અને ઊંચી ભાવનાનો એમાંથી અંદાજ આવે છે.

જાપાનમાં હીરોશીમા પાસે કુરે નામનું ગામ છે. મિટુટોયો નામની કંપનીનું ત્યાં વિશાળ કારખાનું છે. મિટુટોયો જાપાનની આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી કંપની છે. જાપાનમાં તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં જુદાંજુદાં સ્થળે એનાં ઘણાં કારખાનાં છે. અગાઉથી નક્કી કરીને કુરેના કારખાનાની મુલાકાતે અમે પાંચ મિત્રો ગયા હતા.

કારખાનામાં પ્રવેશતાં જ અમે જોયું કે એની વડી કચેરીની બહાર જાપાની ધ્વજ ઉપરાંત ભારતીય ધ્વજ પણ તે દિવસે ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. ઑફિસમાં પણ ટેબલ ઉપર નાનકડા જાપાની અને ભારતીય ધ્વજ મૂકવામાં આવ્યા હતા. વિદેશના મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાની જાપાની લોકોની આ એક પ્રશસ્ત્ય પ્રણાલિકા છે.

જાપાની રિવાજ મુજબ સૌપ્રથમ અમને ‘ઓશિબોરું’ આપવામાં આવ્યું. ઓશિબોરું એટલે વરાળ નીકળતા ગરમ પાણીમાં બોળેલો અને વીંટાળીને રાખેલો ટર્કિશ રૂમાલ. એ રૂમાલ વડે મોઢું સાફ કરતાં તાજગી અનુભવાય છે. જાપાનમાં મહેમાનોને સૌપ્રથમ ઓશિબોરું આપવામાં આવે છે. બહારથી થાકીને આવેલા કુટુંબના સભ્યોને પણ તરત ઓશિબોરું આપવામાં આવે છે. ગરમી હોય તો કોલનવૉટરવાળા ઠંડા પાણીમાં બોળેલું ઓશિબોરું અપાય છે.

ઓશિબોરું પછી એમને ‘ઓચા’ આપવામાં આવી. ઓચા એટલે એક પ્રકારની લીલી ચા. તેનો લીલા રંગનો ભૂકો ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને અપાય છે. તેમાં દૂધ અને સાકર નંખાતાં નથી. આ લીલું ગરમ પ્રવાહી એ જાપાનીઓનું પ્રિય પીણું છે. આપણે જે ચા પીએ છીએ તેને જાપાનમાં ‘કોચા’ કહેવામાં આવે છે. જાપાનમાં ઘણા લોકો તેમાં દૂધને બદલે લીંબું નિયોવીને પીએ છે. ઓચા અને કોચા એ બન્નેનો સ્વાદ કેળવીએ તો આપણને પણ તે ભાવે.

ઓચા પછી અમારા માટે સેન્ડવિચ અને કૉફી આવ્યાં. કારખાનાના મેનેજરના મદદનીશ જેવો

પચાસક વર્ષનો એક યુવાન મેનેજરની સૂચનાનુસાર અમારે માટે આ બધી વસ્તુઓ લાવવામાં ઉત્સાહપૂર્વક દોડાદોડી કરી રહ્યો હતો.

મેનેજરે કારખાના વિશે અમને બધી માહિતી આપી. કારખાનામાં જુદીજુદી જાતનાં માપ લેવા માટેનાં ઓજારો બનાવવામાં આવે છે. દર મહિને નિર્ધારિત ઉત્પાદન અવશ્ય થાય જ છે; કેમકે મજૂરોના પક્ષે કે વ્યવસ્થા વિભાગના પક્ષે સમયનો જરા પણ બગાડ થતો નથી. મેનેજરે કહેલી આ વાતનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ થયો. સૌપ્રથમ જે એક વિભાગની અમે મુલાકાત લીધી ત્યાં જોયું કે એકસાથે બસો કરતાં પણ વધુ કારીગરો કામ કરતા હતા; છતાં કોઈ અંદર-અંદર વાતચીત કરતું નહોતું. કોઈએ અમારી સામે નજર સુધ્ધાં કરી નહિ. પોતાને સોંપાયેલું કામ કામદારો ત્યાં પૂરેપૂરી નિષ્ઠાથી કરતા હતા.

ત્યાર પછી અમે બીજા એક વિભાગમાં દાખલ થયા. સૂક્ષ્મતમ માપ માટેનાં યંત્રોનો આ આખો વિભાગ ઍરકન્ડિશનડ હતો; એટલે અમારે અમારાં બૂટ-ચંપલ બહાર કાઢવાં પડ્યાં. બદલામાં અમને રબરનાં સ્લિપર આપવામાં આવ્યાં. કારખાનામાં બહારની ધૂળ કે ઝીણી રજકણ પેસી ન જાય તે માટે આ વ્યવસ્થા હતી. એ વિભાગમાંથી અમે જ્યારે નીકળ્યા ત્યારે અમારું તરત ધ્યાન પડ્યું કે ગમેતેમ કાઢેલાં અમારા બૂટ-ચંપલ કોઈએ બરાબર એવી વ્યવસ્થિત રીતે હારબંધ ગોઠવેલાં હતાં કે બહાર નીકળતાં તે સીધાં આપણા પગમાં પહેરાય. પહેરવા માટે અવળા ફરવું ન પડે. જાપાનમાં ઘરની બહાર પગરખાં કાઢવાની આ એક જુદી જ પ્રણાલિકા છે. જાપાનમાં લોકો ઘરમાં દાખલ થતી વખતે અવળા ફરીને પગરખાં કાઢે છે, જેથી બહાર જતી વખતે અવળા ફરવું ન પડે. આંગણામાં ગમેતેમ પડેલાં પગરખાં માટે જાપાનીઓને અણગમો હોય છે. વ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં પગરખાં એ જાપાનીઓના કુટુંબસંસ્કારનું એક આગવું લક્ષણ છે.

અમે કારખાનાના બીજા એક વિભાગની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી પાછાં ફરતાં પણ જોયું કે અમારાં પગરખાં કોઈકે વ્યવસ્થિત ગોઠવી દીધાં હતાં. ત્યાંથી અમે ત્રીજા એક વિભાગમાં દાખલ થયા. અહીં અમે જાતે અમારાં પગરખાં જાપાની પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત ગોઠવીને દાખલ થયા. પરંતુ આ વિભાગમાં જે દરવાજેથી અમે દાખલ થયા તેને બદલે બીજા દરવાજેથી અમારે બહાર નીકળવાનું થયું. અમે મેનેજરને કહ્યું “પણ અમારાં બૂટ-ચંપલ તો પેલી બાજુ છે.” તેણે કહ્યું – “તેની તમે ફિકર કરો નહિ.”

અમે બીજે દરવાજેથી બહાર નીકળ્યા તો અમારાં બૂટ-ચંપલ ત્યાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલાં હતાં. કોઈક અમારાં બૂટ-ચંપલ એક દરવાજેથી ઉઠાવીને આ બીજા દરવાજે લઈ આવ્યું હતું. કોણ આ બધું કરે છે તેનું અમને કુતૂહલ થયું; કારણકે કોઈ નોકર ત્યાં નહોતો. ત્યાર પછી બીજા એક વિભાગમાં દાખલ થયા પછી અમારામાંના એકે સહેજ પાછા ફરીને જોયું તો જણાયું કે પેલો પચ્ચીસ વર્ષનો યુવાન નીચે બેસીને અમારાં બૂટ-ચંપલ વધુ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી રહ્યો હતો. એ જ યુવાન એ કામ પતાવીને તરત જ કારખાનામાં અમારી સાથે થઈ જતો અને મેનેજર કહે તે પ્રમાણે જુદીજુદી બાબતોની અમને સમજણ આપતો. તે સારો જાણકાર એન્જિનિયર છે એ તો એની સમજાવવાની રીત પરથી પણ અમે જોઈ શક્યા હતા.

“તમારા આ યુવાન એન્જિનિયર કારખાના વિશે ઘણું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે.” મેં કહ્યું.

“હા, એણે અમેરિકામાં એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કર્યો છે.” મેનેજરે કહ્યું.

“પણ તમારા આ એન્જિનિયર અમારાં પગરખાં ઊંચકીને વ્યવસ્થિત મૂકે છે એની અમને શરમ આવે છે.” મેં કહ્યું.

“તેથી શું થયું? જાપાનમાં કોઈ પણ કામ કરવાની કોઈને શરમ નડતી નથી. ભણેલાં હોય તોપણ મજૂરનું કામ કરે. અમારા આ એન્જિનિયર હજુ પણ ઘણી વખત મજૂરોની સાથે મજૂરની જેમ કામ કરે છે. એના પિતાશ્રીની અમને ખાસ સૂચના છે કે એને બધા જ પ્રકારની તાલીમ મળવી જોઈએ.”

“આ જમાનામાં આવી સૂચના આપનાર પિતા બહુ વિરલ કહેવાય. એના પિતાશ્રી શું કરે છે ?” અમે પૂછ્યું.

“એ અમારા આ કારખાનાના માલિક છે – મિ. યેહાન નુમાટા.”

“ઓહ ! યેહાન નુમાટાના આ પુત્ર છે !” અમારા મુખમાંથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર સરી પડ્યા. “યેહાન નુમાટા તો જાપાનના એક અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ છે, જાપાનના એક અબજપતિ છે.” અમે કહ્યું.

“હા. એમની ઇચ્છા છે કે એમનો દીકરો આવતે વર્ષે કંપનીનો ડિરેક્ટર બને તે પહેલાં કારખાનામાં બધા જ પ્રકારનું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક અને રસપૂર્વક એણે કરેલું હોવું જોઈએ; તો જ તે ડિરેક્ટરના પદને યોગ્ય ગણાય.”

અબજપતિના એ એન્જિનિયર પુત્રને અને પોતાના પુત્ર માટે આવી દૃષ્ટિ અને ભાવના ધરાવનાર પિતાને અમે મનથી વંદન કરી રહ્યા.

(‘પાસપોર્ટની પાંખે’માંથી)

ટિપ્પણ

પ્રશસ્ય વખાણવાલાયક પ્રણાલિકા (સ્ત્રી.) રૂઢિ, પરંપરા પ્રત્યક્ષ (પ્રતિ+અક્ષ) આંખની સામે; નજર સામે વિરલ દુર્લભ, મુશ્કેલીથી મળે તેવું સૂક્ષ્મતમ ઝીણામાં ઝીણું

સ્વાધ્યાય

1. કુરેના કારખાનામાં લેખક અને તેમના સાથીઓના થયેલા સ્વાગત વિશે ટૂંક નોંધ લખો.
2. ‘ઓશિબોરું’, ‘ઓચા’ અને ‘કોચા’ વિશે ટૂંકનોંધ આપો.
3. કુરેના કારખાનાની મુલાકાત વેળાએ લેખક અને તેમના સાથીઓ કઈ-કઈ બાબતોથી પ્રભાવિત થયા ?
4. જાપાનની પ્રજાની વિશિષ્ટતા વિશે પાઠના આધારે જણાવો.
5. ‘પગરખાં ગોઠવનાર’ પાઠમાંથી શો બોધ મળે છે ?
6. નીચેનાં વિશે કારણો આપો :
 - (1) જાપાનમાં લોકો ઘરમાં દાખલ થતી વખતે અવળા ફરીને પગરખાં કાઢે છે.
 - (2) કુરેના કારખાનામાં દર મહિને નિર્ધારિત ઉત્પાદન અવશ્ય થાય જ છે.
 - (3) લેખક અને તેમના સાથીઓ મનોમન મિ. યેહાન નુમાટાને વંદન કરે છે.
7. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
પ્રણાલિકા, મેનેજર, નિર્ધારિત, વાતચીત, એરકન્ડિશનડ, એન્જિનિયર, તાલીમ, આશીર્વાદ
8. આટલું કરો :
‘કોઈ પણ કામ નાનું નથી’ આ વિચાર મનમાં દૃઢ કરો. ઘરમાં તથા શાળામાં શારીરિક શ્રમ કરવાની ટેવ પાડો.

ભાષાયર્થ

1. જાપાની રિવાજ મુજબ સૌપ્રથમ અમને ‘ઓશિબોરું’ આપવામાં આવ્યું. આ વાક્યમાં ‘ઓશિબોરું’ શબ્દની આગળ-પાછળ અવતરણચિહ્ન (‘—’) મૂકવામાં આવ્યું છે. ‘ઓશિબોરું’ જાપાની શબ્દ છે; આપણે તે વિશિષ્ટ છે. જે શબ્દ વિશિષ્ટ કે ખાસ ધ્યાન ખેંચવાપાત્ર હોય તે શબ્દને વાક્યમાં

અવતરણચિહ્ન વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, (1) કવિ દિનકરરાય વૈદ્યનું ઉપનામ 'મીનપિયાસી' છે. (2) પુસ્તક 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' એ ગાંધીજીનું લખેલું છે.

તમે આ પાઠમાંથી અવતરણચિહ્નો વચ્ચે મુકાયેલા શબ્દો તારવો અને તેની વિશિષ્ટતાઓની નોંધ લો.

2. આ પાઠ ગુજરાતી ભાષામાં હોવા છતાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલ છે. તેમાંનાં ટેબલ, રબર, સ્લિપર, બૂટ, કૉલનવૉટર, કંપની જેવા અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના જ હોય તેવું લાગે છે. વળી, કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો પણ જાણીતા છે. દાખલા તરીકે, મેનેજર – પ્રબંધક. હવે તમે નીચેના અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો જાણો અને નોંધો :

(1) એન્જિનિયર (2) ડિરેક્ટર (3) ડૉક્ટર (4) કેપ્ટન (5) ઑફિસ (6) કમિટી

કુન્દનિકા કાપડિયા

(જન્મ : ઈ.સ. 1927)

કુન્દનિકા નરોત્તમદાસ કાપડિયા લીંબડીનાં વતની છે. તેઓ મુખ્યત્વે વાર્તાકાર, અને નવલકથાકાર છે. તેમણે ‘નવનીત’ ડાઇજેસ્ટનું સંપાદનકાર્ય સંભાળ્યું હતું. ‘પ્રેમનાં આંસુ’, ‘વધુ ને વધુ સુંદર’, ‘કાગળની હોડી’ ‘જવા દઈશું તમને’ અને ‘મનુષ્ય થવું’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘પરોઢ થતાં પહેલાં’ અને ‘અગનપિપાસા’ નામે નવલકથાઓ પણ તેમણે આપી છે. ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ તેમની ખૂબ જાણીતી દીર્ઘ નવલ છે. તેમણે પ્રવાસવર્ણનો અને અનુવાદ પણ આપ્યાં છે. ‘પરમ સમીપે’ તેમનું પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થનાસંકલન છે. તેમને 1985ના વર્ષનો સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

આ વાર્તામાં લેખિકા, એક મનુષ્યના બીજા મનુષ્ય પ્રત્યેના સમભાવને પરિણામે અનુભવાતા આનંદને વર્ણવે છે. સમાજના ખૂબ જ ગરીબ અને ખૂબ જ સમૃદ્ધ એવા બે વર્ગની વાત અહીં થયેલી છે. ઘણીબધી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં શેઠાણીને અસંતોષ અને અશાંતિ છે. અંતે પોતાની કામવાળીની નાનકડી છોકરીને એ પ્રેમપૂર્વક ખાવાનું આપે છે અને પેટ ભરીને ખાવા મળ્યાનો પેલી છોકરીનો આનંદ શેઠાણીના હૃદયમાં સંકાન્ત થાય છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ નહિ, પરંતુ મનુષ્ય પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ જ આખરે તો આનંદ આપે છે, એ સત્ય અહીં સુંદર રીતે પ્રગટ થઈ શક્યું છે.

એ આખી રાત તે ઉત્તેજનાની મારી ઊંઘી નહોતી. એની માએ એને કહ્યું હતું કે કાલે તે એને પોતાની સાથે કામ પર, નવી શેઠાણીને ઘેર લઈ જશે. આ નવું કામ મળ્યું ત્યારથી મા એ ઘરની વાતો કરતાં થાકતી નહોતી. વિસ્તી ચમકતી દીવાલો, રેશમી કપડાવાળી ગાદીની બેઠકો, કાચનાં મોટાં મોટાં વાસણમાં ગોઠવેલાં ફૂલો, ઉપરથી લટકતાં ઝુમ્મરો...

“એ ઝુમ્મરોમાં દીવા થાય છે ને — એ — ત્યારે બધું એવું ઝળાંઝળાં થઈ જાય. ભીંત નકરી સોનાની હોય એવું લાગે...” તે કહેતી ને છોકરી પહોળી આંખે સાંભળી રહેતી. ગારાવાળી ભોંય, માથે ગળતા પાણીવાળું છાપરું, પતરાંની દીવાલો, બે પતરાં વચ્ચેની તિરાડમાંથી આવતા પવનને રોકવા આડાં લગાડેલાં છાપાં — એ છાપાં પણ કચરાના ઢગલામાંથી વીણી આણેલાં —, ટિનનાં કાળાં પડી ગયેલાં ગોબાવાળાં વાસણ, મેલા ગાભાની ગોદડીઓ વચ્ચે ભાંગ્યા-તૂટ્યાં સપનાંમાં જીવતી એ છોકરી માની વાતો સાંભળી સોનાની દીવાલોની ને ઝળાંઝળાં ઝુમ્મરોની કલ્પના કરતી, છોકરી માને પૂછે છે. “ઝુમ્મર એટલે શું મા ?”

અને માએ કહેલું : “એક દિવસ તને મારી સાથે લઈ જઈશ.”

સવારે ઊઠતાંવેંત તેણે ઝટપટ ઘસીઘસીને હાથપગ ધોઈને નાહી લીધું. સાબુનો એક નાનો ટુકડો પડ્યો હતો, તેમાંથી ઘસીને બે વાર મોં ધોયું. મા પાસે વાળ ઓળાવ્યા. “હું કયું ફોક પહેરું, મા ?”

મા હસી પડી. અને તેને જરાક રડવું પણ આવી ગયું. છોકરીના ઉત્સાહની સાથે મેળ લે એવાં કપડાં તો ઘરમાં ક્યાંથી હોય ? પણ જૂની શેઠાણીએ બે ફોક આપેલાં, તેમાં એક પ્રમાણમાં ઓછું ફાટેલું અને રંગ ઓછો ઊપટી ગયેલું ફોક હતું. તે તેણે છોકરીને પહેરવા આપ્યું. છોકરીએ હોંશથી તે પહેર્યું. ખેંચીને બધી બાજુથી સરખું કર્યું અને માને પૂછ્યું : “કેવું લાગે છે, મા ?”

માએ અદ્યડતો જ ઉત્તર આપ્યો : “સરસ લાગે છે, હોં !” અને પછી છોકરીને આંગળીએ વળગાડીને

તેંચાલી. રસ્તે તે સૂચનાઓ આપતી રહી : “જોજે, કોઈ વસ્તુને અડતી નહિ, હોં ! અને દોડાદોડ કરતી નહિ, એક જગ્યાએ બેસી રહેજે. કોઈ માગતી નહિ. રમકડાંને હાથ લગાડતી નહિ. અને જો, શેઠાણી ખાવાનું આપે તો પટ દઈને લાંબા હાથ કરતી નહિ. આગ્રહ કરે પછી જ લેજે. અને ધીમે ધીમે ખાજે, અને સાંભળ, બહુ બોલબોલ કરતી નહિ. મોટા અવાજે તો જરા પણ નહિ બોલવાનું, સમજી કે ?”

છોકરીએ માથું ધુણાવ્યું અને નાનકડા મગજ પર ડઝનબંધ સૂચનાઓનું પોટલું ઊંચકતી તે ભય, કુતૂહલ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીઓ સાથે માની જોડેજોડે ચાલી.

પણ ઘરમાં પ્રવેશતાંવેત તે બધી સૂચનાઓ ભૂલીને મોટેથી બોલી પડી : “એ શું છે મા, એ શું છે ?”

સાટું થયું કે બારણું ઉઘાડીને શેઠાણી તરત બીજી રૂમમાં ચાલી ગઈ હતી અને દીવાનખંડમાં ત્યારે કોઈ નહોતું.

માએ કહ્યું : “એ જ ઝુમ્મર, હું તને કહેતી હતી ને ? પણ જો... આમ મોટેથી બોલવાનું નહિ, સમજી ?”

પણ તેને જવાબ આપવાનો ભૂલીને છોકરી ઊંચે જ તાકી રહી. પવનમાં ઝુમ્મર જરા જરા ડોલતું હતું અને બારીમાંથી આવતાં સૂર્યનાં કિરણો તેના પરથી પરાવર્તિત થઈને ઝીણો રંગીન ઝગમગાટ વેરતાં હતાં. પીળા પ્લાસ્ટિક રંગથી રંગેલી દીવાલો તેને સાચે જ સોનાની ભીંતો જેવી લાગી. મોટી મોટી બારીઓ પર પડદા ઝૂલતા હતા. તેના પોતાના ઘેર તો એકે બારી જ નહોતી. તે જોઈ જ રહી – રંગીન સુંવાળા સોફા, ખુરસી, ફૂલદાનીનાં ફૂલો, રેડિયો, ટીવી, કાચના કબાટમાં ઢગલાબંધ સુંદર સુંદર અજાણી વસ્તુઓ, ચિત્રો, પૂતળાંઓ, ચોપડીઓ, ઢીંગલીઓ – જેમનાં નામની ખબર નહોતી એવી અનેક વસ્તુઓ પોતાની સામે ટગરટગર જોઈ રહી હોય એમ લાગ્યું.

પછી માની સાથે તે અંદર બીજા ઓરડામાં ગઈ. મા ત્યાં વસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકીને ઝાડુ કાઢવા લાગી. એક મોટા કબાટને મોટો અરીસો હતો. તેમાં પોતાને આખેઆખી જોઈ તે આત્મી બની ગઈ. ઘડીભર તેને સમજ ન પડી કે પોતે આ બહાર છે તે છે કે અંદર છે તે ? આમ, પગથી માથાના વાળ સુધીની પોતાને તેણે ક્યારેય જોઈ જ નહોતી. કબાટની બાજુમાં ટ્રેસિંગ-ટેબલ પર દાંતિયો, પાઉડરનો ડબો, કંકુ, વીંટી, બુટ્ટી, જુદા જુદા રંગની માળાઓ વગેરે પડ્યું હતું. પલંગ પર બે-ત્રણ સરસ જરીની સાડીઓ પહોળી કરેલી પડી હતી. છોકરીને લાગ્યું : અદ્ભુત વસ્તુના મેળામાં પોતે જાણે ભૂલી પડી ગઈ છે.

મા હવે બીજા રૂમમાં ઝાડુ કાઢવા ગઈ હતી ને તે આ રૂમમાં જ રહી ગઈ. તેણે ધીમેથી હાથ લંબાવ્યો અને તે અરીસાને અડી. ઠંડો, સુંવાળો, કઠોર...

“એને અડીશ નહિ...” એકાએક અવાજ સાંભળીને તે ચમકી ગઈ. ડરી જઈને તેણે પાછળ જોયું. સરસ કપડાં પહેરેલી એક બાઈ તેને કહેતી હતી. એ જ શેઠાણી હશે. ગભરાઈને તેણે હાથ પાછો ખેંચી લઈ ફોંકમાં સંતાડી દીધો.

આગલી રાતની પાર્ટી પછી આખું ઘર અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું હતું. દક્ષાને ગજબનો થાક લાગ્યો હતો. ખૂબ ખાવાનું બન્યું હતું. ઘણું બગડ્યું હતું. બધાંએ ઘણું ખાધું હતું, પીધું હતું, નકામી વાતો કરી હતી, હસ્યાં હતાં. બધું પતી ગયા પછી એમ લાગેલું કે બધું વ્યર્થ હતું. ખૂબ સમય બગડ્યો હતો. દૃઢ્ય ખાલી રહ્યું હતું.

અત્યારે તે ઊંઠી તોપણ હજુ આંખોમાં ઊંઘનો ભાર હતો. શરીર પર એક ખાલીપણું છવાયું હતું. કઈ સાડી પહેરવી તે નક્કી ન કરી શકવાથી, કબાટમાંથી ખેંચી કાઢેલી બે-ત્રણ સાડીઓ એમ જ ખુલ્લી પલંગ પર પડી હતી. ક્યાંક પ્યાલા પડ્યા હતા. ક્યાંક પગમાં રમકડાં અથડાતાં હતાં. કોઈકનું તૂટી પડેલું હાસ્ય, કોઈકના લુચ્યા શબ્દો, કોઈકની ચાલાકી, કોઈકની સળગતી ઇચ્છાઓ – પાર્ટી પછી કેટલું બધું વેરાયું હતું આખા ઘરમાં !

પણ આ છોકરીને કશી ખબર નહોતી. ઘર ગદુ અવ્યસ્થિત છે તેની તેને જાણ નહોતી. તે તો એક-એક વસ્તુમાં ઊઘડી રહેલા નવા પરિચયથી અભિભૂત હતી. તેની મોટી ભોળી આંખોમાંથી નર્ચું બાળપણ તેની સામે તાકી રહ્યું હતું.

દક્ષા તેની સામે મીઠું હસી. “તારું નામ શું છે, બેટા ?” તેણે પૂછ્યું ને તેને નવાઈ લાગી કે આટલી મીઠાશ પોતાના અવાજમાં ક્યાંથી આવી.

છોકરી ડરની મારી કાંઈ બોલી નહિ.

“અહીં આવ, મારી પાસે આવ...” દક્ષાએ કહ્યું. પણ છોકરી હલીચલી નહિ. પૂતળાની જેમ સ્થિર ઊભી રહી.

“બોલતાં નથી આવડતું ?” દક્ષા વધુ હસી. એ હાસ્યમાં એક મીઠાશ હતી, એક માયા હતી. છોકરીનો ભય પામેલો ચહેરો સહેજ હળવો થયો. રેખાઓ ઢીલી પડી અને પછી તે પણ સામે હસી.

“આવ, અહીં આવ,” દક્ષાએ જરા આગળ જઈ તેનો હાથ પકડ્યો. એ નાનકડો, ભયથી થથરતો, કુમળો હાથ પકડતાં દક્ષાને થયું, પોતાની અંદર એક વિશ્વાસ જન્મી રહ્યો છે. તે તેનો હાથ પકડીને ચાલવા લાગી. છોકરી મંત્રમુગ્ધ થઈ વિરોધ વિના સાથે ચાલી. મા ક્યાંય દેખાતી નહોતી. પણ મા તેને યાદ જ ન આવી.

રસોડામાં કાચની પ્લેટો, વાટકીઓ, ચમચા, પ્યાલા, તપેલાંનો આખો અંબાર ખડકાયેલો હતો. એ જોઈને તેને ત્રાસ થયો. પણ છોકરી એ ઢગલા ભણી વિસ્મયથી નિહાળી રહી. આવાં વાસણ, આટલાં બધાં વાસણ તેણે કદી જોયાં નહોતાં. કોઈક અદ્ભુત પરીલોકની સફરે પોતે આવી હોય એમ તેને લાગ્યું.

“થોડુંક ખાઈશ કે છોકરી ?” દક્ષા બોલી અને એક થાળીમાં ખાવાનું કાઢવા લાગી. જુદી જુદી મીઠાઈઓ, સમોસાં, પેટીસ... થાળી ભરીને તેણે પીરસ્યું અને પછી છોકરી સામે થાળી ધરી. “લે ખા, અહીં બેસીને ખા, હં ?”

ન મનાતું હોય તેમ છોકરી પ્લેટ ભણી જોઈ રહી અને પછી ફરી દક્ષા સામે જોયું. તેના મોં પરથી હાસ્ય વરસતું હતું કે વાદળ ?

“બેસ, હં. અને બધું તારે માટે જ છે. તારાં ભાઈબહેન માટે પછી બીજું આપીશ. આ તું ખા.”

મીઠાઈનો સફેદ, પીળો અને લીલો રંગ તેની આંખો સામે નાચી રહ્યો. રંગ અને આકાર અને સુગંધ. મીઠી ગળી ગળી સુગંધનો એક ફુવારો ઊછળ્યો અને તે એમાં ભીંજાઈ રહી.

છોકરી જરા વાર પ્લેટની એક-એક વસ્તુને અડ્યા વિના નીરખી રહી. ઘણી વારે તેણે ધીમેથી એક ટુકડો લઈ મોંમાં મૂક્યો. તેના મોં પર સુખ રેલાઈ રહ્યું. તે ધીમે ધીમે ખાવા લાગી.

દક્ષા રસોડાના પ્લેટફોર્મને અઢેલીને ઊભી ઊભી આ નવી કામવાળીની, આશ્ચર્યમાં ખોવાયેલી છોકરીને મીઠાઈ ખાતી જોઈ રહી. છોકરીના મોં પર કશુંક અકલ્પ્ય, અવર્ણ્ય પામ્યાનો ભાવ હતો. આ સારી વસ્તુઓ ખાવા મળ્યાનું સુખ હતું કે પેટ ભરીને ખાવા મળ્યાનું ?

બન્ને સુખ છોકરીના નાનકડા મોં પર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યાં. દક્ષા તેને જોઈ રહી. છોકરી વધુ ને વધુ આનંદમાં વિસ્તરતી ગઈ. દક્ષાને લાગ્યું કે છોકરીનો આનંદ પોતાના હૃદયમાં સંક્રાંત થઈ રહ્યો છે. એ સાવ સાદોસીધો આનંદ હતો... મનુષ્ય હોવાનો, મનુષ્ય થઈ રહેવાનો આનંદ !

(“મનુષ્ય થવું”માંથી)

ટિપ્પણ

ઊપટી ગયેલું ઝાંખું પડી ગયેલું અછડતું (અહીં) ઉપરઉપરથી અભિભૂત (અહીં) પ્રભાવિત અંબાર (પું.)

ઢગલો અવર્ણ્ય વર્ણવી ન શકાય તેવું અકલ્પ્ય કલ્પી ન શકાય તેવું સંક્રાન્ત એક જગાએથી બીજી જગાએ પહોંચેલું

સ્વાધ્યાય

1. કામવાળી બાઈની છોકરી કયાં કારણોસર રાતે ઊંઘી શકી નહોતી ?
2. મા-દીકરી કેવા ઘરમાં રહેતાં હતાં ? શેઠાણીના ઘર સાથે તેમના ઘરની તુલના કરો.
3. શેઠાણીના ઘેર જતાં પહેલાં છોકરી કઈ રીતે તૈયાર થઈ ? માએ તેને શી શી સૂચનાઓ આપી ?
4. પાર્ટી પછીના શેઠાણીના અસ્તવ્યસ્ત ઘરનું વર્ણન કરો.
5. દક્ષાએ કામવાળી બાઈની છોકરી સાથે કેવો વ્યવહાર કર્યો ? છોકરી પર તેની શી અસર થઈ ?
6. વાર્તાને ‘મનુષ્ય થવું’ એવું શીર્ષક શા માટે આપ્યું છે તે વિગતે જણાવો.
7. કારણ આપો :
 - (1) “હું કયું ફોક પહેરું મા ?” – છોકરીના શબ્દો સાંભળી માને હસવા સાથે જરાક રડવું પણ આવી ગયું.
 - (2) છોકરી માને પૂછે છે : “ઝુમ્મર એટલે શું મા ?”
 - (3) દક્ષાને લાગ્યું : છોકરીનો આનંદ પોતાનામાં સંક્રાન્ત થઈ રહ્યો છે.
8. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
અદ્ભુત, દાંતિયો, પુરશી, ફૂલદાની, દીવાનખંડ, ફુવારો, અકલ્પ્ય, સંક્રાન્ત, અવર્ણ્ય, અરીસો
9. આટલું કરો :
શ્રી વિનોદિની નીલકંઠની વાર્તા ‘બે રૂપિયા’ મેળવીને વાંચો.

ભાષાયર્થ

□ ‘એ આખી રાત તે ઉત્તેજનાની મારી ઊંઘી નહોતી.’

– આ વાક્યમાં ‘મારી’ શબ્દ ‘ને લીધે’ કે ‘ને કારણે’ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. ઉપરના વાક્યમાં ‘–ની મારી’ને બદલે ‘–ને કારણે’ મૂકતાં તે આ રીતે લખાશે : એ આખી રાત તે ઉત્તેજનાને કારણે ઊંઘી નહોતી.

તમે નીચેનાં વાક્યોમાં ‘–ની મારી’ ‘–નો માર્યો’ અથવા ‘–નું માર્યું’ નો પ્રયોગ કરીને તે ફરીથી લખો :

- (1) એ અતિભૂખને લીધે બેહોશ થઈ ગયો.
- (2) તે શરમને લીધે બોલી શકી નહીં.
- (3) કૂતરું ભયને કારણે ભાગી ગયું.

ઉશનસૂ

(જન્મ : ઈ. સ. 1920)

કવિનું મૂળ નામ નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા. ‘ઉશનસૂ’ તરીકે તેઓ જાણીતા છે. વડોદરા જિલ્લાનું સાવલી તેમનું વતન. વલસાડની વિનયન કોલેજમાંથી આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થઈ હાલ તેઓ ત્યાં જ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ છે. ‘પ્રસૂન’, ‘નેપથ્ય’, ‘આદ્રા’, ‘મનોમુદ્રા’, ‘તૃણનો ગ્રહ’, ‘સ્પંદ અને છંદ’, ‘કિંકિણી’, ‘વ્યાકુલ વૈષ્ણવ’, ‘અશ્વત્થ’, ‘રૂપના લય’, ‘પૃથ્વીના પશ્ચિમ ચહેરે’ અને ‘આરોહ-અવરોહ’, ‘મારાં નક્ષત્રો’ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમનાં 1995થી 1996 સુધીનાં કાવ્યો સંકલિત રૂપે ‘સમસ્ત કવિતા’માં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. ‘પૃથ્વીગતિનો છંદોલય’માં તેમનાં સોનેટ-કાવ્યો છે. ‘રૂપ અને રસ’, ‘ઉપસર્ગ’ અને ‘મૂલ્યાંકનો’ નામે તેમના વિવેચનગ્રંથો છે. વતન અને બાળપણનાં સ્મરણો આલેખતી ‘સદ્માતાનો ખાંચો’ તેમની આત્મકથા છે. તેમને 1972ના વર્ષનો તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમજ 1976ના વર્ષનો

દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર પણ મળ્યો છે.

આ સોનેટમાં કવિ ઉશનસૂ માતાના હૃદયના ભાવ-સંવેદનને પ્રગટ કરે છે. દૂર-સુદૂર વસતાં સંતાનો દિવાળીની રજાઓમાં માતા પાસે આવે છે અને રજાઓ પૂરી થતાં માતા એક પછી એક, સંતાનોને વિદાય આપે છે. વિદાયની આગલી રાતે જ જાણે કે ઘરમાં વિરહની છાયા અનુભવાય છે. બીજે દિવસે પુત્રો-પુત્રવધૂઓ અને એમનાં બાળકોને વળાવીને માતા પાછી ફરે છે. હમણાં સુધી કલ્લોલતા ઘરમાં સૂનકાર છવાઈ જાય છે. સંતાનો જતાં ઘર ખાલી થાય છે અને વિરહથી ભરાઈ જાય છે. માતા પગથિયે જ બેસી પડે છે. ભાવને અસરકારક રીતે રજૂ કરતી કવિની ઉક્તિ રૂપે આ સોનેટરચના થઈ છે.

રજાઓ દિવાળી તણી થઈ પૂરી, ને ઘર મહીં
દહાડાઓ કેરી સ્મલિત થઈ શાંતિ પ્રથમની,
વસેલાં ધંધાર્યે દૂર-સુદૂર સંતાન નિજનાં
જવાનાં કાલે તો, જનકજનની ને ઘર તણાં
સદાનાં ગંગામાસ્વરૂપ ઘરડાં ફોઈ, સહુએ
લખાયેલો કર્મે વિરહ મિલને તે રજનીએ
નિહાળ્યો સૌ વચ્ચે નિયત કરી બેઠો, નિજ જગા,
ઉવેખી એને સૌ જરઠ વળી વાતે સૂઈ ગયાં.

સવારે ભાભીનું ભર્યું ઘર લઈ ભાઈ ઊપડ્યા,
ગઈ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું.

બપોરે બે ભાઈ અવર ઊપડ્યા લેઈ નિજની
નવોઢા ભાર્યાઓ પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી;
વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન ક્રમશઃ
ગૃહવ્યાપી જોયો વિરહ, પડી બેસી પગથિયે.

[‘સમસ્ત કવિતા’માંથી]

ટિપ્પણ

સ્ખલિત થવું તૂટી જવું ધંધાર્થે (ધંધા+અર્થે) ધંધા માટે નિજનું પોતાનું જનક (પું.) પિતા જનની (સ્ત્રી.) માતા સદનાં ગંગામાસ્વરૂપ નાની વયમાં વિધવા થયેલાં (આપણા સમાજમાં વિધવા ગંગાનદી જેવી પવિત્ર ગણાય છે.) રજની (સ્ત્રી.) રાત્રિ લખાયેલો કર્મે વિરહ મિલને... નિજ જગા બીજે દિવસે આવનારા વિરહનો અનુભવ ધરનાં બધાંએ આગલી રાતે જ્યારે ભેગાં મળ્યાં ત્યારે કર્યો તેનું અહીં નિરૂપણ છે. નિયત નક્કી કરેલું ઉવેખવું અવગણવું જરૂર ધરવું અવર બીજું નવોઢા (સ્ત્રી.) (નવ+ઊઢા) નવી પરણેલી સ્ત્રી ભાર્યા (સ્ત્રી.) પત્ની પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી - પ્રિયવચન બોલનારી, આછું મલકતી ક્રમશઃ એક પછી એક ગૂઢવ્યાપી ધરમાં ફેલાયેલો પડી બેસી પગથિયે સ્વજનના વિરહદુઃખના ભયથી બા આંગણામાં પગથિયે બેસી પડી.

સ્વાધ્યાય

1. દિવાળીની રજાઓ પૂરી થતાં ઘરમાં કેવી સ્થિતિ સર્જાઈ ?
2. વિદાયની આગલી રાતે વડીલોના ચિત્તની સ્થિતિ કેવી હતી ? શા માટે ?
3. ભાઈઓની પત્નીઓ કેવી હતી ?
4. બા પગથિયે શા માટે બેસી પડી ?
5. નીચેના શબ્દોની જોડણી ધ્યાનથી જુઓ :
સ્ખલિત, દીપક, મંદસ્મિતવતી, નિયત
6. આટલું કરો :
કવિ શ્રી દામોદર બોટાદકરનું 'જનની' કાવ્ય મેળવીને ભીંતપત્ર પર મૂકો.

ભાષાયર્થ

1. લખતી વખતે સાચી જોડણીમાં લખાય તે માટે આપણે કાળજી લેવી જોઈએ. આ માટેના નિયમો જાણવા-સમજવા જોઈએ. આ કવિતામાં એક પંક્તિ છે : ગઈ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું... આ પંક્તિમાંનો શબ્દ 'વસ્તી' એટલે લોકસંખ્યા અને 'વસ્તિ' એટલે પેડુ-મૂત્રાશય ! જોડણીમાં ફેર થવાથી કેવો અર્થફેર થઈ ગયો !

તો વળી, કેટલાક એવા શબ્દો પણ છે કે જેની જોડણી બે રીતે થાય. વસ્તી શબ્દની જોડણી વસતિ પણ થાય ને વસતી પણ થાય. આવા પાંચ શબ્દો નીચે આપ્યા છે. તમે તેવા પાંચ શબ્દો ઉમેરો :

1. અવનિ-અવની 2. ગુજરાત-ગૂજરાત
 3. નહિ-નહી 4. રાત્રિ-રાત્રી
 5. ખનિજ-ખનીજ
2. વાતચીતમાં કે લખાણમાં બિનજરૂરી લંબાણ કરીને અભિવ્યક્તિ નબળી થવા દેવાને બદલે શક્ય તેટલું ટૂંકમાં બોલવું-લખવું સારું .

નવી પરણેલી સ્ત્રી માટે એક શબ્દ છે : નવોઢા. નવોઢામાં બે શબ્દો છે : નવ+ઊઢા. નવ એટલે નવું ઊઢા એટલે પરણેલી (સ્ત્રી.) ઊઢા શબ્દ છૂટો વપરાતો નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું.

નવી પરણેલી સ્ત્રી માટે નવવધૂ શબ્દ પણ વપરાય છે. નવ એટલે નવું, 'નહીં' અને સંખ્યા 'નવ' (9). આ તમે શીખી ગયાં છો.

'નવ' એટલે નવું : આ અર્થવાળા નીચેના શબ્દોની તેના અર્થો સાથે નોંધ લો.

- (1) નવજીવન – નવું જીવન
- (2) નવરચના – નવી રચના
- (3) નવલોહિયું – નવા લોહીવાળું (યુવાન)
- (4) નવસાક્ષર – નવું અક્ષરજ્ઞાન પામેલ

હસિત બૂચ

(જન્મ : ઈ. સ. 1921 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1989)

હસિત હરિરાય બૂચનું વતન જૂનાગઢ. તેમણે કેટલોક સમય અધ્યાપનકાર્ય કર્યા પછી ગુજરાત રાજ્યના ભાષાનિયામકપદે પણ કામ કર્યું હતું. તેમણે વડોદરામાં વસવાટ કર્યો હતો. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ-વિવેચક છે. તે ઉપરાંત નવલકથા, નાટક, વાર્તા અને ચરિત્રલેખન પણ તેમણે કર્યું છે. ‘રૂપનાં અમી’, ‘સાન્નિધ્ય’, ‘નિરંતર’, ‘તન્મય’, ‘અંતર્ગત’, ‘ગાંધીધ્વનિ’ વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સૂરમંગલ’ એમનાં અભિનેય રૂપકોનું પુસ્તક છે. એમણે ‘આગિયા ઝબૂકિયા’ અને ‘એન ઘેન દીવા ઘેન’ નામે બાળગીતોના સંગ્રહ પણ આપ્યા છે. ‘વિન્ડો’ એમની અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી અને ‘ઈષત્’ એમની હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી કવિતાના ગ્રંથો છે. ઊર્મિનું પ્રાધાન્ય, સુગેયતા અને પ્રાસાદિકતા એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ગીતો અને છંદોબદ્ધ રચનાઓમાં તેમની કલ્પનાલીલા આસ્વાદ્ય હોય છે.

આ ઊર્મિકાવ્યમાં કવિએ રેવા એટલે કે નર્મદાનું મહિમાગાન કર્યું છે. ગુજરાતને પાવન કરતી અને ગુજરાત ઉપરાંત ભારતનાં બીજાં રાજ્યોને પણ સમૃદ્ધ કરતી રેવાએ કઈ રીતે આપણું ગૌરવ વધાર્યું છે એ આ કાવ્યનો વિષય છે. રેવાએ યુગોથી અમૃતનું પાન કરાવ્યું છે, એની સાક્ષીએ ઋચાગાન થયાં છે, એણે ત્યાગ અને સમર્પણ ઝીલ્યાં છે તથા જગપ્રસિદ્ધ એવો કબીરવડ પણ સોહાવ્યો છે. રેવા કે નર્મદા, ભારતની ભવ્યતા અને પવિત્રતાનું પ્રતીક બની રહે છે એ વાત અહીં સુંદર રીતે રજૂ થઈ છે.

હે રેવા, તવ પગલે-પગલે, પાવન આ ગુજરાત;
હે રેવા, રટણો-રટણો તવ, ભારત આ રળિયાત.

વિશાલ તારે પાલવ, હૈયાં ભરભર અમ આ ઢળતાં;
જુગજુગથી અમરત તારાં, અમ રગરગમાં ખળખળતાં;
મોંઘી તું અમર મિરાત; તવ પગલે પાવન આ ગુજરાત.

ઋચાગાન, ગરબી, ઘંટારવ, તવ વાત્સલ્યે ખીલ્યાં;
હણહણાટ, જયઘોષ, રુદન, તેં ત્યાગ-સમર્પણ ઝીલ્યાં;
સોહવ્યો કબીરવડ વિખ્યાત; તવ પગલે પાવન આ ગુજરાત.

ભોમ ભારતે અભિનવ યુગનો અહો, વરદ અવતાર;
જનજન ગુર્જર કરી રહો મંગલ એનો ટંકાર;
પ્રેરતું, પ્રાણમયી હે, માત ! તવ રટણો ભારત આ રળિયાત.

(‘તન્મય’માંથી)

ટિપ્પણ

હે રેવા હે નર્મદા નદી ! તવ તારું પાવન પવિત્ર રટણ કરવું વારેવારે યાદ કરવું, બોલવું રળિયાત પ્રસન્ન જુગજુગથી યુગોથી અમરત (ન.) અમૃત અમર જેને મૃત્યુ નથી તેવું મિરાત (સ્ત્રી.) પૂંજી, દોલત ઋચા (સ્ત્રી.) વેદનો મંત્ર ઋચાગાન વેદમંત્રોનું ગાન ઘંટારવ (પું.) ઘંટનો અવાજ જયઘોષ (પું.) જયજયકાર ભોમ (સ્ત્રી.) ભૂમિ અભિનવ નવું વરદ વરદાન આપનાર ટંકાર (પું.) ધનુષ્યની પણણનો અવાજ પ્રેરવું પ્રેરણા આપવી સોહાવવું શોભાવવું પ્રાણમયી પ્રાણશક્તિથી ભરેલી

સ્વાધ્યાય

1. રેવાને કવિએ મોંઘી અમર મિરાત શા માટે કહી છે ?
2. નર્મદાના કિનારાનો ધાર્મિક મહિમા વર્ણવો.
3. કવિએ રેવાને ભારત માટે કેવી ગણી છે ? શા માટે ?
4. સમજાવો :
હે રેવા, તવ પગલે-પગલે પાવન આ ગુજરાત,
હે રેવા, રટણો-રટણો તવ, ભારત આ રળિયાત.
5. આટલું કરો :
 - નર્મદાયોજનાની વિગતો મેળવો.
 - કેવડિયા કોલોનીનો પ્રવાસ કરો.

ભાષાચર્યા

1. આ કાવ્યનું શીર્ષક છે : રેવા. 'રેવા' એ નર્મદા નદીનું બીજું નામ છે. કેટલીક વાર વિશેષ નામો કોઈ ને કોઈ ગુણને સૂચવે છે. 'રેવા' એટલે કૂદતી, ઠેકડા મારતી (નદી). નર્મદા નદીનો પ્રવાહ જે રીતે ચાલે છે તે 'રેવા' શબ્દથી સૂચવાય છે. તે રીતે 'નર્મદા' એટલે આનંદ આપનારી. વિશાળ નર્મદા નદીને જોતાં અંતર પ્રસન્ન થાય છે એટલે ઋષિઓએ એનું નામ પાડ્યું નર્મદા. આવા બીજા શબ્દો જોઈએ.

(1) અજિત - ન જિતાય તેવું	(2) અશોક - જેને શોક નથી તે
(3) યશોદા - યશ આપનારી	(4) યુધિષ્ઠિર - જે યુદ્ધમાં સ્થિર છે
(5) અજાતશત્રુ - જેનો કોઈ શત્રુ નથી તે	

2. આ કાવ્યના પ્રથમ બે શબ્દો છે : હે રેવા... તેમાં હું એ પ્રેમ અને આદરભાવે સંબોધન કરવા માટેનો ઉદ્દગાર છે. ઉદ્દગારોના ઉપયોગથી બોલનાર કે લખનારના હૃદયનો ભાવ પ્રગટ થાય છે. સંબોધન, હર્ષ, તિરસ્કાર, આશ્ચર્ય, દુઃખ, પ્રશંસા જેવા ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે વાહ, હાય, ઓ મા બાપ રે બાપ, ઓહ, અફસોસ, શાબાશ, અહો, હાશ જેવા ઉદ્દગારો ભાવ અનુસાર વપરાય છે. તમે નીચેનાં વાક્યોમાં તેમાંના ભાવને અનુરૂપ ઉદ્દગાર ઉદાહરણ મુજબ ઉમેરો.

ઉદા., ઓહ ! તેનું પાકીટ ચોરાઈ ગયું !

(1) _____ સડક પર થૂકતાં એ શરમાતોય નથી !
(2) _____ અમે મૈત્ર્ય જીતી ગયા !
(3) _____ એકસાથે સાત સાપ !
(4) _____ તમારા અક્ષર કેવા સુંદર છે !

3. આ કાવ્યમાં તીરતીર, જુગજુગ, રગરગ ને જનજન જેવા શબ્દો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે; કારણકે આ શબ્દો એમનામાંના અંગભૂત શબ્દ બેવડાવાથી બનેલા છે. એ રીતે બેવડાવાની - દ્વિરુક્તિની થતી ક્રિયાથી - જે-તે શબ્દના અર્થનો વ્યાપવિસ્તાર તથા તેની અસરકારકતા વધે છે.

નીચેના શબ્દોને ઉપરનાં ઉદાહરણો મુજબ બેવડાવીને તેની અસરકારકતા પ્રમાણે :

(1) ઠેર _____	(2) માંડ _____	(3) કિલ _____	(4) રસ _____
(5) ટપ _____	(6) ધન _____	(7) કચ _____	(8) સાફ _____
(9) વાહ _____	(10) અર્ધું _____	(11) જ્યાં _____	(12) ઝબક _____

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

(જન્મ : ઈ. સ. 1938)

કવિનું આખું નામ ચંદ્રકાન્ત ત્રિકમલાલ શેઠ. તેઓ સાતમા દાયકાના અગ્રણી કવિ છે. તેમનું જન્મસ્થળ કાલોલ. તેઓ ખેડા જિલ્લાના ઠાસરાના વતની છે. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિભાગના પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી, ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં સહસંપાદક તરીકે જોડાયા છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ અને નિબંધકાર છે. તેમણે નવલકથા સિવાયના સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો ખેડ્યા છે. વિવેચન, અનુવાદ અને સંપાદનક્ષેત્રે પણ તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. ‘પવન રૂપેરી’, ‘ઊઘડતી દીવાલો’, ‘પડવાની પેલે પાર’ ‘એક ટહુકો પંડમાં’, ‘ગગન ખોલતી બારી’ અને ‘શગે એક ઝળહળીએ’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘ચાંદલિયાની ગાડી’, ‘હું તો ચાલું મારી જેમ’ અને ‘ઘોડે ચડીને આવું છું’-એ બાળગીતોના તેમજ ‘પ્રૌઢશિક્ષણ ગીતમાલા’ પ્રૌઢો માટેનાં ગીતોના સંગ્રહો છે. ભાવાનુભૂતિની સચ્ચાઈ, કલ્પનોની તાજગી, સુરેખ અને લયબદ્ધ ભાષાભિવ્યક્તિ તેમની રચનાઓનું આકર્ષણ છે. ‘નંદ સામવેદી’ તેમનો લલિતનિબંધોનો સંગ્રહ છે. ‘ધૂળમાંની પગલીઓ’માં બાળપણનાં સંસ્મરણો છે. 1985માં તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ અને 1986માં સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ એનાયત થયા છે.

આ ગીતમાં કવિ, માનવનો મહિમા રજૂ કરે છે અને માનવજીવનના એક આદર્શનું પણ નિરૂપણ કરે છે. પરસ્પર પ્રેમ ફેલાવવાનો અને સમાજમાં માનવની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો સંદેશ અહીં અપાયો છે. એ સાથે અસત્ય, અશાંતિ અને સ્વાર્થની તુલનાએ સત્ય, શાંતિ અને સમભાવનું મહત્ત્વ પણ કવિ દર્શાવે છે. આદર્શ માનવજીવન કેવું હોય અને એવા માનવની પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા ઈશ્વરની આરાધના કરવા બરાબર છે એ યાત સરળ શબ્દોમાં કવિએ અહીં કરી છે.

અમે માનવી, મહોબત કરવી,
- એ જ અમારું કામ;
જ્યાં માનવની હોય પ્રતિષ્ઠા,
ત્યાં જ દેવનું ધામ.

ખંડેરોમાં ખવીસ ખેલે,
માનવ રચે મહાલય;
જૂઠ થકી તો જહાનમ જન્મે,
સતથી બને શિવાલય !

પદે પદે સૌનું હિત કરતાં
હેતે હો અભિરામ !

તોડફોડની દુનિયા વરવી,
ટૂંક-નજરનું પાપ;
શાંતિ હરનારાને માથે
અજંપનો અભિશાપ !
જે સૌના રૂડામાં રાચે,
એના રૂમઝૂમ રામ !

ટિપ્પણ

ખંડેર (ન.) ભાંગીતૂટી ઇમારત ખવીસ (પું.) ભૂત-પ્રેત, રાક્ષસ જહાનમ (ન.) નરક મહાલય (ન.) મહેલ, મંદિર અભિરામ આનંદદાયક વસ્તુ નહારું ટૂંકનજર (સ્ત્રી.) સંકુચિત દૃષ્ટિ, (અહીં) સંકુચિત વિચારસરણીનો સંકેત છે. અજંપ (પું.) અશાંતિ, જંપ (શાંતિ) નહીં તે અભિશાપ (પું.) શાપ રૂઝું સારું, સુંદર રાયવું રાજી થવું રૂમઝૂમ ઝાંઝરનો અવાજ. એના રૂમઝૂમ રામ એના અંતરમાં ભગવાન રાજી થઈને રૂમઝૂમ નાયતા હોય છે.

સ્વાધ્યાય

1. કવિના મતે માનવીનું પહેલું કામ કયું છે ? શા માટે ?
2. દેવનું સાચું ધામ ક્યાં છે ?
3. જૂઠ અને સત્યથી શું શું જન્મે છે ?
4. તોડફોડ વિશે કવિ શું કહે છે ?
5. કવિને મતે નરસા માણસને માથે શાનો શાપ હોય છે ?
6. સૌના સારામાં શા માટે રાજી થવું જોઈએ ?
7. કાવ્યના આધારે નીચેનાંમાંથી સારા માણસને લગતાં વિધાન શોધી બતાવો :
 - તે સૌને પ્રેમ કરે છે. / તે સૌને ધિક્કારે છે.
 - તે માનવોનો આદર કરે છે. / તે સૌની અવહેલના કરે છે.
 - તે સતના માર્ગે ચાલે છે. / તે અસતના માર્ગે ચાલે છે.
 - તે સૌનું હિત કરે છે. / તે સૌનું અહિત કરે છે.
 - તેની દૃષ્ટિ વિશાળ હોય છે. / તેની દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય છે.
 - તેને શાંતિ મળે છે. / તેને અશાંતિ મળે છે.

ભાષાયર્થા

1. આ પંક્તિઓ વાંચો :

અમે માનવી, મહોબત કરવી

- એ જ અમારું કામ ;

જ્યાં માનવની હોય પ્રતિષ્ઠા,

ત્યાં જ દેવનું ધામ.

અહીં એક અક્ષરના શબ્દ તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. એ શબ્દ છે : જ. 'જ' ને વાક્યમાંથી બાદ કરો તો કંઈ વાક્ય અર્થ વગરનું બની જતું નથી, પરંતુ તેના હોવાથી વાક્યમાંની જે-તે બાબત અંગે નિશ્ચય, ખાતરી કે ભારનો ભાવ મળે છે. જે પદ અંગે તેવો ભાવ દર્શાવવો હોય તેની પાછળ 'જ' મૂકવામાં આવે છે. એ રીતે ઉપરની પંક્તિઓમાં 'મહોબત' અને 'માનવપ્રતિષ્ઠા' જ્યાં હોય, માત્ર ત્યાં; અન્યત્ર નહીં - એ

ભારપૂર્વક દર્શાવવા જ પ્રયોજાયો છે.

ઉદાહરણ માટે એક વાક્ય છે : હું ગીત ગાઈશ. આ વાક્યનાં જુદાંજુદાં પદો પાછળ 'જ' મૂકવાથી થતો અર્થફેર પણ જાણવા-સમજવા જેવો છે :

- (1) હું જ ગીત ગાઈશ. (બીજું કોઈ નહીં ગાય.)
- (2) હું ગીત જ ગાઈશ. (ગીત સિવાયનું કંઈ નહીં ગાઉં.)
- (3) હું ગીત ગાઈશ જ. (ગાવા માટેનો નિશ્ચય)

હવે તમે આ વાક્યમાંના પદ આગળ જ મૂકવાથી થતા અર્થફેરને જાણો અને સમજો : તમે આટલું બોલો.

2. મહાલય....શિવાલય : આ બે શબ્દોમાં બબ્બે શબ્દો સમાયેલા છે. મહા અને આલય; શિવ અને આલય. આલય એટલે સ્થળ. મહાલય એટલે મોટું સ્થળ. શિવાલય એટલે શિવનું સ્થાનક. નીચે આપેલ શબ્દોની પાછળ, ઉદાહરણ મુજબ આલય શબ્દ મૂકીને નવા શબ્દો બનાવો :

ઉદા., ઔષધ - ઔષધાલય

(1) ગ્રંથ	:	_____	(2) દેવ	:	_____
(3) પુસ્તક	:	_____	(4) વિદ્યા	:	_____